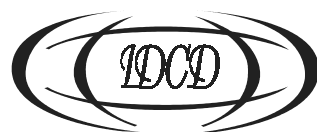

Національна академія наук України
Інститут демографії та соціальних досліджень

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Науково-економічний
та суспільно-політичний журнал

Заснований у 2004 році

1 / 2006

IDSS

Київ 2006

Випуски журналу присвячуються теоретико-методологічним та прикладним проблемам демографії та соціальної економіки.

Широко висвітлюються питання теоретичної, описової та економічної демографії, зокрема теорія народонаселення та демографічної політики, методологія демографічного аналізу і демо економічного моделювання, проблеми розселення населення і результати прикладного демографічного аналізу, теорія та практика демографічного прогнозування.

Висвітлюються проблеми побудови соціальної правової держави як інституту громадянського суспільства, основні питання соціальної політики та соціальної безпеки України, проблеми та перспективи людського розвитку, його вимірювання і моделювання, проблеми соціальної рівності та справедливості, соціальної стратифікації суспільства, бідності та середнього класу. Розкриваються теоретико-методологічні та прикладні проблеми економіки праці, зокрема формування та використання трудового потенціалу, ринку праці, доходів населення та інші.

Дане видання є некомерційним і розраховане на широке коло фахівців.

Згідно з постановою Президії ВАК України №1–15/03 від 9 березня 2006 р. журнал “Демографія та соціальна економіка” включено до переліку №17 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата економічних наук.

Голова редакційної колегії: *С.І.Пирожков* – директор Інституту демографії та соціальних досліджень, доктор економічних наук, професор, академік НАН України

Заступник голови редакційної колегії: *Е.М. Лібанова* – заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Заступник голови редакційної колегії: *В.В. Онікієнко* – доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України

Відповідальний секретар: *О.В. Макарова* – доктор економічних наук, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України

Члени редакційної колегії: Власенко Н.С., заступник голови Держкомстату України; Гнибіденко І.Ф., к.е.н., професор кафедри КНЕУ; Грішнова О.А., д.е.н., професор, КНУ ім. Т. Шевченка; Денисов А.Ф., к.і.н.; Єріна А.М., д.е.н., професор, КНЕУ; Заяць Т.А., д.е.н., професор, РВПС України НАН України; Калачова І.В., к.е.н., директор департаменту статистики послуг Держкомстату України; Карлін М.І., д.е.н., професор, Волинський державний університет ім. Л. Українки; Колот А.М., д.е.н., професор, проректор КНЕУ; Новіков В.М., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Новікова О.Ф., д.е.н., професор, Інститут економіки промисловості; Петрова І.Л., д.е.н., професор, Університет економіки і права “КРОК”; Романюк М.Д., д.е.н., професор, Прикарпатський університет ім. В. Стефаника; Стельмах Л.М., директор департаменту статистики населення Держкомстату України; Стешенко В.С., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Фойгт Н.А., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України.

Денисов А.Ф. (редакційна підготовка до друку)

Шишкіна Л.Я. (технічний секретар редакційної колегії)

СТРАТЕГІЯ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ НА 2006–2015 РОКИ

Розробка стратегії є одним з етапів формування демографічної політики. Вихідною частиною демографічної політики є концепція. Концепція являє собою систему ідей та поглядів, що має визначати межі правового та ідеологічного простору, у рамках якого формуватимуться стратегічні пріоритети та програмні документи з питань народжуваності, підтримки сім'ї, здоров'я, тривалості життя, міграції та інших напрямів державного регулювання демографічного розвитку.

Другий етап формування демографічної політики – стратегія демографічного розвитку. Стратегія визначає пріоритети демографічної політики на середньострокову перспективу, формулює завдання та механізми їх реалізації.

У відповідності з цим, проект стратегії демографічного розвитку України на 2006–2015 роки містить завдання та механізми їх реалізації за такими пріоритетними напрямками демографічної політики:

1. Народжуваність та розвиток сім'ї;
2. Поліпшення стану здоров'я, зниження смертності та продовження тривалості життя;
3. Регулювання міграційних процесів;
4. Подолання негативних наслідків старіння населення.

У стратегії визначені стратегічні пріоритети демографічного розвитку регіонів, а також сформовано систему цільових індикаторів на 2010 та 2015 рр.

За базис побудови цільових орієнтирів визначений рівень соціально-демографічних показників 2004 року, оскільки, по-перше, на сьогоднішній день (на момент формування стратегії) ряд демографічних показників 2005 року відсутні, по-друге, на рівень показників 2005 року вплинули специфічні умови, пов'язані як з політичною та економічною ситуацією в країні, так і специфікою структурних зрушень, тобто їх значення порушують загальну тенденцію розвитку ситуації.

Проект стратегії розроблений Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України (керівники: директор Інституту, академік НАН України, С.І. Пирожков; заступник директора Інституту, член-кореспондент НАН України Е.М. Лібанова) спільно з Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту (керівники: Міністр Ю.О. Павленко; перший заступник міністра Шевляк І.М.). 20 жовтня 2005 року у рамках міжнародної науково-практичної конференції "Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики" відбулося засідання Круглого столу (головуюча – заступник Голови Державного комітету статистики України – Н.С. Власенко), на якому було презентовано та схвалено Стратегію демографічного розвитку України на 2006–2015 роки. У засіданні та обговоренні брали участь фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державного комітету статистики України, Київського національного економічного університету, представники інших міністерств, наукових установ та вищих навчальних закладів.

Вступ

Актуальність розробки науково обґрунтованої стратегії демографічного розвитку, відповідних заходів і механізмів її реалізації зумовлена необхідністю пом'якшення наслідків демографічної кризи, усунення загроз національній безпеці України у соціально-економічній сфері.

Програмою дій Міжнародної конференції з питань народонаселення і розвитку (Каїр, 1994) підкреслено необхідність створення внутрішніх державних інституціональних механізмів і сприятливого середовища у суспільстві для забезпечення дії факторів, що впливають на подолання демографічної кризи, при прийнятті рішень всіма урядовими установами. Відповідно демографічна спрямованість має стати одним із головних пріоритетів політики.

Депопуляційні процеси, характерні для сучасного етапу демографічного розвитку значної частини Європи, вимагають посилення уваги до якісного складу населення — продовження тривалості життя, поліпшення стану здоров'я, підвищення рівня життя тощо. Водночас необхідно забезпечити реалізацію максимально ефективної пронаталістської політики, сприяти відновленню сімейних цінностей в українському суспільстві.

Подолання демографічної кризи і досягнення сталого демографічного розвитку, нормалізація відтворення населення є тривалим і складним процесом. При цьому зміст реального виходу з демографічної кризи полягає не стільки в подоланні депопуляції, скільки у підвищенні якості населення, збереженні та відтворенні його життєвого і трудового потенціалу.

Стратегію демографічного розвитку України розроблено відповідно до Концепції демографічного розвитку на 2005 — 2015 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8.10.2004 N 724-р, на виконання рекомендацій парламентських слухань „Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки”, схвалених Постановою Верховної Ради України від 05.06.2003 № 940-IV, та доручення Кабінету Міністрів України від 03.08.2005 № 40125/1/1—05.

Метою стратегії демографічного розвитку є поліпшення якісних характеристик населення та гармонізація відтворення людності України.

Загальні завдання:

- ◆ Відродження української духовності, національних цінностей та традицій:
 - Відновлення сімейних цінностей, збереження морального здоров'я сім'ї, підвищення свідомого батьківства та запобігання соціальному сирітству.
 - Збереження традицій середньодітності там, де вони ще існують, та формування настанов на дводітну родину.
 - Формування української національної ідеї, гордості за Українську державу, що протидіятиме еміграційним настановам.
- ◆ Забезпечення економічних передумов уповільнення процесів депопуляції та поліпшення якості населення:
 - Підвищення добробуту широких верств населення шляхом реформування оплати праці, запровадження повномасштабної системи соціального страхування, надання соціальної допомоги переважно на адресних засадах.
 - Створення сучасної інфраструктури, забезпечення доступності якісних медичних, побутових, житлово-комунальних, рекреаційних послуг.
 - Реформа системи охорони здоров'я.
- ◆ Формування настанов на здоровий спосіб життя:
 - Поширення європейських стандартів здорового способу життя.

- Попередження вживання наркотичних та психотропних засобів.
- Попередження захворювань, що передаються статевим шляхом.
- Формування настанов на раціональне харчування.
- Викоренення тютюнокуріння в громадських місцях.
- Подолання традицій зловживання алкоголем.
- ◆ Створення механізму втілення Стратегії демографічного розвитку:
 - Віддзеркалення в українському законодавстві принципів і норм міжнародного права.
 - Подальший розвиток законодавчої та нормативно-правової бази в сфері державних соціальних стандартів і державних соціальних гарантій для забезпечення їх реалізації на національному та регіональному рівнях.
 - Розв'язання завдань державного і місцевого рівня щодо відновлення демографічного потенціалу, формування державної програми проведення комплексних фундаментальних демографічних досліджень.
 - Формування механізму координації заходів та фінансового забезпечення виконання державних цільових програм з охорони здоров'я, освіти, державної підтримки малозабезпечених сімей та сімей з дітьми, програми надання житлових субсидій, регулювання міграційних процесів, забезпечення молоді житлом тощо.
 - Створення системи моніторингу соціально-демографічної ситуації, стану реалізації стратегії демографічного розвитку, відповідних державних цільових програм, їх впливу на демографічну ситуацію в регіонах і країні в цілому, інформаційного забезпечення демографічних досліджень.
 - Реформування системи загальнообов'язкового державного соціального страхування, зокрема, на принципах заохочення застрахованих осіб і роботодавців за відсутність страхових випадків.

1. Стратегія політики народжуваності та розвитку сім'ї

Основною метою стратегії політики народжуваності та розвитку сім'ї є: сприяння всебічному розвитку сім'ї, створення соціально-економічних передумов для її повноцінного функціонування, задоволення і відтворення потреби сім'ї в дітях.

Завдання:

- ◆ Поліпшення якості життя сімей.
- ◆ Формування сприятливого соціально-психологічного клімату та позитивної суспільної налаштованості на сімейні цінності, сприяння формуванню дітородних настанов на створення дводітної сім'ї.
- ◆ Сприяння зміцненню шлюбу, запобігання його руйнації, зниження рівня розлучуваності.
- ◆ Створення належних економічних передумов для реалізації потреби сім'ї в дітях.
- ◆ Підвищення ефективності соціального захисту сімей при народженні дитини, а також сімей, що потребують допомоги або особливої уваги з боку держави і суспільства.

- ◆ Збереження й поліпшення здоров'я сімей, у тому числі репродуктивного, підвищення рівня культури репродуктивної поведінки.
- ◆ Сприяння та підтримка виховної функції сім'ї.
- ◆ Посилення захисту прав бездоглядних та безпритульних дітей, забезпечення повноцінних умов для їх розвитку.

Основні напрями стратегії:

- ◆ Активізація формування у суспільстві моделі сім'ї “середнього класу”, характерними ознаками якої є матеріальне благополуччя, інвестування в розвиток родини, наявність дітей як стимул та об'єкт для таких інвестицій.
- ◆ Реформування системи соціального захисту найбільш уразливих категорій сімей з метою гарантування рівня життя не нижче за встановлені соціальні стандарти, посилення адресності надання соціальних виплат.
- ◆ Вдосконалення житлової та податкової політики з метою посилення їхньої демографічної спрямованості.
- ◆ Підвищення доступності та якості послуг щодо охорони здоров'я.
- ◆ Модернізація та подальший розвиток системи суспільних інституцій по вихованню підростаючого покоління.

Механізми реалізації:

Забезпечення економічного підґрунтя розвитку сімей реалізується шляхом:

- ◆ реформування системи оплати праці з метою досягнення рівня, що забезпечує адекватні соціальні стандарти існування, якісне утримання і виховання дітей;
- ◆ підтримки сімейних форм трудової кооперації; підвищення доступності кредитування з метою розвитку фермерства, сімейного малого і середнього бізнесу;
- ◆ зміни у системі оподаткування фізичних осіб, впровадження оподаткування сім'ї, налагодження ефективного механізму соціального кредитування;
- ◆ підтримки системи молодіжних житлових комплексів та молодіжних житлово-будівельних кооперативів;
- ◆ більш повного використання механізмів страхування сім'ї;
- ◆ поліпшення можливостей для працюючих матерів поєднувати роботу і виконання сімейних обов'язків через використання механізмів гнучкої зайнятості.

Посилення соціального захисту сімей реалізується через:

- ◆ вдосконалення існуючої системи соціальної допомоги при народженні дитини шляхом:
 - поетапного наближення щомісячного розміру допомоги на дитину до досягнення нею трирічного віку до рівня прожиткового мінімуму;
 - диференціації розміру допомоги залежно від доходу сім'ї;
 - диференціації розміру допомоги залежно від черговості народження дитини з метою зменшення відмінностей у рівні матеріального забезпечення сімей з різною кількістю дітей;
- ◆ вдосконалення механізму надання адресної допомоги малозабезпеченим сім'ям з метою підвищення адресності та рівня охоплення нужденних сімей.

Покращання інформаційно-консультативної допомоги передбачає:

- ◆ оптимізацію мережі Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та вдосконалення їх діяльності шляхом запровадження нових ефективних форм роботи;
- ◆ розвиток мережі культурних, дозвілєвих та консультативних установ, основним змістом діяльності яких є створення умов для спілкування самотніх людей, які мають намір створити сім'ю;
- ◆ запровадження нових форм та методів статевого виховання дітей та молоді, формування у них навичок здорового способу життя;
- ◆ організацію у навчальних закладах інформаційно-просвітницької роботи з батьками з питань виховання дітей;
- ◆ посилення пропаганди сімейних цінностей, свідомого ставлення до сімейних обов'язків, здорового способу життя через засоби масової інформації.

Поліпшення соціального захисту дітей включає:

- ◆ формування при Центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Служб соціальної підтримки сім'ї щодо соціального супроводу і патрунування неповних сімей з дітьми та соціально неблагополучних сімей;
- ◆ розвиток системи дошкільних дитячих закладів, запровадження новітніх форм їх організації з метою підвищення якості послуг;
- ◆ створення дитячих будинків сімейного типу, прийомних сімей, центрів реабілітації для дітей-інвалідів тощо, залучення різноманітних джерел їх фінансування;
- ◆ профілактику алкогольної та наркотичної залежності, правопорушень дітей, соціальну адаптацію дітей, які перебувають у важкій життєвій ситуації;
- ◆ впровадження нових технологій щодо профілактики дитячої інвалідності, збереження системи оздоровлення дітей на базі санаторіїв, профілакторіїв, дитячих оздоровчих закладів тощо;
- ◆ соціальний супровід і підтримку сім'ї, в якій виховується ВІЛ-інфікована дитина, створення спеціалізованих дитячих закладів для ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

2. Стратегія поліпшення стану здоров'я, зниження смертності та подовження тривалості життя

Якісно нові завдання, пов'язані з активізацією реформаторського та євроінтеграційного процесу в Україні, зумовили посилення вимог до стану та умов формування здоров'я населення. Реалізація Національної програми „Здоров'я нації”, затвердженої Указом Президента України від 26.03.2001 р. № 203/2001, та комплексу регіональних і відомих програм у сфері охорони й поліпшення здоров'я населення України сприяла суттєвому гальмуванню поглиблення медико-демографічної кризи, але не забезпечила її подолання. На новому етапі соціально-економічного реформування необхідно сформувати таку модель загальнодержавної системи збереження здоров'я і життя населення, яка відповідає сучасним умовам розвитку ринкових відносин в Україні та міжнародним стандартам у галузі захисту праці, соціальної безпеки та охорони здоров'я.

Мета — збереження та поліпшення стану здоров'я населення, подовження періоду здорового життя, зниження передчасної смертності й підвищення середньої тривалості життя шляхом формування цілісної суспільної системи захисту життя і здоров'я населення.

Завдання:

- ◆ усунення економічних перешкод у доступі широких верств населення до засобів збереження та поліпшення здоров'я;
- ◆ створення умов праці, що забезпечують поєднання творчого розвитку працівника зі збереженням його фізичного та психічного здоров'я;
- ◆ формування у населення світоглядних принципів свідомого самозбереження як суспільно бажаної етичної норми;
- ◆ створення безпечного для життя і здоров'я оточуючого середовища;
- ◆ формування ефективної системи охорони здоров'я та надання медичної допомоги населенню.

Основні напрями стратегії:

- ◆ створення економічних умов для збереження й поліпшення здоров'я населення, запровадження загальнообов'язкового державного медичного страхування з подальшим вдосконаленням всієї системи соціального страхування щодо підтримання здоров'я;
- ◆ реструктуризація економіки та технічна реорганізація й оновлення виробництва, спрямовані на створення безпечних робочих місць і забезпечення ефективної охорони праці;
- ◆ розвиток системи санітарно-епідеміологічної, екологічної, транспортної, побутової, споживчої та громадської безпеки;
- ◆ формування суспільної налаштованості на пріоритет здорового способу життя, соціальної та особистісної мотивації до збереження та зміцнення здоров'я;
- ◆ реструктуризація та підвищення ефективності діяльності системи охорони здоров'я.

Механізми реалізації стратегії:

Формування економічної бази для збереження і поліпшення здоров'я населення забезпечується шляхом:

- ◆ фінансування у повному обсязі виконання державних цільових програм з охорони здоров'я;
- ◆ поетапного збільшення обсягів фінансування видатків на охорону здоров'я за одночасної реструктуризації системи медичної допомоги, у тому числі — системи управління, перенесення акцентів у медичному обслуговуванні на первинний рівень;
- ◆ запровадження багатоканального фінансування медичної допомоги шляхом:
 - введення загальнообов'язкового медичного страхування;
 - вдосконалення системи надання платних медичних послуг населенню, включаючи посилення державного регулювання платної медичної допомоги у державних та муніципальних закладах з метою обмеження безконтрольного заміщення безплатної медичної допомоги платною;
- ◆ посилення державної фінансової підтримки самооздоровлення соціально уразливих категорій населення;

- ◆ підвищення рівня пенсійного (матеріального) забезпечення дітей-інвалідів та розміру допомог по догляду за ними.

Техніко-технологічна реорганізація виробництва, створення безпечних робочих місць і забезпечення ефективної охорони праці потребує:

- ◆ виділення стадій технологічного процесу зі шкідливими умовами праці в окремі модулі пріоритетних технологічних перетворень;
- ◆ посилення контролю за неухильним дотриманням законодавства про охорону праці на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від підпорядкування та форми власності; забезпечення координації роботи органів виконавчої влади, громадських організацій, які здійснюють нагляд за умовами праці і дотриманням гігієни та безпеки праці;
- ◆ формування сприятливих економічних та адміністративно-організаційних умов для систематичного відновлення здоров'я працівників, передовсім зайнятих на робочих місцях з важкими, шкідливими або небезпечними умовами праці;
- ◆ удосконалення діяльності галузевих систем санаторно-курортного лікування працівників, відновлення цехового принципу їх медичного обслуговування, заборона закриття або перепрофілювання відомчих санаторіїв-профілакторіїв.

Розвиток системи санітарно-епідеміологічної, екологічної, транспортної, побутової та споживчої безпеки забезпечується через:

- ◆ посилення дорожньо-транспортної безпеки шляхом:
 - поліпшення стану існуючих та будівництва нових доріг і транспортних шляхів, які б відповідали сучасним світовим стандартам;
 - посилення нагляду за транспортними потоками;
 - заборони використання зношених, аварійно небезпечних транспортних засобів та таких, що вичерпали свій технічний ресурс;
- ◆ удосконалення структури і підвищення ефективності здійснення державного санітарно-епідеміологічного нагляду; приведення у відповідність з міжнародними санітарно-гігієнічними та екологічними норм і посилення контролю за їх виконанням та відповідальності за недотримання;
- ◆ розроблення системи відшкодування збитків, що викликані впливом екологічних чинників;
- ◆ впровадження санітарно-гігієнічної експертизи нових технологій у виробництві;
- ◆ підвищення безпечності експлуатації житлово-комунального комплексу; прискорення адаптації соціально-побутового середовища до потреб осіб з обмеженими фізичними можливостями;
- ◆ посилення державного та громадського контролю за дотриманням споживчої безпеки; створення надійної системи контролю за безпекою продуктів харчування, непродовольчих товарів повсякденного вжитку, ліків тощо; організація забезпечення дітей екологічно чистими продуктами харчування та питною водою через систему харчування в дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах та закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

- ◆ створення системи державного захисту населення від непрофесійного лікування, шкідливого впливу рекламних заходів, небезпечних для здоров'я масових оздоровчих сеансів, а також пов'язаних із заподіянням шкоди здоров'ю відправ релігійного культу; вдосконалення системи акредитації у сфері надання медичних послуг;
- ◆ підвищення громадської безпеки (забезпечення громадського порядку, боротьба із злочинністю, захист громадян від протиправних посягань).

Формування суспільної налаштованості на пріоритет здорового способу життя, соціальної та особистісної мотивації до збереження та зміцнення здоров'я потребує:

- ◆ розробки цільових комплексних програм, спрямованих на профілактику найбільш поширених хронічних захворювань, а також тютюнокуріння і вживання алкоголем та їх негативних наслідків; прийняття Концепції державної політики України щодо алкоголю та наркотиків;
- ◆ посилення боротьби з наркоманією та проституцією;
- ◆ сприяння розвитку масової фізичної культури та спорту; розширення доступу дітей до спортивних і оздоровчих закладів, молодіжних клубів з метою створення належних умов для зміцнення їх фізичного, психічного здоров'я та соціального благополуччя;
- ◆ підвищення якості та ефективності санітарно-гігієнічної освіти населення, активної пропаганди здорового способу життя шляхом:
 - забезпечення перетворення санітарної освіти в державну систему безперервного медико-гігієнічного навчання і виховання через заклади загальної та професійної освіти, засоби масової інформації, установи охорони здоров'я, фізичної культури й інші соціальні інститути;
 - забезпечення перетворення санітарної освіти в державну систему медико-гігієнічної просвіти населення через засоби масової інформації, установи охорони здоров'я, фізичної культури, навчальні заклади шляхом розробки та впровадження комплексу програм з питань формування здорового способу життя і раціональної самозбережувальної поведінки;
- ◆ створення розгалуженої інфраструктури та індустрії здоров'я і активного відпочинку; реформування й оновлення системи оздоровчих та рекреаційних закладів і забезпечення їх доступності для широких верств населення та його уразливих категорій зокрема.

Підвищення ефективності діяльності системи охорони здоров'я щодо збереження і поліпшення стану здоров'я населення передбачає:

- ◆ пріоритетний розвиток профілактичного та реабілітаційного напрямів у медицині; охоплення дедалі більшої частини населення профілактичними медичними оглядами та підвищення їх якості; забезпечення медичних закладів усіх рівнів сучасним діагностичним обладнанням;
- ◆ структурну перебудову системи надання медичної допомоги на користь первинної ланки, раціоналізацію стаціонарної та спеціалізованої медичної допомоги;
- ◆ формування програм ранньої діагностики та якісного лікування найбільш поширених і небезпечних захворювань;

- ◆ вдосконалення і подальший розвиток акушерсько-гінекологічної, перинатальної та неонатальної служб у сфері охорони здоров'я України;
- ◆ створення перинатальних центрів з відділеннями пренатальної діагностики, реанімації та інтенсивної терапії, виходжування і реабілітації новонароджених дітей;
- ◆ розвиток медико-генетичних консультацій;
- ◆ впровадження та поширення нових технологій лікування безпліддя;
- ◆ створення системи медичного супроводу сімей “центрами сімейної медицини” (сімейними лікарями);
- ◆ забезпечення участі недержавних, благодійних, комерційних організацій та громадськості у реформуванні й розвитку системи охорони здоров'я;
- ◆ зміцнення державних гарантій щодо охорони материнства і дитинства, пріоритетний розвиток медичних і організаційних технологій, що забезпечують поліпшення репродуктивного здоров'я населення та збереження здоров'я дітей;
- ◆ розробку і впровадження скринінгових програм раннього виявлення гінекологічних захворювань у жінок, ускладнень вагітності, пологів та післяпологового періоду;
- ◆ забезпечення функціонування оптимальної мережі закладів планування сім'ї, доступності медичних послуг, спрямованих на збереження репродуктивного здоров'я, особливо для дітей і молоді;
- ◆ створення системи медико-соціального патронажу сім'ї на основі інтеграції соціальної та педіатричної допомоги;
- ◆ розширення можливостей надання медичної допомоги дітям сільської місцевості та наближення до них спеціалізованої допомоги (з обов'язковим впровадженням методів дистанційної діагностики);
- ◆ підвищення рівня охоплення населення імунізацією, здійснення лікувально-профілактичних і протиепідемічних заходів; налагодження своєчасного і в повному обсязі забезпечення закладів охорони здоров'я імунобіологічними препаратами для проведення планових профілактичних щеплень.

3. Стратегія регулювання міграційних процесів

Мета — уповільнення темпів депопуляції, утримання чисельності та структури населення на рівні, що забезпечує підтримку господарської освоєності території, в усіх регіонах держави при збереженні існуючої ментальної цілісності української людності.

Підтримання стабільно додатного міграційного балансу забезпечується шляхом скорочення вибуття на постійне проживання, забезпечення зворотності зовнішніх трудових поїздок та підвищення прибуття населення до України. При цьому відновлення чисельності населення України на рівні 52 млн. або стабілізація її на нинішньому рівні (47 млн.) потребуватиме залучення значних контингентів мігрантів (відповідно 500 та 300 тис. осіб щорічно), переважно (враховуючи міграційний потенціал східної діаспори та представників раніше депортованих народів) — з країн Азії та Африки. Прибуття такої великої кількості мігрантів призведе до порушення ментальної цілісності населення України та внутрішньої рівноваги суспільства, труднощів взаємоадаптації корінного і прибулого на-

селення. Регулювання імміграції до України спрямоване *не на подолання депопуляції, а на уповільнення її темпів*. Разом з тим визнається, що наслідком жорсткої протидії імміграції в Україну неминуче стане зменшення чисельності населення до критичного рівня і посилення несприятливих деформацій статеві-вікової структури.

Завдання:

- ◆ скорочення масштабів нелегальної трудової міграції населення за межі країни;
- ◆ забезпечення соціальної захищеності українських працівників за кордоном;
- ◆ забезпечення зворотності зовнішніх трудових поїздок;
- ◆ якнайширше залучення заробітків трудових мігрантів в економіку України;
- ◆ запобігання виїзду високоосвічених спеціалістів для зайняття за кордоном низькокваліфікованими роботами;
- ◆ запобігання зниженню кваліфікації високоосвічених спеціалістів внаслідок зайняття за кордоном низькокваліфікованими роботами;
- ◆ недопущення нелегальної міграції (перш за все транзиту нелегальних мігрантів з країн “третього світу” через територію України);
- ◆ сприяння поверненню етнічних українців, представників раніше депортованих народів та залучення обмежених груп вихідців з афро-азіатських країн.

Основні напрями стратегії:

- ◆ розширення можливостей легального працевлаштування українських громадян за кордоном;
- ◆ протидія нелегальній міграції (як нелегальній еміграції українських громадян, так і нелегальній імміграції громадян інших країн);
- ◆ посилення соціального захисту українських громадян в країнах-реципієнтах;
- ◆ стимулювання інвестування зароблених мігрантами коштів в економіку України;
- ◆ пом’якшення дії факторів, які стимулюють виїзд на роботу за кордон;
- ◆ активна імміграційна політика.

Механізми реалізації стратегії:

Покращання можливостей легального працевлаштування українських громадян за кордоном передбачає:

- ◆ розширення системи міждержавних договорів про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист, зокрема укладення договорів про працевлаштування українських спеціалістів з країнами Азії та Африки;
- ◆ реалізація положень про взаємне визнання дипломів про вищу освіту, а також середню спеціальну освіту шляхом розробки окремих договірно-правових актів;
- ◆ збільшення квот для працевлаштування українців у тих країнах, з якими договори вже укладено, в тому числі — для кваліфікованих фахівців при укладанні міждержавних угод.

Протидія нелегальній міграції українських громадян за кордон включає:

- ◆ розповсюдження інформації (рекламно-інформаційні буклети, спеціальні телепередачі, цільові випуски газет, спеціальні лекційні заняття у ВНЗ) щодо

існуючої системи міждержавних угод про працевлаштування, законодавства України та країн-реципієнтів у сфері трудової міграції та регулювання ринку праці в цілому, а також можливості отримання допомоги з боку українських дипломатичних установ під час перебування за кордоном;

- ◆ збільшення кількості працівників Міністерства внутрішніх справ України, які займаються виявленням та припиненням діяльності фірм, котрі працевлаштовують громадян України за кордоном, не маючи не це дозволу.

Посилення соціальної захищеності українських громадян за кордоном забезпечується через:

- ◆ приєднання до відповідних конвенцій МОП з питань захисту прав працівників- мігрантів, статей Європейської Соціальної Хартії (оновленої);
- ◆ впровадження посад аташе з питань трудової міграції у дипломатичних та консульських представництвах за кордоном у країнах, де перебуває значна кількість українських мігрантів.

Для *стимулювання інвестування зароблених мігрантами коштів в економіку України та забезпечення зворотності міграцій* необхідним є:

- ◆ розробка спеціальної програми стимулювання самозайнятості та мікропідприємництва для осіб, які повертаються після трудової діяльності за кордоном, де, зокрема, має бути передбачено пільгові умови оподаткування протягом стартового періоду, надання юридичної та консультаційної допомоги;
- ◆ створення програми адаптації трудових мігрантів до українського суспільства, яке змінилося за період відсутності мігранта;
- ◆ дозвіл на безмитне ввезення засобів виробництва громадянами України з-за кордону;
- ◆ створення недорогих шляхів переказу коштів від українських заробітчан за кордоном родичам, що залишилися в Україні;
- ◆ активізація добровільної участі у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування осіб, які постійно проживають або працюють за межами України;
- ◆ залучення колишніх мігрантів до програм підвищення кваліфікації та перекваліфікації (за їх бажанням);
- ◆ розробка і впровадження програм підвищення кваліфікації та перекваліфікації колишніх мігрантів;
- ◆ надання можливості купівлі в кредит житла або товарів тривалого користування особами, які перебувають за кордоном;
- ◆ встановлення збільшеної відсоткової ставки по вкладах, відкритих у вітчизняних банках громадянами України, які перебувають за кордоном, та підвищених соціальних гарантій по таких вкладах при закритті банку;
- ◆ впровадження при працевлаштуванні висококваліфікованих українських фахівців за кордоном за допомогою державних структур процедури укладання тристоронніх угод між особою, що виїжджає, державою (в особі Державного центру зайнятості) та банківською установою про переказ частини заробітку працівника на рахунок у вітчизняному банку;
- ◆ впровадження процедури укладання контрактів з випускниками вищих навчальних закладів, які навчалися за рахунок бюджетних коштів, зі спеціаль-

ностей, що користуються попитом на зовнішніх ринках праці; в цих контрактах передбачити умови виїзду за кордон та відшкодування коштів на навчання у випадку постійної еміграції.

Пом'якшення дії факторів, які стимулюють від'їзд українських громадян на роботу за кордон, забезпечується шляхом:

- ◆ створення загальнодержавної бази даних вакансій;
- ◆ розвитку транспортної інфраструктури в приміських зонах великих міст (покращання стану доріг, розширення мережі приміського транспорту);
- ◆ стимулювання підприємництва, створення нових робочих місць, перш за все в тих регіонах, де можливості економічного зростання заздалегідь є обмеженими, зокрема у наукоємких галузях та у галузі туризму, в т.ч. зеленого;
- ◆ подолання різких регіональних диспропорцій в якості життя.

Єдиною можливістю недопущення надмірного зменшення загальної кількості населення України, зокрема в окремих регіонах, є **активна міграційна політика**. У зв'язку з цим необхідно:

- ◆ сприяти репатріації етнічних українців і депортованих народів;
- ◆ розробити програму інтеграції біженців в українське суспільство;
- ◆ продовжити облаштування в АРК репатріантів з числа раніше депортованих;
- ◆ створити пільгову систему для переселенців у бажані для держави регіони (надання кредитів на будівництво житла, відстрочки на службу в армію, транспортні пільги для переїзду і для поїздок на відпочинок, звільнення від податків протягом перших 1–3 років перебування на новому місці проживання);
- ◆ визначити мінімально необхідні обсяги (по роках) залучення мігрантів з країн “третього світу” (з щорічним коригуванням залежно від тенденцій народжуваності та смертності, ступеня ефективності заходів по імміграції етнічних українців та представників депортованих народів з країн СНД) і категорії осіб, яким віддається пріоритет при імміграції до України (за країнами походження, етнічними, конфесійними, професійно-кваліфікаційними групами).

Для **протидії нелегальній імміграції** потрібно:

- ◆ розробити і підписати міждержавні угоди по координації дій прикордонних служб щодо протидії транзиту нелегальних мігрантів з усіма країнами, з якими Україна межує.

4. Стратегія подолання негативних наслідків старіння населення

Метою політики щодо подолання негативних наслідків старіння населення є адаптація українського суспільства до процесу демографічного старіння та забезпечення гармонійної інтеграції представників різних поколінь і їх креативної взаємодії.

Завдання:

- ◆ Забезпечення економічних передумов гідного життя в похилому віці.
- ◆ Створення умов для реалізації творчого і трудового потенціалу громадян похилого віку.
- ◆ Забезпечення рівного доступу громадян похилого віку до засобів збереження, поліпшення та охорони здоров'я.

- ◆ Сприяння подовженню періоду самостійного незалежного життя в старості.
- ◆ Сприяння розвитку в суспільстві міжпоколінної взаємодії та зміцненню взаєморозуміння між представниками різних вікових груп.

Основні напрями стратегії:

- ◆ підвищення життєвих стандартів та створення недискримінаційної системи соціального забезпечення для населення похилого віку;
- ◆ сприяння розвитку освіти впродовж життя і створення умов для реалізації економічної активності громадян похилого віку;
- ◆ розвиток відповідної інфраструктури та розробка комплексу заходів, спрямованих на подовження тривалості самостійного незалежного життя громадян похилого віку;
- ◆ забезпечення громадян похилого віку засобами охорони, збереження та поліпшення здоров'я;
- ◆ посилення правової захищеності громадян похилого віку;
- ◆ формування громадської усвідомленості процесу старіння та впровадження основних гуманітарних принципів адаптації до цього процесу.

Механізми реалізації стратегії:

Для забезпечення *підвищення життєвих стандартів та створення недискримінаційної системи соціального забезпечення для населення похилого віку* необхідними є:

- ◆ посилення координації діяльності міністерств та інших центральних органів виконавчої влади у вирішенні проблем, пов'язаних із життєдіяльністю населення похилого віку;
- ◆ стимулювання (засобами податкової політики, соціальної реклами, пропаганди існуючого позитивного досвіду тощо) підприємств до встановлення за рахунок власних коштів доплат до пенсій ветеранам праці, надання і оплати житла, торговельно-побутового, медичного і санаторно-курортного обслуговування, а також надання безоплатної допомоги в погашенні заборгованості за банківським кредитом;
- ◆ розробка регіональних та відомчих програм щодо поліпшення соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку.

Сприяння розвитку освіти протягом життя і створення умов для реалізації права на працю осіб похилого віку, які бажають працювати, передбачає реалізацію наступних завдань:

- ◆ посилення контролю за проявами дискримінації при прийнятті на роботу і звільненні працівника за ініціативою власника або уповноваженого ним органу з мотивів досягнення пенсійного віку;
- ◆ створення на підприємствах передумов для професійної переорієнтації і перепідготовки працівників передпенсійного і громадян похилого віку, включаючи навчання за їх бажанням новим професіям з урахуванням адаптаційних і вікових можливостей цих осіб;
- ◆ забезпечення вільного доступу до інформаційних матеріалів та отримання профорієнтаційних послуг громадянами похилого віку, які зберегли працездатність, бажають працювати та звернулись до служби зайнятості;
- ◆ створення законодавчих та організаційних передумов для реалізації на підприємствах, в установах, організаціях програм підготовки до виходу на

пенсію за віком, які передбачають щадні умови праці, запровадження, за бажанням працівника, роботи у режимі скороченого робочого часу;

- ◆ прискорення технологічної перебудови виробництва на постіндустріальних засадах з поступовим усуненням шкідливих чинників і посиленням розвиваючої компоненти праці, спрямоване на подовження творчого періоду життя працівника і створення передумов для доведення віку виходу на пенсію до європейських стандартів.

Розвиток відповідної інфраструктури та розробка комплексу заходів, спрямованих на подовження тривалості самотійного незалежного життя літніх людей, мають здійснюватися шляхом:

- ◆ налагодження виробництва харчових продуктів, одягу, взуття, предметів особистого користування, спеціальних меблів, предметів побуту, пристосованих для потреб громадян похилого віку;
- ◆ розширення виробництва реабілітаційних засобів та забезпечення ними осіб із втраченими та ослабленими функціями;
- ◆ забезпечення комфортності перебування громадян похилого віку в транспорті, у житлових приміщеннях і навколожитловому просторі, у приміщеннях підприємств торгівлі, побутового та медичного обслуговування шляхом організації місць для відпочинку, проміжних зупинок, спеціалізованих пасажирських місць, прилавків, торговельних терміналів для інвалідів, захищених пристосованих пішохідних переходів, а також — розвитку спеціальних видів транспорту, виробництва спеціальних меблів та ін.;
- ◆ підвищення ефективності надання соціальних послуг громадянам похилого віку та сім'ям, у складі яких є громадяни похилого віку, які потребують сторонньої допомоги; розробка і впровадження стандартів забезпечення таких сімей у разі потреби необхідними послугами;
- ◆ удосконалення діяльності наявних закладів та створення нових форм забезпечення тимчасового перебування в них громадян похилого віку, які потребують сторонньої допомоги, на час відпочинку осіб, що доглядають за ними;
- ◆ вдосконалення мережі територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів (з реабілітаційними відділеннями, відділеннями денного, тимчасового, стаціонарного перебування і лікувально-оздоровчими комплексами) та відділень соціальної допомоги вдома самотнім непрацездатним громадянам похилого віку із забезпеченням охоплення при цьому всіх осіб, які її потребують;
- ◆ відновлення діяльності існуючих та створення нових фізкультурно-оздоровчих закладів для забезпечення задоволення всіх потреб громадян похилого віку у заняттях фізичною культурою.

Забезпечення громадян похилого віку засобами охорони, збереження та поліпшення здоров'я реалізовуватиметься через:

- ◆ забезпечення гарантованого рівня та високої якості надання безкоштовної кваліфікованої медичної допомоги;
- ◆ розширення мережі медичних і соціальних закладів перебування та підвищення якості обслуговування в них громадян похилого віку;
- ◆ забезпечення доступності для всіх верств населення сучасних засобів діагностики, профілактики, лікування та реабілітації основних захворювань, викликаних віком.

Посилення правової захищеності громадян похилого віку вимагає:

- ◆ підвищення відповідальності виконавчої влади за забезпечення користування громадянами похилого віку всіма соціально-економічними і особистими правами і свободами, закріпленими Конституцією України, іншими законодавчими актами;
- ◆ запобігання невиконанню чинних законів та будь-яким спробам суб'єктів права законодавчої ініціативи звужити обсяг чи зміст існуючих прав ветеранів праці, які містяться у законодавчих нормах;
- ◆ забезпечення координації зусиль центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, спрямованих на захист прав громадян похилого віку.

Формування громадської усвідомленості процесу старіння та впровадження основних гуманітарних принципів адаптації до цього процесу потребує:

- ◆ пропаганди шанобливого ставлення до людей старшого покоління, їх заслуг перед суспільством, виховання дітей та молоді у дусі поваги до них;
- ◆ формування світогляду солідарності поколінь, виховання почуття відповідальності у дітей за долю престарілих батьків, підвищення престижу сім'ї, в якій живуть кілька поколінь;
- ◆ всебічного сприяння розвитку руху взаємодопомоги серед громадян похилого віку (волонтерського руху) на базі місцевих рад ветеранів війни і праці.

5. Регіональні пріоритети демографічного розвитку

Мета — визначення пріоритетів і цільових показників у сфері демографічного розвитку для кожного з регіонів, джерел та обсягів бюджетного фінансування, необхідних для їх реалізації.

Завдання — реалізація на державному та регіональному рівнях заходів щодо вирішення найбільш актуальних для кожного з регіонів проблем демографічного розвитку, спрямованих на створення умов, за яких регіони не втрачатимуть заінтересованості у забезпеченні якісного покращання демографічної ситуації.

Основні напрями реалізації:

- ◆ створення умов реалізації державних соціальних стандартів і соціальних гарантій для населення в усіх регіонах країни, міських та сільських населених пунктах;
- ◆ забезпечення координації заходів державної демографічної політики на рівні регіонів, визначених у:
 - державних цільових програмах;
 - державних і регіональних програмах економічного та соціального розвитку;
 - програмах державного стимулювання розвитку депресивних територій;
- ◆ удосконалення механізму диференційованого надання державної підтримки у сфері регіонального демографічного розвитку;
- ◆ розвиток та використання механізмів соціального діалогу, підтримка регіональних і місцевих соціальних ініціатив щодо розв'язання регіональних проблем демографічного розвитку.

Першочергові завдання демографічного розвитку для регіонів України:

- ◆ зниження смертності у працездатному віці, зокрема від: новоутворень, хвороб системи кровообігу, захворювань органів дихання, інфекційних захворювань, нещасних випадків, отруєнь і травм;
- ◆ зниження захворюваності на туберкульоз органів дихання та інфекційні хвороби;
- ◆ розвиток мережі служб соціального сервісу та медичного обслуговування громадян похилого віку;
- ◆ зменшення міграційного відтоку населення;
- ◆ зниження смертності немовлят;
- ◆ створення стимулів для заохочення до народження другої дитини.

6. Система реалізації Стратегії

Законодавче та нормативно-правове забезпечення

Народжуваність та розвиток сім'ї:

- ◆ Удосконалення житлового законодавства, підвищення його ролі в стимулюванні сімей до поліпшення власних житлових умов, зокрема через:
 - вдосконалення законодавства з питань кредитування будівництва житла;
 - законодавче врегулювання проблеми будівництва соціального житла, зокрема, для дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
 - відновлення практики соціальних зобов'язань підприємств перед працівниками в забезпеченні їх житлом (через колективні договори, галузеві угоди).
- ◆ Формування законодавчої бази щодо економічного стимулювання підвищення якості життя сімей, зокрема за допомогою кредитних і податкових інструментів.
- ◆ Вдосконалення законодавства щодо надання кредитів на житло та освіту.
- ◆ Внесення змін у податкове законодавство.
- ◆ Внесення змін до законодавства про працю щодо забезпечення можливості для жінок, які мають дітей, обирати зручний для них графік роботи. Одночасно передбачити пільги для роботодавців, які сприяють прийому на роботу жінок з дітьми.
- ◆ Законодавче забезпечення діяльності сімейних лікарів (закладів первинної медико-санітарної допомоги, що працюють на засадах сімейної медицини).
- ◆ Посилення державних гарантій щодо забезпечення охорони материнства і дитинства.
- ◆ Удосконалення законодавчої та нормативно-правової бази щодо посилення адресності надання соціальних виплат найбільш уразливим категоріям населення.
- ◆ Прийняття відповідних законодавчих актів з питань соціального захисту сімей з дітьми, зокрема сімей, які усиновили дітей.

- ◆ Удосконалення законодавства з питань усиновлення, зокрема дітей-сиріт, позбавлених батьківського піклування, розвитку сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, розроблення заходів та механізму розв'язання проблеми соціального сирітства.

Поліпшення стану здоров'я населення:

- ◆ Створення законодавчої бази з питань загальнообов'язкового державного та добровільного медичного страхування.
- ◆ Внесення до нормативно-правових актів змін щодо удосконалення форм і методів управління галуззю охорони здоров'я на державному та місцевому рівнях.
- ◆ Формування законодавства про захист прав пацієнтів на основі міжнародного досвіду та положень, відображених у нормативних документах та законодавстві щодо медичного обслуговування.
- ◆ Чітке законодавче врегулювання проблеми оплати медичних послуг у вітчизняній системі охорони здоров'я.
- ◆ Створення законодавчої бази щодо екологічної, побутової, споживчої безпеки.
- ◆ Приведення у відповідність із європейськими стандартами законодавства про охорону праці, навколишнє природне середовище, охорону життя та здоров'я, а також систем акредитації у сфері надання медичних послуг, професійних стандартів тощо.

Міграційна політика:

- ◆ Удосконалення законодавства з питань працевлаштування громадян України за кордоном.
- ◆ Розробка Державної міграційної програми, програми самозайнятості та мікропідприємництва, програми адаптації трудових мігрантів до українського суспільства, яке змінилося за період відсутності мігранта, внесення змін до Програми зайнятості населення відповідно до положень даної Стратегії.
- ◆ Внесення змін до Закону України „Про імміграцію” та „Про громадянство України”.

Старіння населення:

- ◆ Удосконалення пенсійного законодавства на засадах соціальної справедливості, з урахуванням страхового стажу та сплачених страхових внесків.
- ◆ Нормативно-правове забезпечення введення другого (накопичувального) рівня державного пенсійного страхування.
- ◆ Прийняття нової редакції Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” з конкретизацією визначення “учасник бойових дій”, “інвалід війни”, “учасник війни”, і виключенням із чинного Закону категорій громадян, які не є ветеранами війни і статус яких визначається іншими законами.

Регіональний розвиток:

- ◆ Удосконалення бюджетного законодавства і міжбюджетних відносин шляхом трансформації міжбюджетних відносин, внесення змін до Порядку перерахування дотацій вирівнювання та субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам, міжбюджетних трансфертів між місцевими бюджетами, фор-

мули розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів (дотацій вирівнювання та коштів, що передаються до державного бюджету) між державним бюджетом та місцевими бюджетами з метою стимулювання реалізації регіональних програм поліпшення демографічної ситуації.

- ◆ Розвиток законодавчої бази з питань соціального діалогу, колективно-договірного регулювання трудових відносин, формування механізмів та практики її реалізації для забезпечення вирішення завдань у сфері регіональної демографічної політики.

Інституційне забезпечення

Народжуваність та розвиток сім'ї:

- ◆ Формування системи органів, закладів, а також соціальних служб різного профілю та напряму з надання соціальної, психолого-педагогічної, медико-соціальної та правової допомоги сім'ї та дітям.
- ◆ Розвиток соціального сервісу в сфері обслуговування сімей, надання їм послуг і консультацій.
- ◆ Розроблення комплексної моделі соціального патрунування та супроводження неповних, соціально неблагополучних, бідних сімей з дітьми, надання допомоги безпритульним дітям із залученням державних і громадських організацій.
- ◆ Виділення в бюджеті окремого виду фінансування заходів у сфері сімейної політики (фінансове забезпечення програм, цільових фондів, заходів соціальної допомоги окремим категоріям сімей, соціальних служб, досліджень проблем сім'ї, навчання та підготовка відповідних кадрів тощо).
- ◆ Подальший розвиток сімейних форм дошкільного і позашкільного виховання та освіти.
- ◆ Розвиток житлового кредитування, насамперед молодіжного, іпотеки, активізація участі населення у фінансуванні житлового будівництва.
- ◆ Розробка та реалізація спеціальних програм будівництва муніципального житла, формування фондів соціального житла для соціально уразливих верств населення.
- ◆ Створення цілісної системи підготовки, перепідготовки кадрів та підвищення їх кваліфікації для роботи в закладах соціального захисту населення.

Поліпшення стану здоров'я населення:

- ◆ Реформування системи охорони здоров'я, здійснення відповідних організаційних та управлінських заходів, спрямованих на: посилення профілактичної складової; підвищення ролі первинної медико-санітарної допомоги; забезпечення доступності якісної медико-генетичної та акушерської допомоги; запровадження медичного страхування.
- ◆ Перехід від централізованого управління та адміністрування у системі охорони здоров'я до організації медичного обслуговування на засадах договірних відносин.
- ◆ Реструктуризація системи стаціонарної допомоги та підвищення її ефективності.
- ◆ Реструктуризація санітарно-епідеміологічної служби та зміцнення її фінансової бази.

- ◆ Активне використання засобів масової інформації, розробка та реалізація комплексу просвітницьких програм з питань формування здорового способу життя, раціональної самозбережувальної поведінки тощо.
- ◆ Підвищення ролі професіональних інститутів (асоціацій) у забезпеченні якості медичних кадрів.
- ◆ Розширення мережі закладів (особливо на регіональному рівні) медико-соціальної допомоги та послуг, орієнтованих на різні демографічні групи (як-то: центрів сімейної медицини, центрів планування сім'ї, соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, центрів психотерапевтичної допомоги тощо).
- ◆ Розроблення та реалізація заходів щодо відновлення репродуктивного здоров'я населення, насамперед жінок.
- ◆ Посилення державного контролю якості продуктів та споживчих товарів, їх відповідності стандартам.

Міграційна політика:

- ◆ Створення економічних механізмів стимулювання зворотності зовнішніх трудових поїздок громадян, регулювання внутрішніх міграційних потоків шляхом розвитку “маятникової” міграції.
- ◆ Подальший розвиток практики укладення міждержавних угод про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист.
- ◆ Реалізація положень про укладання тристоронніх угод при працевлаштуванні висококваліфікованих українських фахівців за кордоном та укладання контрактів з випускниками вищих навчальних закладів, які навчалися за рахунок бюджетних коштів, вимагає прийняття спеціальних законів.
- ◆ Розроблення програм розміщення іммігрантів та їх інтеграції в суспільство.

Старіння населення:

- ◆ Удосконалення державної спеціалізованої геріатричної служби, налагодження функціонування системи сервісу для громадян похилого віку, розвиток мережі спеціалізованих закладів для громадян похилого віку та інвалідів, системи надання первинної медико-санітарної допомоги особам похилого віку, насамперед самотнім.
- ◆ Формування механізмів ефективного використання залишкового трудового потенціалу осіб пенсійного віку, залучення їх до активного способу життя поза сферою трудової діяльності.

Регіональний розвиток:

- ◆ Стимулювання створення громадських, благодійних організацій, органів самоорганізації населення тощо, діяльність яких спрямована на розв'язання проблем демографічного розвитку, зокрема на регіональному рівні; координація та сприяння цій діяльності з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Цільові індикатори стратегії

№ п/ п	Індикатор	Рівні			
		Фактичний, 2003 р.	Фактичний, 2004 р.	Цільовий, 2010 р.	Цільовий, 2015 р.
1.	Сумарний коефіцієнт народжуваності, дітей на 1 жінку	1,20	1,22	1,30	1,40
2.	Загальний коефіцієнт розлучуваності, ‰	3,7	3,7	3,3	2,6
3.	Рівень бідності сімей з дітьми, ‰	33,1	35,4	29,0	23,0
4.	Середня очікувана тривалість життя у віці 60 років: жінки чоловіки	19,31 14,18	19,45 14,31	20,45 15,33	21,50 16,50
5.	Загальний коефіцієнт прибуття зовнішньої міграції, ‰	0,8	0,8	2,9	3,4
6.	Загальний коефіцієнт вибуття зовнішньої міграції, ‰	1,3	1,0	1,0	1,0
7.	Кількість дітей, померлих у віці до 1 року, на 1000 живонароджених	9,6	9,5	8,8	8,1
8.	Ймовірність для осіб у віці 16 років дожити до кінця працездатного періоду, % до віку 55 років для жінок до віку 60 років для чоловіків	90,7 62,7	90,4 62,2	93,0 66,4	95,0 70,0
9.	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років Жінки Чоловіки	74,1 62,4	74,05 62,60	76,0 66,0	78,00 68,00
10.	Кількість померлих від туберкульозу, на 100 тис. населення	21,88	22,73		15,00
11.	Середній вік померлих від хвороб системи кровообігу, років Жінки Чоловіки	76,73 68,92	77,15 68,97	79,74 70,69	82,00 74,00
12.	Кількість померлих від нещасних випадків, на 100 тис. населення Жінки Чоловіки	40,05 168,64	38,30 164,30	29,7 133,0	25,00 100,00
13.	Первинна інвалідність дітей віком до 16 років, на 10 тис. осіб	19,4	20,00	16,5	16,00
14.	Кількість вперше офіційно зареєстрованих випадків ВІЛ, на 100 тис. населення*	17,0	25,8	22,0	20,00

* Включно з особами, яких у 2004 році вперше в житті було визнано хворими на СНІД.

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ СМЕРТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

*Е.М. Лібанова,
член-кореспондент НАН України,
Інститут демографії та соціальних
досліджень НАН України*

Серед усього кола демографічних проблем сучасної України проблеми смертності є чи не найгострішими. Коріння їх формування криється у подіях принаймні піввікової давності, коли поступово почав виявлятися глибокий розрив у тенденціях смертності та тривалості життя населення СРСР і економічно розвинених країн.

До середини 1960-х років процеси смертності в СРСР та економічно розвинених країнах розвивалися доволі синхронно, а зниження основних показників смертності відбувалося переважно під впливом державної санітарно-гігієнічної політики – знезаражування питної води, профілактичних щеплень від основних інфекційних захворювань, збутків медицини тощо. Продовжувала швидко знижуватися смертність немовлят та дітей до 16 років, випереджальними темпами скорочувалась материнська смертність; проводилась ефективна боротьба з інфекційними захворюваннями, передовсім із туберкульозом, породжуваним зазвичай поганими умовами життя. В результаті були істотно мінімізовані втрати від так званої екзогенної, тобто зумовленої переважно зовнішніми чинниками смертності. І на цей час рівні смертності населення України та економічно розвинених країн світу практично не відрізнялись.

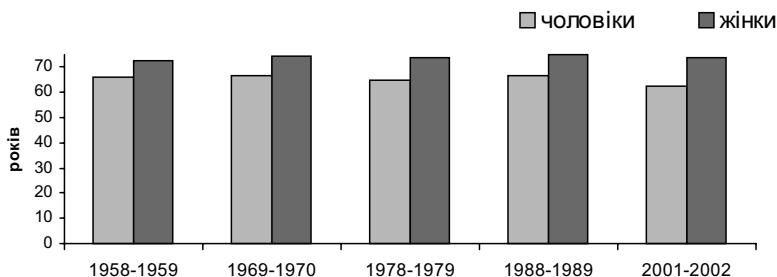

Рис. 1. Очікувана тривалість життя в Україні при народженні (за статтю), роки проведення переписів населення

Однак потім профілактика захворювань зазнала принципових змін. Якщо запобігання виникненню та обмеження поширення інфекційних та паразитарних захворювань досягається внаслідок ефективних масових заходів, які практично не вимагають індивідуальних дій (знезаражування питної води, щеплення, дієва протиепідемічна робота медиків, поширення холодильної техніки, асептики та антисептики, ряд революційних відкриттів у медицині, що обумовили принципові зміни перебігу численних захворювань тощо), то успіхи у боротьбі із захворюваннями переважно ендемічної етіології можливі лише за умови сумісних цілеспрямованих суспільних та індивідуальних зусиль. Вирішального значення набувають засоби самозбережувальної поведінки населення, поширення здорового способу життя, що передбачає зміну ціннісних орієнтацій, формування розумного ставлення до власного життя, до здоров'я та життя своїх дітей, а отже, до формування необхідних навичок у повсякденному житті. Але в цей період домінування суспільного над приватним в ідеології радянського суспільства практично приречило його на відставання. Перші негативні ознаки розвитку процесів смертності виявилися ще у другій половині 1960-х років. Проте (на тлі загальних успіхів) зростання рівнів смертності у старших працездатних і післяпрацездатних вікових групах не привернуло належної уваги. До того ж можна було очікувати, що це короткотривале зростання не перевищить звичайних флуктуацій. Але з кінця 1960-х років розпочалося тотальне зростання смертності, що охопило все населення України старше 20 років.

На відміну від переважної більшості країн Європи, тенденції смертності населення України впродовж останніх 50 років мають хвилеподібний характер, який майже цілком визначається процесами смертності чоловіків працездатного віку.

Так, у середині 1980-х років відбувся короткотерміновий підйом тривалості життя, обумовлений, імовірно, інтенсивною протидією зловживанню алкоголем та зниженням смертності чоловіків від нещасних випадків, отруєнь і травм. Та вже наприкінці декади цей показник знову скоротився, і знову скорочення було більш помітним серед чоловіків. Напередодні незалежності в Україні тривалість життя чоловіків була на 5–7 років нижчою, ніж у розвинутих європейських країнах. Тотальна трансформаційна криза останнього десятиріччя XX століття, що зруйнувала традиційний для України спосіб життя, критично загострила ситуацію. Однак, попри поширену тезу, тенденції тривалості життя населення не збігаються зі змінами економічної ситуації та рівня життя — саме на час найглибшої економічної кризи (1996–1999 роки) припало доволі тривале (як для України) зниження смертності і жінок, і чоловіків, а період економічного зростання (2000–2004 роки) супроводжувався вельми негативними тенденціями і зниженням середньої очікуваної тривалості життя (рис.2).

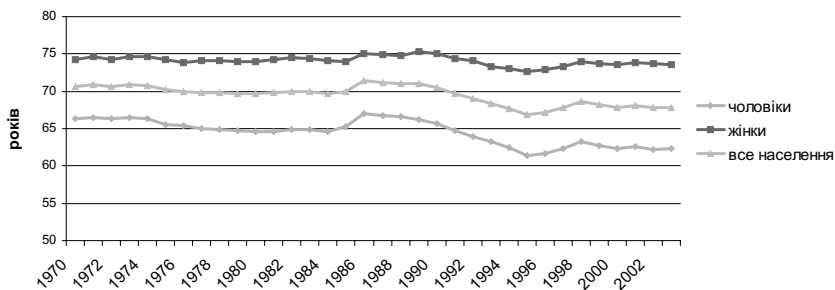

Рис. 2. Середня очікувана тривалість життя в Україні при народженні (за статтю)

Проілюструвати принципові відмінності новітніх тенденцій смертності населення України від провідних країн світу можна за допомогою порівняння, наприклад, із СНД, сусідньою Польщею та ЄС у цілому. Криві тривалості життя населення України та СНД загалом є дуже подібними. Привертає увагу хіба що менш драматичне зниження цього показника в Україні в першій половині 1990-х років. Водночас впадають в око істотні відмінності тенденцій тривалості життя українців та поляків. Якщо до початку 1990-х років різниця вимірювалась приблизно 0,5 року (йдеться про середню очікувану тривалість життя при народженні), то поступово вона почала збільшуватися і, за даними 2003 року, перевищує 8 років для чоловіків і 6 років для жінок (рис.3). Аналогічно співвідносяться новітні тенденції смертності населення України та ЄС, інших розвинутих країн.

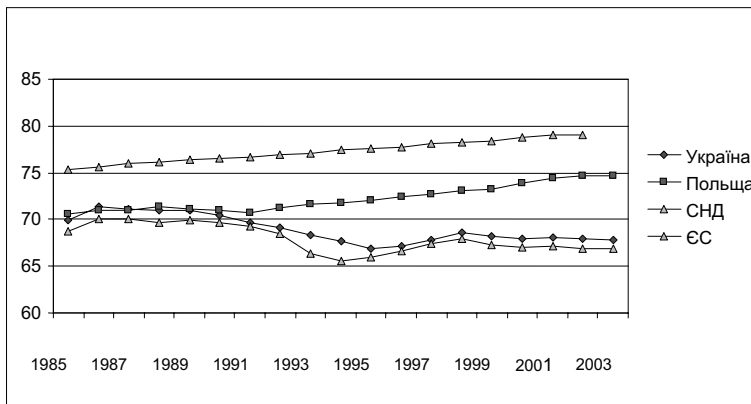

Рис. 3. Середня очікувана тривалість життя при народженні (Європа, 1985–2003 рр.)

В результаті Україна не тільки не скоротила свого відставання, а й збільшила його. За показником очікуваної тривалості життя при народженні Україна відстає від 27 європейських країн із найнижчими рівнями смертності (так званий регіон Європа-А)¹ на 11,2 року, від 25 країн Європейського регіону з більш високими рівнями смертності (регіон Європа-В+С)² – на 6,6 року, а від Швейцарії (країни з найвищою в Європі тривалістю життя) – на 13,1 року. ВООЗ відносить Україну до групи з найвищими в європейському регіоні рівнями смертності – до регіону Європа-С, але і серед цих 9 країн ми пасемо задніх. Це – прірва, подолати яку буде надзвичайно важко: необхідні цілеспрямовані зусилля всього суспільства впродовж десятироків.

¹ До регіону Європа-А Всесвітньою організацією охорони здоров'я включені країни європейського регіону з найнижчими рівнями смертності дітей та дорослих: Австрія, Андорра, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Люксембург, Мальта, Монако, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Португалія, Сан Марино, Словенія, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швейцарія, Швеція – див. The World Health Report 2004. Changing History. – Geneva, WHO, 2004 (<http://www.who.int/whr/2004/en>)

² До регіону Європа-В включені 16 країн з низькими рівнями смертності дітей та дорослих: Азербайджан, Албанія, Болгарія, Боснія та Герцеговина, Вірменія, Грузія, Киргизстан, Македонія, Польща, Румунія, Сербія та Чорногорія, Словаччина, Таджикистан, Туреччина, Туркменистан; до регіону Європа-С включені 9 країн з низькими рівнями смертності дітей і високими рівнями смертності дорослих: Білорусь, Естонія, Казахстан, Латвія, Литва, Молдова, Росія, Угорщина, Україна; – див. The World Health Report 2004. Changing History. – Geneva, WHO, 2004 (<http://www.who.int/whr/2004/en>)

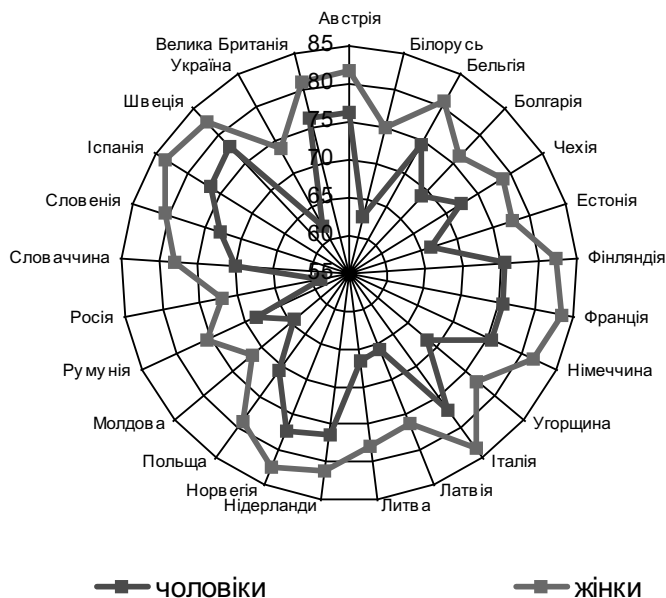

Рис. 4. Середня очікувана тривалість життя при народженні (окремі Європейські країни, 2003 р.)

За даними ВООЗ, за умов смертності 2003 р. середня очікувана тривалість життя при народженні в Україні становила 67,8 року³, що перевищувало показники тільки Росії (64,9) та СНД у цілому (66,9). Зрушення, що відбулися впродовж 2004–2005 рр., тільки погіршили співвідношення із економічно розвиненими країнами.

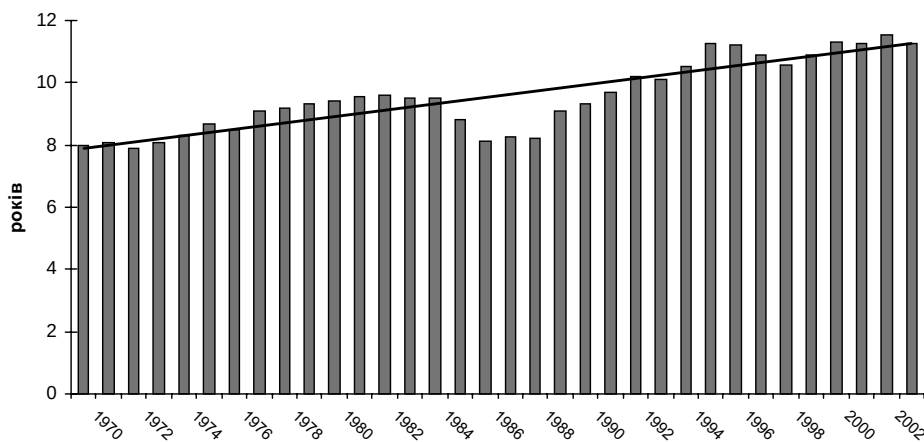

Рис. 5. Різниця у тривалості життя жінок і чоловіків в Україні

³ За даними Держкомстату України — 68,2 року.

Значно вищою в Україні порівняно з більшістю європейських країн є смертність і жінок, і чоловіків. Проте більших втрат вона все ж зазнає через передчасну смертність чоловіків: якщо середня очікувана тривалість життя при народженні жінок нижча, ніж серед регіону Європа-А в середньому на 8,4 року, то чоловіків — на 13,7 (порівняно з регіоном Європа-В+С різниця становить 0,03 і 2,1 року відповідно). Істотно перевищує середньоєвропейські параметри і різниця в середній очікуваній тривалості життя жінок та чоловіків, при чому суто українською особливістю є збільшення цієї різниці (рис.5).

На загальноєвропейському фоні в цілому доволі високої надсмертності чоловіків різниця в тривалості життя при народженні жінок і чоловіків в Україні — 11,3 року⁴ — приблизно відповідає стандартам СНД (11,0 років) та більшості інших європейських країн, що раніше входили до складу СРСР (в Росії — 13,2 року, в Білорусі — 12,0, в Литві — 11,3, в Естонії — 11,0, в Латвії — 10,2 року) і значно перевищує аналоги економічно розвинених країн (в Ісландії — 3,8 року, в Данії та Швеції — 4,4, у Великій Британії — 4,6, в Греції — 4,8 року). В середньому по регіону Європа-А різниця в тривалості життя при народженні жінок і чоловіків становить 6 років, а по регіону Європа-В+С — 9,2 року.

Основний внесок у формування такого розриву належить надсмертності чоловіків найбільш активного віку — 20–54 роки, коли чоловіки вмирають у середньому майже в 3,5 разів частіше за своїх однолітків-жінок.

Підвищена смертність хлопчиків віком до 1 року обумовлює 2% загальної різниці у середній тривалості життя при народженні, у віці 1–14 років — 1%, 15–44 років — 34%, у віці 45–64 років — 44% і старше 65 років — 19%.

Таблиця 1

Різниця у середній очікуваній тривалості життя жінок та чоловіків при досягненні певного віку (2003 р.)

	0 років	15 років	45 років	65 років
Україна	11,2 (11,5*)	11,1 (11,3*)	8,1(8,4*)	3,6 (3,9*)
Європа-А	6,0	5,9	5,1	3,7
Європа-В+С	9,2	9,9	7,4	3,6
СНД	11,0	10,8	7,9	3,7
Польща	8,4	8,3	6,9	4,1
Угорщина	8,4	8,3	7,2	3,9
Чехія	6,6	6,5	5,6	3,4

Джерело: Розраховано за матеріалами бази даних “Здоров’я для всіх” регіонального офісу ВООЗ у Європі, 2005; * за даними Держкомстату України за 2003-2004 роки.

І до початку, і після припинення активної економічної діяльності індекси надсмертності є значно нижчими, а після 65 років різниця у смертності чоловіків та жінок України стає такою ж, як і в усіх економічно розвинених країнах. У найстарших вікових групах (після 75 років) хоча очікувана тривалість життя жінок є вищою, ніж чоловіків, різниця (1,7 року) є значно меншою, ніж, наприклад, в Австрії (2,3 року) чи Канаді (2,7 року).

Аналіз динаміки гендерних розбіжностей у смертності населення України доводить поступове зміщення періоду найвищої надсмертності чоловіків з 20–34 років у 1990 р. до 35–49 у 2004 р. Фактично йдеться про те ж саме покоління, яке постарішало на 14 років (рис.6).

⁴ За даними Держкомстату України — 11,5 років.

Отже, надсмертність чоловіків в Україні є результатом, по-перше, більшого поширення зайнятості у шкідливих та небезпечних умовах праці, а по-друге, тієї диференціації способу життя, яка виявляється саме у цьому віці. Йдеться передовсім про зловживання алкоголем та паління. Не можна забувати і про вищу суїцидальність представників сильної статі в Україні.

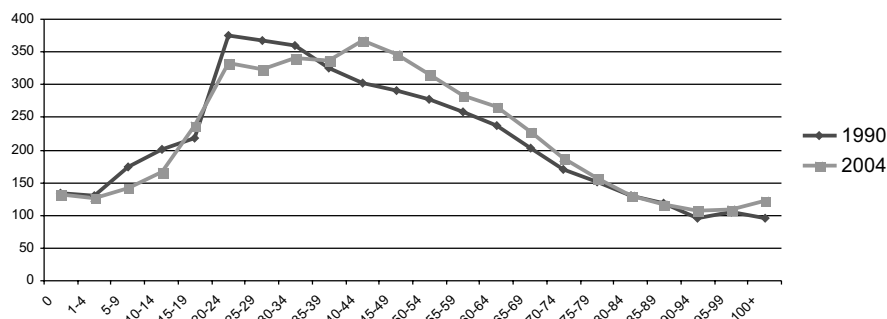

Рис. 6. Індекси надсмертності чоловіків (Україна)

Висока зайнятість на роботах із шкідливими та небезпечними умовами, насамперед у гірничодобуванні, металургії та сільському господарстві, більшою мірою поширена серед чоловіків (у сільському господарстві підвищений травматизм характерний головним чином для механізаторів, якими переважно працюють чоловіки).

Таблиця 2

Кількість працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам (станом на 31 грудня 2004 р.)

	Жінки, тис. осіб	Чоловіки, тис. осіб	Співвідношення чоловіків та жінок, %
Всього	397,9	1 210,9	304,4
Сільське господарство	28,8	65,0	226,2
Добувна промисловість	57,1	306,7	537,5
з них видобування кам'яного, бурого вугілля і торфу	39,0	218,8	561,6
Обробна промисловість	228,3	474,9	207,9
з них:			
виробництво коксу, продуктів нафтопереробки	8,9	24,9	281,1
хімічне виробництво	26,7	37,6	140,8
виробництво гумових та пластмасових виробів	5,7	10,7	188,2
металургія та оброблення металу	62,8	174,3	277,6
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	42,7	119,1	279,2
Будівництво	10,0	79,6	796,0
Транспорт та зв'язок	31,1	165,5	532,2

* Розраховано за даними: *Праця України у 2004 році*, с. 312, 314.

Значного поширення в Україні набуло тютюнопаління – нині палять 52% чоловіків і 6% жінок старше 15 років, причому поширення паління серед чоловіків істотно перевищує аналогії всіх європейських країн, за винятком Албанії, Білорусі та Литви.

Таблиця 3

Поширеність регулярного паління серед населення у віці 15 років і старше, окремі європейські країни, 2000 р, %

	Чоловіки	Жінки	Гендерне співвідношення поширеності регулярного паління, %
Албанія	60	18	333,3
Бельгія	36	26	138,5
Білорусь	54	7	771,4
Велика Британія	29	25	116,0
Естонія	44	20	220,0
Італія	32	17	188,2
Литва	52	16	325,0
Молдова	40	2	2000,0
Нідерланди	36	29	124,1
Німеччина	40	32	125,0
Норвегія	31	31	100,0
Польща	42	23	182,6
Румунія	32	10	320,0
Угорщина	41	26	157,7
Україна	58(52*)	14 (6*)	414,3 (866,7*)
Фінляндія	27	20	135,0
Франція	33	21	157,1
Швеція	17	21	81,0
Чехія	36	22	163,6

Розраховано за матеріалами бази даних “Здоров’я для всіх” регіонального офісу ВООЗ у Європі, 2005; * За даними обстежень умов життя домогосподарств Держкомстату України.

За даними обстеження умов життя домогосподарств, пересічний українець викурює в середньому 1140 цигарок на рік (українці, які курять, викурюють в середньому по 5087 цигарок на рік). Найбільш поширене паління серед чоловіків 26–50 років (рис. 7) – і практично в цьому віці спостерігаються найвищі показники надсмертності чоловіків.

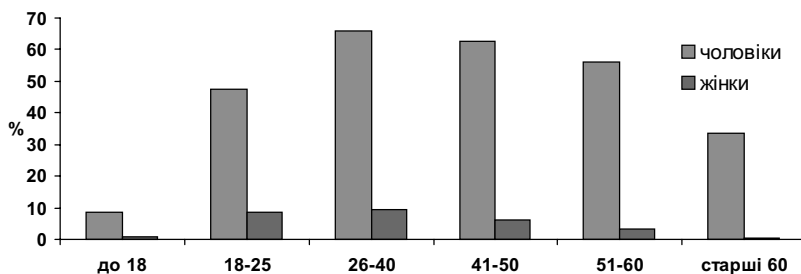

Рис. 7. Питомі ваги курців серед чоловіків та жінок різного віку в Україні

За даними міжнародної статистики, в середньому один українець палить 1027 цигарок на рік, що істотно менше за показник по переважній більшості європейських країн: по регіону Європа-А менше на 579 цигарок, по регіону Європа-В+С – на 694, по СНД – на 742. Порівняно з поляками українці палять на 907 цигарок менше, з угорцями – на 1124, з чехами – на 464. Однак виникають сумніви щодо якості наданої міжнародним структурам інформації – паління визнається одним з важливих чинників захворюваності та смертності населення, а тривалість життя населення України є істотно нижчою за усі згадані регіони, за винятком СНД. Звісно, не можна нехтувати і якістю цигарок – імовірно, що дається взнаки поширення нелегальних тютюнових виробів в Україні.

Інформація щодо вживання алкоголю, на жаль, практично недоступна через поширення – особливо у сільській місцевості та невеликих містах – вживання горілки та вина домашнього вироблення.

Судячи з офіційних даних, пересічний українець споживає 4 л чистого алкоголю на рік, що менше: на 5 л за регіон Європа-А, на 1,5 л за регіон Європа-В+С, на 2 л за СНД. Порівняння рівнів річного споживання чистого алкоголю із Польщею, Угорщиною та Чехією – також на користь України: на 3, 8 та 10 л менше в розрахунку на одного мешканця впродовж року. На жаль, мало підстав довіряти наведеним даним, оскільки окремі соціологічні та експертні опитування свідчать про високий рівень алкоголізму в Україні. Непрямою ознакою поширеності цього явища є висока – і до того ж зростаюча – смертність від причин, пов'язаних з алкоголем. Так, якщо у 1990 р. рівень смертності від цих причин становив 12,6 випадків в розрахунку на 100 000 жителів, то в 1995 – 27,3, в 2000 – 25,8, а в 2004 – 34,9 випадки. У 2004 році від причин, пов'язаних із алкоголем, померло 16567 осіб, що становить 2,2% загальної кількості летальних випадків.

Наявність доволі тісного зв'язку підтверджують і результати аналізу залежності між споживанням алкоголю та рівнем смертності від причин, з ним пов'язаних, за міжнародними даними (рис. 8).

Рис. 8. Взаємозв'язок споживання алкоголю та рівня смертності від причин, пов'язаних із алкоголем (окремі Європейські країни, 2003 р.)

Важливим чинником надсмертності чоловіків є *дорожньо-транспортні пригоди*. В розрахунку на 100 000 осіб стандартизований коефіцієнт смертності в Україні в 2003 р. становив 15,6 випадків, включаючи 25,3 випадків серед чоловіків і 7,1— серед жінок. Хоча ці показники лише на 10– 30% перевищують аналоги європейських країн, слід зазначити, що в Україні в дорожньо-транспортних пригодах чоловіки гинуть в 3,7 раза частіше за жінок.

Тенденції смертності від *самогубств* є вельми позитивними — за 10 років загальна чисельність летальних суїцидів зменшилась на 22,8% (порівняно з 1995 р.). Більш помітним з огляду на загальні масштаби виявилось скорочення смертності від самогубств серед чоловіків (2,6 тис. життів, тоді як серед жінок — 0,8 тис.). Загальна кількість померлих від самогубств у 2004 році сягнула майже 11,3 тис. випадків, тобто перевищила 1,5% усіх смертей. В усіх вікових групах смертність від самогубств серед чоловіків є значно вищою, але найбільшою є різниця в працездатних вікових групах. До того ж, якщо серед жінок максимум спостерігається в найстарших групах, то серед чоловіків після потужного зростання до початку пенсійного віку після його настання спостерігається певний спад, і нове збільшення ризику самогубства розпочинається після досягнення 85 років (рис. 9). В результаті ризик смерті тільки у працездатному віці сягає для чоловіків 37% (для жінок — 8%), практично не змінюючись впродовж останньої чверті сторіччя.

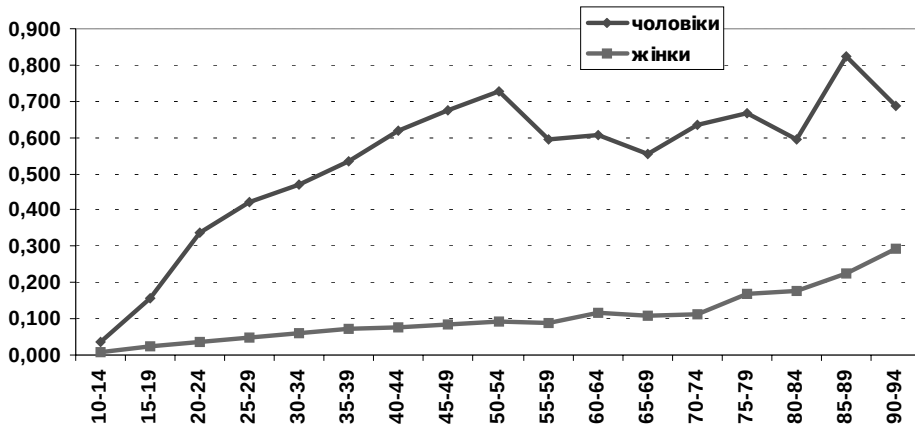

Рис. 9. Смертність від самогубств за статтю та віком в Україні (2004 р., %о)

Різну спрямованість векторів смертності у різних вікових інтервалах акумулюють показники середньої очікуваної тривалості життя при досягненні різного віку та їх порівняння із європейськими стандартами. Вражаюча різниця у середній очікуваній тривалості життя при народженні стає більш-менш прийнятною (особливо порівняно із країнами з економікою перехідного типу) після припинення активної економічної діяльності (при досягненні 65 років).

Таблиця 4

Середня очікувана тривалість життя при досягненні певного віку (2003 р.)

	0 років		15 років		45 років		65 років	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Україна	62,3	73,6	48,4	59,5	23,3	31,4	11,6	15,2
Європа-А	75,9	81,9	61,5	67,4	33,1	38,2	16,5	20,2
Європа-В+С	64,4	73,6	50,1	60,0	24,4	31,8	12,0	15,6
СНД	61,6	72,6	48,0	58,9	23,1	30,9	11,5	15,1
Польща	70,5	78,9	62,6	67,6	34,1	38,4	16,8	20,4
Угорщина	68,4	76,6	54,1	62,4	26,3	33,5	13,1	17,0
Чехія	72,1	78,7	57,6	64,1	29,3	34,8	13,9	17,3
Україна – Європа-А	-13,7	-8,4	-13,1	-7,9	-9,8	-6,8	-4,9	-5,0
Україна – Європа-В+С	-2,1	-0,0	-1,7	-0,5	-1,1	-0,4	-0,5	-0,4
Україна – СНД	0,7	1,0	0,4	0,7	0,2	0,5	0,1	0,1
Україна – Польща	-8,2	-5,4	-7,9	-5,1	-5,2	-4,0	-2,4	-2,9
Україна – Угорщина	-6,1	-3,2	-5,7	-2,9	-3,0	-2,1	-1,5	-1,8
Україна – Чехія	-9,8	-5,1	-9,2	-4,6	-6,0	-3,4	-2,3	-2,1

* Розраховано за матеріалами бази даних “Здоров’я для всіх” регіонального офісу ВООЗ у Європі, 2005.

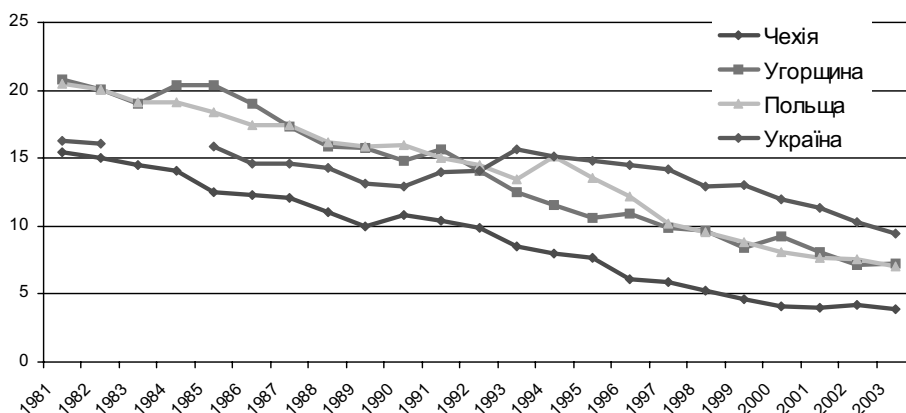

Рис. 10. Смертність немовлят (окремі європейські країни, на 1000 народжених, ‰)

Одним з основних показників смертності населення країни, який досить точно і швидко реагує на зміни санітарно-гігієнічної ситуації, рівня життя та медичного обслуговування населення, якості харчування тощо, є рівень смертності немовлят. На жаль, після

доволі благополучного рівня смертності немовлят на теренах принаймні Центральної та Східної Європи від початку 1990-х рр. ситуація змінилася на протилежну. Замість відчутних переваг за цією ознакою Україна почала поступатися більшості сусідів. Після вкрай негативних тенденцій першої половини 1990-х рр. впродовж останнього десятиріччя спостерігається практично невинне зниження смертності немовлят (рис. 10). Однак, попри це, її рівень у 2–3 рази перевищує аналоги економічно розвинених країн, що викликає особливе занепокоєння на фоні дуже низької народжуваності.

За даними 2004 року імовірність смерті на першому році життя становила для хлопчиків 10,8‰, а для дівчаток – 8,2‰. Для порівняння: в середньому по регіону Європа-А – 5,1 і 4,1‰, по регіону Європа-В+С – 14,4 і 11,2‰.

Рис. 11. Смертність немовлят за статтю (окремі європейські країни, на 1000 народжених, ‰)

Однак слід підкреслити, що (попри поширену тезу про начебто вирішальне значення смертності немовлят у низькій тривалості життя населення України) зниження цього показника до сучасного європейського рівня не призведе до помітного зростання середньої очікуваної тривалості життя при народженні. Навіть досягнення рівня Швейцарії (за умовами 2002 р. – 4,85‰ серед хлопчиків і 4,14‰ серед дівчаток – найнижчий в Європі показник) призвело б до збільшення тривалості життя чоловіків на 0,37 року, а жінок – на 0,30. Реальна різниця становить 16,08 року серед чоловіків і 9,70 року серед жінок.

Таблиця 5

Коефіцієнт смертності дітей у віці до 5 років за статтю (Україна, на 1000 народжених)

	2000	2001	2002	2003	2004
Обидві статі	16,0	14,4	13,6	12,9	12,4
Хлопчики	18,3	16,3	16,1	14,7	14,0
Дівчатка	13,6	12,5	11,0	11,0	10,7

Джерело: дані Держкомстату.

Показники смертності дітей до 5 років використовуються як доповнення до показника смертності немовлят. Обумовлене це передовсім успіхами сучасної медицини, яка дуже часто в змозі “відтягти” на рік—два летальний кінець, але не завжди здатна остаточно вилікувати дитину. Дається взнаки і загальне поліпшення якості догляду немовлят. Відповідно міжнародні організації для характеристики якості медичного обслуговування та загального розвитку гуманітарної сфери використовують порівняння ймовірностей смерті дітей до досягнення не 1 року, як це було раніше, а 5 років. За цим показником тенденції в Україні є також доволі сприятливими, але відставання від економічно розвинених країн — не меншим. Основним чинником цього відставання є надсмертність від нещасних випадків, отруєнь і травм, які забирають життя маленьких українців у 6—7 разів частіше за їх однолітків із Швейцарії, у 3—4 рази частіше за маленьких чехів, угорців та поляків. Перевищення смертності є надзвичайно великим, хоча загальна кількість загиблих дітей і не дуже численною.

Рис. 12. Ймовірність смерті до 5 років (окремі європейські країни, 2004 р., на 1000 народжених)

Загалом рівні смертності дітей та підлітків до 15 років більш-менш відповідають аналогам країн регіону Європа-V+C, але значно перевищують такі в регіоні Європа-A.

Найбільшими є втрати населення у віці 15–59 років. Імовірність смерті у цьому віці становить в Україні 393‰ для чоловіків і 145‰ для жінок, тоді як ці показники у Польщі – становлять 204 і 82‰, в Угорщині – 259 і 110‰, у Чехії – 163 і 72‰ відповідно.

Таблиця 6

Імовірності прожити повністю весь період в 2001 р., ‰

Країна	Чоловіки				Жінки			
	0-14	15-39	40-59	15-59	0-14	15-39	40-59	15-59
Швейцарія	992	978	926	905	994	990	957	947
Чехія	993	973	855	832	995	990	937	927
Польща	989	962	816	785	951	988	926	915
Білорусь	982	904	698	632	987	974	889	866
Естонія	985	933	738	688	987	982	906	889
Казахстан	929	888	704	625	950	949	833	791
Латвія	982	928	742	688	986	978	904	884
Литва	987	937	779	730	989	983	920	904
Молдова	971	938	738	692	979	977	869	849
Росія	972	868	646	560	980	964	873	841
Угорщина	987	960	756	725	990	984	896	882
Україна	978	904	690	624	984	971	885	856

* Розраховано за даними Статистичної інформаційної системи ВООЗ.

У табл. 6 наведено розрахунки ймовірностей повністю прожити доволі тривалі періоди життя по країнах регіону Європа-А (Швейцарії та Чехії), регіону Європа-В (Польщі) і усіх 9 країнах регіону Європа-С. Ці дані свідчать про те, що до 15 років в Україні доживають 978 хлопчиків і 984 дівчинки з кожної 1000 народжених, тоді як, наприклад, у Швейцарії – країні з найнижчими в Європі рівнями смертності – 992 і 994 відповідно. Отже, на цьому 15-річному життєвому інтервалі Україна втрачає, порівняно з еталоном, додатково 14 чоловічих і 10 жіночих життів. Порівняння з іншими країнами дає таке поле втрат: по чоловіках – більше на 15 втрачених життів порівняно із Чехією і менше на 49 втрачених життів порівняно із Казахстаном, по жінках – на 10 більше, ніж у Чехії і на 34 менше, ніж у Казахстані.

Таблиця 7

Розрахунки втрат людських життів впродовж визначених інтервалів в Україні порівняно з іншими країнами в 2001 р., на 1000 осіб

Країна	Чоловіки				Жінки			
	0-14	15-39	40-59	15-59	0-14	15-39	40-59	15-59
Швейцарія	+15	+73	+236	+282	+11	+19	+71	+88
Чехія	+15	+69	+165	+208	+10	+19	+52	+67
Польща	+11	+57	+127	+161	+7	+17	+41	+55
Білорусь	+4	0	+9	+8	+3	+3	+4	+6
Естонія	+8	+29	+48	+64	+4	+11	+21	+30
Казахстан	-49	-16	14	1	-34	-22	-52	-69
Латвія	+4	+23	+52	+64	+2	+7	+19	+24
Литва	+9	+33	+89	+106	+5	+11	+35	+44
Молдова	-7	+34	+48	+68	-5	+6	-16	-11
Росія	-5	-37	-44	-64	-4	-7	-12	-18
Угорщина	+9	+55	+66	+102	+6	+13	+10	+22

* Розраховано за даними Статистичної інформаційної системи ВООЗ.

Другий великий інтервал – 30-річний забирає в Україні значно більше життів: порівняно із Швейцарією додатково 74 чоловічих і 19 жіночих життів. Порівняння з іншими вибраними країнами по чоловіках: на 69 більше, ніж у Чехії і на 37 менше, ніж у Росії, по жінках: на 19 більше, ніж у Чехії та на 22 менше, ніж у Казахстані. З огляду на удвічі більшу тривалість цього періоду можна вважати ці втрати цілком порівнюваними із втратами періоду дитинства та юнацтва. Але впродовж наступних 20 років – від 40 до 60 – Україна втрачає значно більше, ніж будь-яка інша країна європейського регіону, за винятком Росії (по жінках ще менше, ніж у Казахстані та Молдові) – 310 чоловічих і 115 жіночих життів. Порівняно із Швейцарією ці втрати є більшими на 236 і 71 життя, порівняно із Чехією – на 165 і 52. Отже, саме цей період визначає переважну більшість втрат населення України через надмірну смертність.

А загалом до 60 років в Україні вмирає 26,9% населення – вищим є цей показник тільки в Росії (29%), практично ж в усіх сусідніх країн він приблизно дорівнює 20% (рис. 13). Можна стверджувати, що надмірний рівень передчасної смертності є тією високою соціальною ціною, яку українське населення сплачує за низьку ефективність економічних реформ, низьку якість продуктів харчування, погані умови життя в цілому, за недоступність якісної медичної допомоги, недоліки профілактичної роботи, відсутність власної спрямованості на дотримання здорового способу життя. З різних причин не має належного доступу до якісних медичних товарів та послуг кожне шосте домогосподарство (16,2% населення країни), хоча вважають, що потребують їх – 92%⁵, і відповідно менше 40% населення оцінюють свій стан здоров'я як добрий. Стагнація цих показників впродовж усього періоду спостереження (від 2000 року) віддзеркалює як об'єктивно існуючі негаразди системи охорони здоров'я, так і незадоволення населення.

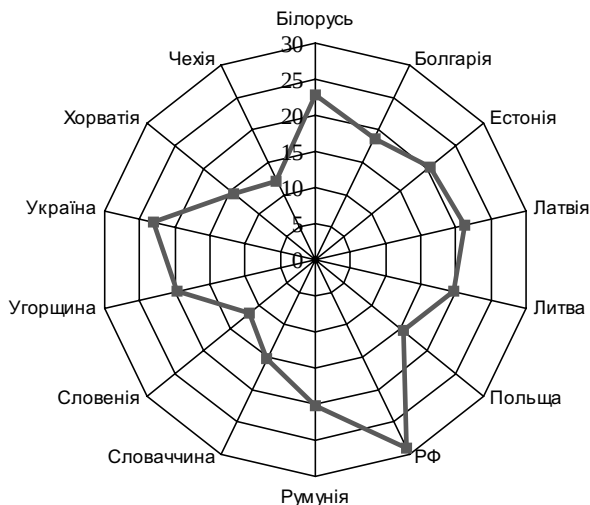

Рис. 13. Імовірність смерті у віці до 60 років (окремі європейські країни, %)

⁵ За даними Обстеження умов життя 10092 домогосподарств за 9 місяців 2004 року.

Висновки. Формування режиму смертності населення України впродовж останніх 50 років відбувається під впливом як позитивних (досягнення профілактичної медицини та акушерства, зростання освітнього рівня населення, контроль за якістю питної води та основних продуктів харчування, урбанізація), так і негативних чинників (екстенсивне використання робочої сили на технологічно недосконалих виробництвах, забруднення довкілля, недостатня обізнаність населення щодо власних зусиль у забезпеченні індивідуального здоров'я і самого життя, недоліки медичного обслуговування, врешті-решт, низький рівень життя та глибока соціально-економічна криза 1990-х).

Сучасний рівень смертності населення України, і – що навіть важливіше – тенденції останніх десятиріч докорінно відрізняються від аналогів розвинутих країн світу. Дедалі більше країна відстає за всіма основними параметрами режиму смертності. Ситуація потребує негайних дій: необхідні комплексні цілеспрямовані зусилля, які охоплюватимуть і охорону праці, і профілактичну медицину, і дорожньо-транспортну безпеку, і захист навколишнього середовища, і систему охорони здоров'я, і контроль за якістю продуктів харчування та питної води. Безумовно, підґрунтям є економічний підйом, збільшення бюджетних потужностей та зростання рівня життя населення. Але безпосереднього лінійного зв'язку між економічною ситуацією та тривалістю життя населення не існує – це доводять результати міжнародного аналізу. Важливе значення має державна політика, її спрямованість та ефективність. Видається доцільним прийняття Стратегії демографічного розвитку України, розробленої фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України і схваленої учасниками Міжнародної науково-практичної конференції «Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики» у жовтні 2005 року.

Водночас, не очікуючи адекватних зрушень у свідомості населення, держава та суспільство мають запропонувати низку заходів, що вмотивуватимуть населення до здорового способу життя, до реалізації принципів „вітальної” поведінки щодо себе і своїх дітей та поширюватимуть серед населення відповідні знання і навички.

Однак навіть за цих умов навряд чи можна розраховувати на швидке надолуження втраченого – надто великим є розрив, і надто підірваний життєвий потенціал нації.

Аннотация. В статье рассматриваются наиболее актуальные проблемы, связанные со смертностью и продолжительностью жизни в Украине. Представлен анализ современных тенденций смертности, их факторов и предпосылок. Предложены политические стратегии по преодолению негативных тенденций.

Abstract. The article is devoted to the most urgent problems, related with death rate and life expectancy in Ukraine. Also the analysis of modern death rates, their factors and preconditions is represented. The author offers the strategies of overcoming negative tendencies too.

ТЕНДЕНЦІЇ НАРОДЖУВАНOSTІ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ПОДАЛЬШОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

І. О. Курило,
*кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України*

Сучасні суспільства втягнуті у перманентний процес змін. Успішна адаптація до них і сталий розвиток суспільства визначаються його здатністю до самоорганізації і потребують від нього постійного самоаналізу, оцінки здійснюваних кроків та їх наслідків, визначення більш-менш довгострокових цілей та перспектив. Оцінка-передбачення наслідків технологічних та економічних змін, що її знаний економіст В. Ойкен розглядав як той принцип економічної політики, дотримання якого забезпечує у подальшому необхідну свободу дій [1, с. 302], є особливо важливою й актуальною для суспільства на етапі докорінних соціально-економічних зрушень.

Періоди економічних трансформацій зазвичай обертаються певними соціально-психологічними й демографічними втратами, хоча б через притаманну їм нестабільність та невизначеність. Однак соціально-демографічна ціна перетворень може коливатися у великих широким межах залежно від наявності або відсутності свідомого регулювання трансформаційних процесів з врахуванням соціально-демографічних критеріїв їх безпечності (або небезпечності) для подальшого розвитку, від підключення „амортизаторів” та компенсаторних механізмів, а також врахування ступеня сумісності економічних перетворень з наявним інституціональним середовищем.

Досвід ринкових трансформацій в Україні, на жаль, продемонстрував нам переважно неконтрольовану дію ринкових сил, яка породила шерех вкрай несприятливих побічних наслідків. При цьому чи не найяскравіше виявився саме деморуйнівний ефект перетворень, що спричинив у країні гостру та затяжну демографічну кризу. Пошук шляхів протидії демографічній кризі, що у середовищі професійних демографів активізувався ще у середині 90-х років минулого століття [2; 3], а широкого наукового і суспільного резонансу набув лише останніми роками, поступово змістився з депопуляційної площини у „напрямі” проблеми поліпшення якісних характеристик населення [4, с. 159–222; 5; 6], що слід визнати цілком виправданим і закономірним. Однак якщо традиційна демографічна тематика смертності й середньої тривалості життя безпосередньо й безперешкодно „вписується” у контекст поліпшення якості населення, то проблема народжуваності, яка традиційно асоціюється лише з динамікою чисельності населення, нині „ризикую” опинитися на узбіччі наукового інтересу вітчизняних демографів. Після ряду робіт, присвяче-

них аналізу динаміки народжуваності у період ринкових перетворень 90-х років і дослідженню чинників падіння дітородної активності населення України [2; 4, с. 296–319; 7; 8], в останні роки наукове осмислення перебігу процесу народжуваності та його перспектив дещо загальмувалося.

А тим часом перегляд орієнтирів та стратегії подальшого соціально-економічного реформування в Україні у напрямі постіндустріальної трансформації суспільства потребує осмислення як ролі соціально-демографічної складової у відповідних процесах, так і зворотних зв'язків-обумовленостей і, зокрема, ймовірного впливу модернізації економіки, її інноваційної переорієнтації на тенденції народжуваності. Зазначимо, що саме у розвинутих суспільствах — осередках постіндустріалізму нині досить поширеною є думка про те, що „...приріст населення відносно молодого або хоча б не дуже старого є необхідною передумовою економічного процвітання і добробуту” [9, с. 62]. З огляду на це, не втрачає своєї актуальності дослідження чинників та новітніх тенденцій народжуваності у нашій країні, а також оцінка перспектив цього демографічного процесу у контексті подальшої трансформації українського суспільства.

Труднощі наукового передбачення можливих змін у народжуваності у найближчій та більш віддаленій перспективі в Україні не в останню чергу пов'язані з практичною відсутністю інформаційної бази для вивчення диференційної народжуваності. А в умовах різних соціоструктурних зрушень у суспільстві, посилення мозаїчності соціально-економічного складу населення значно зростає вплив на динаміку народжуваності саме соціоструктурних чинників, перекомпонувань у соціально-демографічній будові „на користь” тих чи інших соціальних груп населення з притаманною їм специфікою потреб, відмінностями щодо репродуктивних установок та мотивації. При цьому дія загальносуспільних умов та чинників (і економічних, зокрема) справляє неоднаковий (за своєю спрямованістю та силою) вплив на дітородну активність представників різних соціально-економічних спільностей, отож народжуваність як макропроцес формується як результуючий щодо його перебігу у межах окремих субнаселень. Так, неоднозначність зв'язків між рівнем матеріального добробуту, соціальними індикаторами, з одного боку, і дітородною активністю груп населення з різним соціально-економічним статусом — з іншого, тобто дію ефекту соціальної гетерогенності підтверджують і відповідні сучасні дослідження на зарубіжних матеріалах [10, 11].

На жаль, наявні нині статистичні дані не дають змогу отримати скільки-небудь повне уявлення про соціальну диференціацію дітородної активності населення України, адже необґрунтований і демографічно безграмотний перегляд Міністерством юстиції України у 1993 році змісту записів актів громадянського стану позбавив нас інформаційних можливостей її статистичного аналізу. Однак відштовхуючись від тих закономірностей, які відзначаються просторово-часовою сталістю (оскільки пов'язані із основними чинниками загальної довготривалої тенденції зниження народжуваності у країнах, де завершився демографічний перехід), а також спираючись на результати зарубіжних досліджень, дані міжнародної демографічної статистики, підсумки першого Всеукраїнського перепису населення і окремих соціологічних опитувань, ми спробуємо оцінити перспективи динаміки народжуваності в Україні у контексті впливу на неї тих процесів, які покликані забезпечити подальшу трансформацію українського суспільства.

У найближчій перспективі та й впродовж подальшої постіндустріальної трансформації суспільства на народжуваність в Україні справлятимуть вплив такі чинники, як розвиток аспірацій до дедалі вищих стандартів матеріального добробуту (не в останню чергу пов'язаний з інтеграцією країни до європейської спільноти), поширення фемінізму та актуалізація цінностей індивідуальної свободи й незалежності, переважання функційо-

нального аспекту соціалізації, який підпорядковує поведінку короткостроковим інтересам через насадження ринкового фундаменталізму, домінування у життєвих планах молоді стратегій особистого успіху й збагачення, її більша зацікавленість у цінностях, пов'язаних з освітою та професійною кар'єрою. Вочевидь те, що „у сучасному суспільстві все більше цінується свобода вибору, а...конкурентоспроможність особистості розвивається на шкоду сім'ї,...споживча культура „Я” витісняє інвестиційну культуру „Ми” [12, с. 203, 205], „...люди все частіше й охочіше відмовляються від довгострокової ментальності на користь короткострокової” [13, с. 29], і при цьому діти давно перестали бути „центрами прибутку” і перетворилися на „центри витрат”, аж ніяк не сприяє підвищенню дітородної активності населення.

У нинішніх українських умовах сприятливий динаміці народжуваності, ймовірно, ще певний (не виключено, що тривалий) час протидіятиме також застійна невирішеність житлової проблеми, низький рівень оплати праці та значне майнове розшарування населення, що, за інших рівних умов, загострює суб'єктивне сприйняття малозабезпеченості і тим самим стимулює крайнє обмеження кількості дітей, адже „...поведінкою сімей у питаннях дітонародження керує саме суб'єктивна оцінка свого соціально-економічного стану” [14, с. 47].

Разом з тим у міру подолання соціально-економічної кризи, на початку нового сторіччя в Україні актуалізується дія певних чинників, що сприяють компенсаційному підвищенню народжуваності, як-от: стабілізація загальної економічної ситуації й припинення падіння життєвого рівня, помітна активізація соціальної політики, поступова адаптація населення до нових соціально-економічних умов й позбавлення патерналістських настроїв (принаймні серед осіб молодшого й середнього віку) тощо. Деякий приріст кількості народжень в Україні протягом останніх трьох років (у середньому на 17 тисяч або на 4,3% щороку) хоч і зумовлений частково збільшенням чисельності жінок у віці найвищої дітородної активності, але переважно пов'язаний з підвищенням рівня повікової народжуваності (зокрема, 25–39-річних жінок). Так, із загального приросту народжень за 2002–2004 рр. (майже на 50,8 тис.) 45,0 тисячами додаткових народжень ми завдячуємо новітній динаміці повікової народжуваності, відповідно, близько 6 тис. — припадають на дію феномену демографічної хвилі. Однак структурний аналіз народжень останніх років за черговостями засвідчує, що жінкам в Україні (особливо городянкам) і нині важко зважитись на народження другої дитини. Частка перших дітей серед новонароджених продовжує збільшуватись, отож, і значна частина 25–34-річних жінок реалізувала в останні роки народження первістків, відкладені у попередні найтяжчі роки. Так, із загального приросту чисельності новонароджених у 2004 році порівняно з 2001-м майже 65% припадає на перших дітей.

Можливості реалізації резерву відкладених народжень (не лише первістків, а й других дітей)¹ в Україні у найближчі роки залежатимуть від наявності позитивних зрушень у рівні трудових доходів, активності й виваженості соціально-демографічної політики тощо. Вірогідно, можна було б розраховувати на помітніше підвищення дітородної активності сільського населення (у тому числі щодо народження других або й третіх дітей²), якби результати економічного піднесення більшою мірою торкнулися якості життя селян та жителів тих регіонів України, що менш урбанізовані й промислово розвинуті, однак відзна-

¹ “Еластичність попиту на наступних дітей” зазвичай відчутно менша (зокрема, за умови обмеженості фінансових засобів), ніж “еластичність попиту на першу дитину”, на народження якої здорові у репродуктивному відношенні батьки зважуються (за незначним винятком) майже завжди.

² Так, наприклад, частка третіх дітей серед новонароджених у селах і нині вдвічі більша, ніж у містах.

чаються поширеністю установок на середньодітність. При цьому відмінності у репродуктивних настановах селян та городян пов'язані як з різним впливом неформальних інститутів (традицій, побутової культури, моральних цінностей), так і з дією соціоструктурного чинника, а саме — переважанням у складі сільських жителів представників тих соціально-економічних груп населення (зайнятих переважно фізичною працею; працівників сільського господарства, фермерів та орендарів; осіб з середньою освітою тощо), які мають більшу потребу у дітях і вирізняються, як це підтверджують дані опитувань, орієнтацією принаймні на дводітну сім'ю. На противагу цьому особи з високим рівнем освіти, зайняті переважно розумовою працею, представники молодших поколінь нині відзначаються нижчими репродуктивними установками [15, с. 72–73].

Залежність між освітнім рівнем матерів та кількістю народжених дітей, а також зниження рівня дітності жінок молодшого й середнього віку порівняно зі старшими поколіннями наочно демонструють і показники, наведені у таблиці 1, які також дають можливість оцінити вплив вищезгаданих інституціональних чинників на дітородну активність городян і селянок з однаковим рівнем освіти.

Таблиця 1

Середня фактична дітність жінок* залежно від віку та рівня освіти за типом поселення (за даними Всеукраїнського перепису населення)

Рівень освіти	Всі жінки у віці, років			Міські жінки у віці, років			Сільські жінки віком, років		
	15–39	40–49	50 і ст.	15–39	40–49	50 і ст.	15–39	40–49	50 і ст.
Повна вища	1,4	1,7	1,7	1,3	1,6	1,6	1,6	2,0	2,0
Базова і неповна вища	1,5	1,9	1,9	1,4	1,8	1,8	1,7	2,1	2,2
Повна загальна середня	1,6	2,1	2,1	1,5	1,9	1,9	1,86	2,4	2,4
Базова загальна середня	1,7	2,4	2,3	1,5	2,1	2,1	1,9	2,8	2,6
Початкова загальна середня, не мають початкової освіти й неписьменні	1,9	2,8	2,6	1,8	2,5	2,0	1,9	3,0	2,7
Всі жінки, які народжували дітей	1,6	2,0	2,2	1,4	1,8	1,9	1,8	2,4	2,5

* Середня кількість дітей у розрахунку на одну жінку з числа тих, які народжували дітей.
Джерело: розрахунки за даними першого Всеукраїнського перепису населення.

Структурно-секторальні зрушення, пов'язані з інноваційною переорієнтацією економіки, супроводжуються зростанням у складі населення чисельності соціально-економічних груп, об'єднаних поняттям „новий середній клас”. „Нові середні”, які уособлюють основу соціально-економічної структури постіндустріального суспільства — це висококваліфіковані інтелектуальні працівники, зайняті переважно креативними видами розумової праці, професіонали та менеджери з високим рівнем освіти. “Еластичність” потреби в дітях у цих груп населення зазвичай менша через вищий ступінь розвитку структури потреб, в тому числі тих, що належать (як і потреба в дітях) до найвищого рівня

потреб особистості, із-за наявності більш різнобічних інтересів (за частого домінування над сімейними орієнтаціями інтересів творчого, професійного плану), більшої свободи вибору об'єктів, якими можна було б заповнити “порожні ніші” життя, задовольнити жагу спілкування, визнання свого авторитету тощо. При цьому у середовищі „нових середніх” самореалізація особистості цінується більше, ніж сім'я, що засвідчують і результати зарубіжних опитувань [16, р. 46], а конкуренція між особистим розвитком, кар'єрним і освітньо-професійним зростанням (що також потребує витрат часу і фінансових інвестицій) та задоволенням потреби у дітях тут виявляється найбільш гостро.

Порівнюючи об'єктивну та суб'єктивну основу, на якій формуються репродуктивні установки представників „нового середнього класу”, з раніше згадуваними групами населення (зайнятими у сільському господарстві, менш кваліфікованою працею тощо), слід відмітити також вищу вартість утримання й виховання дитини у середовищі інтелігенції (особливо міської), що зумовлено відмінностями в способі життя, рівні й структурі потреб батьків і дитини, в запитах і домаганнях та засобах їх задоволення. А взагалі “у міру того, як люди стають багатшими й освіченішими, вони намагаються відтворювати собі подібних принаймні на тому ж рівні освіти й навчання” [17, с. 61]. Причому особливо актуально це для тих верств населення, що їх на Заході позначають „knowledge workers”, тобто споживачів і продуцентів знань. Їм зазвичай притаманне прагнення як до вищих стандартів життя, так і до відповідального батьківства, економічної самостійності, намагання забезпечити належні умови фізичного й інтелектуального розвитку дітей.

Отже, етап переходу до постіндустріальної стадії соціально-економічного розвитку швидше позначатиметься зниженням дітородної активності населення через дію соціо-структурних чинників, тобто за рахунок підвищення частки більш освічених та професійно спроможних верств населення, які народжують менше, більше вкладають у розвиток людського капіталу (власного і свого потомства), мають підвищене кар'єрно-професійне навантаження, а також перебувають нині у центрі соціально-економічних перетворень. Останнє, як засвідчує демографічна історія, само по собі також не сприяє підвищенню дітородної активності [9, с. 60], оскільки народжуваність та інститут сім'ї взагалі „погано переносять” соціально-економічну змінність, нестабільність, нерівновагу (а вона притаманна не лише транзитивним соціумам постсоціалістичних країн, а й сучасному постіндустріальному світу з його швидкими технологічними та соціально-економічними змінами).

Показово у вищезгаданому контексті є динаміка народжуваності у західноєвропейських державах у період, який найчастіше пов'язують з часовими рамками становлення постіндустріалізму у розвинутих країнах. Так, наприклад, загальний рівень народжуваності у Франції протягом 70-х—першої половини 80-х років минулого сторіччя знизився майже на 17%, Данії — більш ніж на 27%, Бельгії — ледве не на 22%, Великобританії — майже на 18%, у Швеції — майже на 14%, у Фінляндії — більш ніж на 8% (розраховано за [18, р. 534—536]). Про динаміку ж сумарного коефіцієнта народжуваності у цей період за групою країн—членів Євросоюзу (взято „старий” склад ЄС із 15 країн) дозволяє судити рис. 1.

Сподіваємось, що за успішної реалізації алгоритму „постіндустріального прориву” в Україні траєкторія кривої народжуваності тут не буде різко спадною хоча б через і без того надто низький її рівень, який на рубежі сторіч відповідав фактично мінімуму дітності, а відтак — лишається одним з найнижчих у Європі (табл. 2).

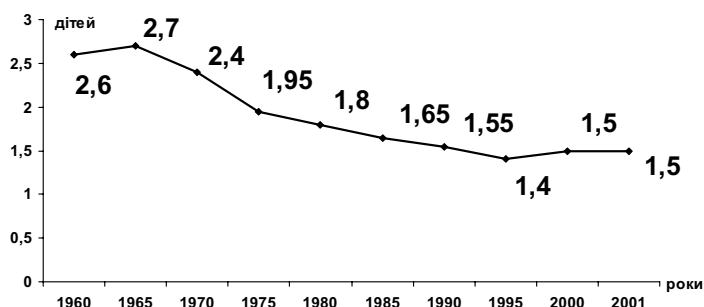

Рис. 1. Динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності у країнах Євросоюзу за 1960 - 2001 рр.

Джерело: Eurostat yearbook— 2004 : The statistical guide to Europe (Data 1992-2002). — p. 46-47.

Таблиця 2

Показники народжуваності в Україні та європейських країнах у 2004 році

Країна (region)	Загальний коефіцієнт народжуваності, ‰	Сумарний коефіцієнт народжуваності, дітей
Країни Північної Європи,	12	1,7
з них:		
Велика Британія й Півн. Ірландія	12	1,7
Швеція	11	1,7
Фінляндія	11	1,8
Країни Західної Європи,	11	1,6
з них:		
Німеччина	9	1,3
Франція	13	1,9
Нідерланди	12	1,8
Країни Східної Європи,	10	1,3
з них:		
Російська Федерація	10	1,4
Україна	9	1,2
Польща	9	1,2
Країни Південної Європи,	10	1,3
з них:		
Італія	10	1,3
Іспанія	10	1,3

Джерело: 2004 World Population Data Sheet. — Population Reference Bureau, 2005.

До того ж певного протидіючого зниженню народжуваності ефекту можна очікувати від реального загального піднесення добробуту внаслідок істотного зростання продуктивності праці, яке лежить в основі переходу від індустріальної стадії економічного розвитку до постіндустріальної.

Повертаючись до динаміки народжуваності у вищезгаданих європейських країнах у 70–80-і роки минулого століття, слід відзначити, що, за зниження її рівнів, склад новонароджених за черговостями народження у більшості цих країн за цей час не погіршився, а навіть дещо поліпшився — „на користь” других—третьох дітей, що дає підстави припустити³ посилення специфічної „селекції”—поляризації жінок за ознакою дітородної актив-

³ Не скидаючи при цьому з рахунків і дію чинника постаріння.

ності. Ті з них, хто бачить своє призначення не так у професійно-кар'єрній царині, як у вихованні дітей, за досягнення більш-менш прийнятного рівня добробуту (що супроводжує становлення постіндустріального суспільства) зважаються на народження другої–третьої дитини, часто воліючи при цьому й полишити сферу зайнятості економічною діяльністю. Водночас зростає частка жінок, які є „антиподами” шойно згаданої спільноти і визначають своє життя переважно у термінах економічної діяльності, власної професійної позиції, більшою мірою прагнуть до матеріальної незалежності і через це обмежуються, у кращому випадку, народженням єдиної дитини. Отож, необхідно як надати їм кращі шанси для продуктивної зайнятості та освітньо-професійного зростання (і це, до речі, нині вже сприймається як беззаперечна теза), так і забезпечити сприятливіші умови для самореалізації в сім'ї й у вихованні дітей тих жінок-матерів, для кого вона є основним призначенням (але цим на ділі далеко не однаковою мірою опікуються всі розвинуті країни).

При цьому специфіка інституціональної моделі різних соціумів, ступінь соціального престижу „сімейності” й „дітності” особи, визнання (й „матеріального підтвердження”) суспільної значущості батьківства й материнства відіграє не останню роль у визначенні рівня дітородної активності населення у тій чи іншій країні. Результати аналізу показників дітородної активності (сумарного коефіцієнта народжуваності) у поєднанні з індикаторами рівня економічного розвитку (середньодушовий розмір ВВП) за розвинутими країнами світу засвідчують, що порівняно вищі рівні дітородної активності і тісна пряма залежність між рівнями народжуваності й добробуту (виявлена у просторовому й динамічному аспектах) має місце у групі тих європейських країн (більшість держав Північної Європи, а також Франція), інституціональна модель соціально-економічного розвитку яких характеризується такими рисами, як високий рівень соціального захисту і страхування; активна й вагома підтримка сімей з дітьми; нижчий діапазон диференціації доходів, спрямованість податкової системи на їх перерозподіл „на користь” сімей з дітьми; пріоритет координації перед конкуренцією у соціально-трудовій сфері тощо.

А взагалі зі зростанням рівня матеріального добробуту населення, з дією „ефекту ліфта”, який ослаблює гостроту суб'єктивного сприйняття матеріально-дохідної нерівності чи ж відмінностей у соціально-професійній позиції, втрачається безпосередня прив'язка репродуктивної поведінки до соціально-економічних чинників, а відтак — активізувати останню все більшою мірою здатні соціально-психологічні важелі та фактор соціального престижу. Адже проблеми постіндустріального суспільства не стільки соціальні, скільки особистісні, не так економічні, як психологічні [19, с.178]. Усвідомлення цього все більшою мірою відбивається у світогляді тих західних суспільств, які повертаються до відродження сімейних цінностей, активно формують імідж міцної й заможної середньодітної родини, пропагують гармонізацію життєвих цілей.

Крім того, не виключено, що прагнення особистості до культурно-стильової винятковості, яке нині здебільшого реалізується у формі задоволення ексклюзивних матеріальних потреб, елітного споживання, у перспективі трансформується „на користь” потреб духовно-психологічних, при цьому „...сама винятковість дітей порівняно з іншими благами повинна підвищити попит на них” [9, с. 56]. На нашу думку, необхідним для цього є рух до соціокультурного типу розвитку, пріоритетним в якому стає не функціональний, а ціннісний аспект. На відміну від „користі”, що означає вигоду для себе, „цінність” передбачає самопожертву, тобто цінувати — означає віддавати [13, с. 208], ото ж на відповідність дефініції „істинна цінність” з повним правом може претендувати саме народження та виховання дітей.

Джерела

1. Ойкен В. Основные принципы экономической политики. — М.: Прогресс, 1995.
2. Стешенко В. Деякі демографічні наслідки соціально-економічної кризи в Україні // Демоекономічні дослідження. Збірник наукових праць. — К.: Інститут економіки НАНУ, 1995. — С.4–18.
3. Левчук Н. Про дослідження механізму формування демографічної кризи в Україні// Демографічні дослідження. Вип.19. — К.: Інститут економіки НАНУ, 1997. — С. 3–22.
4. Демографічна криза в Україні. — К.: Ін.-т економіки НАН України, 2001.
5. Жилка Н., Іркіна Т., Стешенко В. Стан репродуктивного здоров'я в Україні (медико-демографічний огляд) — К.: МОЗ України, Інститут економіки НАНУ, 2001. — 68 с.
6. Слюсар Л. Освітній потенціал населення України та деякі проблеми його формування / Демографічні дослідження. Вип. 25. — К.: Інститут економіки НАНУ, 2003. — С. 137–144.
7. Курило І. Про чинники сучасного зниження народжуваності в Україні / Демографічні дослідження. Вип. 23. — К.: Інститут економіки НАН України, 2001. — С. 7–21.
8. Шевчук П. Україна: мультирегіональна модель народжуваності // Регіональна економіка. — 2000. — № 2. — С.128–133.
9. Романюк А. Демографічні студії (вибрані праці канадсько-українського демографа А. І. Романюка). — К.: Ін-т економіки НАН України, 1997.
10. Angrist J.D. Treat effect heterogeneity in theory and practice // Economical journal. —L., 2004. — Vol. 114. — N.494. — P.52–83.
11. Decouier F. Income distribution, non-convexities and the fertility income relationship // Economica. — L.,2004. — Vol.71. — N.282. — P. 261–273.
12. Туроу Л. Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний // Новая постиндустриальная волна на Западе. — М.: Academia, 1999. — С. 188–222.
13. Бауман З. Индивидуализированное общество /Пер. с англ. — М.: Логос, 2002.
14. Белова В.А. Величина семьи и общественное мнение // Факторы рождаемости (Сборник статей) — М.: Статистика, 1971 — С. 35–51.
15. Сім'я в умовах незалежної України (1991–2003 рр.). Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 р. — К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2004.
16. Bellah R.H., et al. The Good Society. — N.Y., 1991.
17. Озер Дж. Должны ли люди голодать? / Полемика с мальтузианцами/ — М.: Изд-во иностранной литературы, 1959.
18. Demographic Yearbook, 1986: Natality Statistics. — Thirty-eight issue: United Nations — N.-Y., 1988.
19. Иноземцев В. За пределами экономического общества. — М.: “Academia-Наука”, 1998.

Аннотация. В статье анализируются современные тенденции рождаемости в Украине, обосновывается возрастающая роль и рассматривается влияние социоструктурных факторов на динамику данного демографического процесса. На основе использования методов исторической аналогии и международных сравнений предпринимается попытка прогнозировать изменения в детородной активности населения Украины на перспективу.

Abstract. The modern tendencies of fertility in Ukraine are analyzed in the paper. The increasing role and the influence of socio-structural factors on the dynamics of fertility are investigated. The attempt of projection the dynamics of the fertility dynamics changes in Ukraine is undertaken with use of the methods of analogies and international comparisons.

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ТРУДОВИХ МІГРАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

*Г.В. Герасименко,
кандидат економічних наук,
О.В. Позняк,
кандидат економічних наук,
Інститут демографії та
соціальних досліджень НАН України*

Тривалий час наукові дослідження міграційних процесів передбачали, що абсолютну більшість трудових мігрантів репрезентують чоловіки, які виступають основними годувальниками родин, тоді як жінки несуть відповідальність за дітей та домашню роботу, залишаючись удома. Традиційно жінок не вважали суб'єктами міграції взагалі чи розглядали як “залежних” та “вторинних” мігрантів, які супроводжують свою родину або чоловіка. Для позначення таких мігрантів використовувався термін “*dependants*” (залежні особи, утриманці). Проте за останні десятиріччя в гендерній структурі міжнародних трудових мігрантів спостерігаються радикальні зміни — жінки, як заміжні, так і самотні, часто краще освічені, ніж чоловіки, розпочали трудові міграції з метою забезпечення належного рівня життя для себе і своїх сімей.

За даними Відділу населення ООН, в кінці XX століття потік жінок-мігрантів зростав більш прискореними темпами, ніж чоловіків, у країнах, що є найважливішими реципієнтами трудових мігрантів. Окреслюється нова тенденція фемінізації міжнародної міграції, що є наслідком сучасних змін в структурі зайнятості та сегментації світового ринку праці.

У країнах Заходу дослідження гендерних аспектів міграції виокремилось у самостійну сферу наукової діяльності ще на початку 1980-х років. Причому ця тематика розвивалась водночас у кількох напрямках: з боку жіночих досліджень та феміністського руху [6; 7], з боку міграційних досліджень [14], у рамках проблем прав людини [12]. В результаті традиційне розуміння трудової міграції як переважно чоловічого заняття змінилось, і жінки були визнані самостійними агентами, що беруть участь в міграційних процесах нарівні з чоловіками (“*unattached migrants*” — самостійні, незалежні від пересування чоловіка або родини).

Нині з метою дослідження гендерних аспектів міграційних процесів створено організації різного рівня (міжурядові, національні, неурядові): фонди, громадські рухи, ініціативи тощо, які, крім того, є додатковими засобами контролю і гарантом дотримання прав мігрантів. Зокрема, при Відділі населення ООН організовано спеціальну експертну групу з міжнародної міграційної політики та статусу жінок-мігрантів, яка у 1990 р. розпочала роботу з розвитку гендерно-чутливого підходу до міграції.

Проте навіть західні дослідники відзначають недостатню увагу до гендерних проблем міграції, які почали досліджувати порівняно недавно [8, с. 3]. Що ж до вітчизняної науки, то практично всі дослідження, присвячені трудовим міграціям жінок, стосувалися проблем торгівлі людьми, а успішна жіноча зовнішня трудова міграція залишалася поза увагою дослідників. Дана стаття присвячена комплексному аналізу процесу реалізації жінками – громадянками України власної економічної активності на зовнішньому ринку праці.

Актуальність та значення дослідження гендерних аспектів міграційних процесів зумовлюються рядом чинників:

1) Фемінізація міжнародної міграції – прискорене зростання чисельності та питомої ваги жінок у складі міжнародних мігрантів.

Міжнародні оцінки свідчать, що починаючи з 1960-х років чисельність жінок-мігрантів не поступається чисельності чоловіків-мігрантів. Уже у 1960 р. жінки становили близько 47 з кожних 100 світових мігрантів, що проживають за межами країни народження. З цього часу частка жінок у загальній кількості міжнародних мігрантів поступово зростала (табл. 1). На 2000 р., жінки становили близько 51% усіх мігрантів у розвинутих країнах світу і майже 46% всіх мігрантів у регіонах, що розвиваються.

Таблиця 1

Питома вага жінок-мігрантів у загальній чисельності міжнародних мігрантів за основними регіонами світу, 1960–2000 рр., % [14]

Регіон / Роки	1960	1970	1980	1990	2000
<i>Всі регіони світу</i>	46.6	47.2	47.4	47.9	48.8
<i>Розвинуті регіони</i>	47.9	48.2	49.4	50.8	50.9
<i>Регіони, що розвиваються</i>	45.7	46.3	45.5	44.7	45.7
Європа	48.5	48.0	48.5	51.7	52.4
Північна Америка	49.8	51.1	52.6	51.0	51.0
Північна Африка	49.5	47.7	45.8	44.9	42.8
Центральна та Південна Африка	40.6	42.1	43.8	46.0	47.2
Південна Азія	46.3	46.9	45.9	44.4	44.4
Східна та Південно-Східна Азія	46.1	47.6	47.0	48.5	50.1
Західна Азія	45.2	46.6	47.2	47.9	48.3
Латинська Америка	44.7	46.9	48.4	50.2	50.5

2) Зміна ролі жінок у родині, суспільстві, економіці.

Якщо раніше жінки мігрували як члени родин, супроводжуючи своїх чоловіків, то тепер в більшості випадків вони виїждять закордон самостійно, залишаючи свої родини вдома. Це зумовлено як загальною емансипацією жінок, розширенням їх можливостей, підвищенням рівня освіти та професійної кваліфікації, так і розширенням сфери пропозиції ринку праці. Прискорений розвиток індустрії послуг, що нині забезпечує до 2/3 світових робочих місць, формує постійно зростаючу потребу економіки розвинутих країн у жінках-мігрантах, які зайняті некваліфікованою працею в сфері обслуговування [11].

Хоча основна частина мігрантів-жінок зайнята в тимчасових трудових міграціях, досить часто протягом свого життя вони здійснюють низку трудових поїздок закордон, укладають послідовний ряд контрактів або живуть і працюють в іншій країні протягом кількох років. Отже, зростає значення жінок-мігрантів як „годувальників” родин, від яких залежить рівень добробуту їхніх сімей.

Крім того, трудові міграції пов'язані з тимчасовим, а інколи і тривалим розривом сімейних зв'язків, відкладанням шлюбів та народження дітей. Зростання питомої ваги жінок і молоді у складі трудових мігрантів має значний вплив на демографічну ситуацію в країні, зокрема на рівень народжуваності.

3) Професійна гендерна сегрегація та сегментація міжнародного ринку праці.

Міжнародна трудова міграція призвела до сегментації ринку праці та виділення видів робіт, якими здебільшого зайняті мігранти — непрестижні робочі місця, що не потребують високої кваліфікації, з важкими умовами та низькою оплатою праці. Такий розподіл праці формується на основі не лише національної, а й гендерної сегрегації працівників, призводячи до виникнення типово жіночих секторів зайнятості, що у розвинутих країнах заповнюються переважно жінками-мігрантами з менш розвинутих країн.

Чоловіки-мігранти зайняті в різноманітних сферах діяльності — від некваліфікованої праці до посад, що потребують високої кваліфікації. А жіноча трудова міграція характеризується концентрацією в дуже обмеженій кількості „жіночих” професій, що асоціюються з традиційними гендерними ролями. Беручи участь в міжнародній міграції, жінки в основному відіграють роль дешевих постачальників різних послуг, включаючи громадські послуги (персонал готелів, ресторанів, барів тощо); домашні послуги (няні, домашні робітниця, догляд за особами похилого віку та хворими); індустрію розваг (танцівниці, аніматори, стриптизерши), секс-послуги.

Структурні зміни в моделях зайнятості жінок середнього класу західних країн супроводжуються девальвацією домашньої праці та діяльності з догляду за дітьми і особами похилого віку і призводить до зростаючої потреби в мігрантах, підвищення попиту на їх працю в сферах суспільних та домашніх послуг. Зокрема, за оцінками, з 1 млн. домашніх робітниць в Італії понад 50% становлять нерезиденти Європейського Союзу, а у Франції більше половини жінок-мігрантів зайняті в сфері домашніх послуг¹. Таким чином, мігранти з країн третього світу та інших перетворюються на той „трудоий резерв”, за допомогою якого підтримуються та розвиваються егалітарні гендерні моделі у розвинутих країнах, для чого використовується, в першу чергу, непрестижна праця жінок-мігрантів.

Що стосується зайнятості жінок-мігрантів в індустрії розваг, надійної статистики щодо цього бракує. Проте оцінити масштаби цього явища дають змогу такі цифри: лише в 2000 р. 103 264 жінки в'їхали до Японії як танцівниці та „аніматори” [9]. За офіційною статистикою, близько 5000 жінок були нелегально ввезені до Південної Кореї з метою зайнятості в секс-індустрії, хоча фактичні дані можуть бути значно вищими.

4) Підвищена вразливість жінок-мігрантів до дискримінації, експлуатації та порушення прав людини, зокрема торгівлі людьми.

Жінки-мігранти зазнають найбільшої дискримінації як учасники трудових відносин, оскільки знаходять роботу в неформальних, „тіньових” та криміналізованих сегментах зайнятості.

Гострою проблемою сучасної міграції є торгівля людьми (*trafficking*), яка набула загрозливих масштабів протягом останніх років. За оцінками, щороку жертвами торгівлі

¹ За даними Європейської Мережі з питань мігрантів, що зайняті в сфері домашніх послуг (RESPECT European Network of Migrant Domestic Workers). Website: <http://www.solidar.org>

людьми у всьому світі стають 800–900 тис. осіб, причому їх основну частину становлять жінки і діти [13]. Основними причинами, що зумовлюють міжнародну стурбованість зростанням масштабів торгівлі людьми є:

- грубі порушення прав людини;
- дефіцит гідної праці та застосування примусової праці й сучасних форм рабства;
- зв'язок між торгівлею людьми та організованою злочинністю;
- зв'язок між торгівлею людьми і секс-індустрією;
- недосконалість сучасного законодавства та політичних ініціатив.

Всі ці чинники визначають актуальність досліджень гендерних особливостей трудової міграції і в Україні. Проте передумови гендерних відмінностей у міграційній поведінці населення слід шукати на ринку праці. Хоча безробіття практично рівною мірою властиве і для чоловіків, і для жінок (відповідні показники безробіття за методикою МОП становили 9,4 і 8,8% у 2003 р.), жінкам складніше, ніж чоловікам, влаштуватись на роботу. Серед них спостерігається довші тривалість безробіття (23 проти 21 місяців), що призводить до підвищеного ризику “застійного” безробіття і можливої втрати економічної активності. В поєднанні з низькими рівнями оплати праці в традиційно жіночих сферах діяльності та обмеженими можливостями кар'єрного просування, що зумовлені гендерними стереотипами, менш сприятливе становище жінок на ринку праці змушує їх шукати додаткові шляхи підвищення рівня добробуту — в тому числі і за рахунок трудових міграцій закордон. Важливе значення має і зв'язок гендерних аспектів міграції з проблемою бідності, оскільки саме для жінок, які переважають у складі соціально вразливого населення, тимчасові міграції з метою заробітку іноді можуть стати єдиною стратегією забезпечення належного рівня життя.

Реалізація економічної активності на зовнішньому ринку праці включає два різних, хоча і подібних, процеси: власне трудову міграцію та економічний туризм. Першочерговими завданнями дослідження залучення жінок до цих процесів є оцінка їх масштабів та виявлення основних напрямів (розподілу учасниць трудових поїздок за країнами призначення).

За найбільш реальними оцінками загальна кількість зовнішніх трудових мігрантів в Україні становить від 2 до 2,7 млн. осіб, кількість “човників” — від 350 до 700 тис. осіб. При цьому серед першого контингенту різко переважають чоловіки (близько 70%), до економічного туризму дещо частіше залучаються жінки. Враховуючи можливу похибку в оцінці співвідношення жінок і чоловіків у складі двох контингентів, масштаби жіночої трудової міграції можна визначити у 500–950 тис. осіб, обсяг участі жінок у “човниковій” торгівлі — у 180–420 тис. осіб.

Основними центрами тяжіння трудових мігрантів (обох статей) з України є Росія (40–50%), Польща (15–20%), Чехія (10–12%), Італія (близько 10%), Португалія (5–8%). При цьому спостерігаються істотні відмінності в напрямках зовнішніх трудових міграцій чоловіків та жінок. Так, серед основних країн-реципієнтів вітчизняної робочої сили різке переважання жінок спостерігається серед мігруючих до Італії, крім того, переважно жіночий характер має трудова міграція до Туреччини та Японії [4, с. 46], а також Греції. Росія та Португалія є країнами переважно чоловічої міграції з України, серед виїжджаючих до Польщі та Чехії співвідношення чоловіків та жінок майже таке ж, як і по всіх міграційних потоках (табл. 2). В цілому можна виділити чотири основні країни-реципієнти української жіночої робочої сили — Італію, Польщу, Росію та Чехію, причому потоки міграції жінок до трьох перших країн є приблизно однаковими (по 22–27% від загалу), потік до

Чехії – удвічі менший від середнього по трьох вищевказаних потоках, п'яте місце серед пріоритетів наших співвітчизниць посідає Греція. “Човники”-жінки більшою мірою, ніж чоловіки орієнтуються на Росію та Білорусь, і меншою мірою – на Польщу та інші країни далекого зарубіжжя.

Таблиця 2

Питома вага жінок серед виїжджаючих до окремих країн
(за результатами різних досліджень), %

Країна	Обстеження „Життєві шляхи населення України” ²	Облік трудових мігрантів сільської місцевості Тернопільщини ³	Опитування українських трудових мігрантів в Італії
Росія	19	11	-
Польща	36	36	-
Чехія	26	24	-
Італія	87	79	85 ⁴ -91 ⁵
Португалія	11	16	-
Греція	72	81	-

На жаль, відсутність дієвого моніторингу зовнішніх трудових міграцій не дозволяє оцінити динаміку цього процесу, однак, фрагментарні дані дають підстави стверджувати, що в останні роки відбувається деяке зростання частки жінок серед трудових мігрантів, пов'язане зі становленням стійких потоків заробітчанства, розширенням закордонних контактів українських громадян і відповідним збільшенням впевненості жінок в успішності трудових поїздок, зменшенням страху стати об'єктом торгівлі людьми.

Згідно з даними обстеження „Життєві шляхи населення України”⁶, сільські жінки інтенсивніше, ніж міські беруть участь у трудових міграціях – у сільській місцевості в трудових міграціях задіяно 2,8% жінок віком 15–70 років, тоді як у міських поселеннях – 1,5%. Навпаки, “човникова” торгівля набула незрівнянно більшого поширення в міських поселеннях: лише 17,7% жінок-“човників” представляють сільську місцевість. Трудові мігрантки – майже виключно особи віком 20–49 років, тобто представники найактивніших в економічному та репродуктивному відношенні вікових груп. Максимальний рівень

² Обстеження з проблем трудових міграцій “Життєві шляхи населення України” було проведено в березні 2001 р. на засадах додаткового модуля до Обстеження з питань економічної активності населення. Обстеження охопило 8 областей: Волинську, Донецьку, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Луганську, Рівненську та Чернівецьку. В перелічених областях було опитано близько 18 тисяч мешканців у віці 15–70 років (8 тис. домогосподарств), які репрезентують усіх громадян України відповідного віку цих регіонів [1].

³ Здійснені Тернопільським обласним центром зайнятості в жовтні 2001 р. Обстеження мало характер суцільного спостереження, інформацію про ситуацію в сфері трудових міграцій по кожному селу надавали сільські ради (відповідальні особи яких добре обізнані з реальним станом справ у власному селі) [5].

⁴ Масове соціологічне опитування українських заробітчан в Італії, проведене Західноукраїнським Центром „Жіночі перспективи” у 2002 р. [3].

⁵ Соціологічне дослідження „Стан сучасної української еміграції в Італії”, здійснене у 2003 р. соціологом Н.Шегдою [2].

⁶ Тут і далі аналіз спирається на результати цього обстеження як найбільш масштабного, якщо не зазначено інше.

участі в трудових міграціях спостерігається у віковому діапазоні 30–34 років. Загалом інтенсивне залучення жінок до трудових міграцій і, особливо, у “човникову” торгівлю починається в більш пізньому порівняно з чоловіками віці. Так, серед чоловіків підвищена інтенсивність участі у трудових міграціях спостерігається у віковому діапазоні 20–39 років, серед жінок — у віці 30–44 роки; серед жінок-”човників” лише одна з п’яťох молодша 30 років, тоді як серед чоловіків — кожний третій.

Заміжні жінки більшою мірою залучені до трудової міграції, ніж особи, які ніколи не перебували в шлюбі. Багато в чому це пояснюється суттєвішими потребами сімейних бюджетів у надходженнях “міграційних грошей”, порівняно з бюджетами самотніх людей. Однак найбільш висока інтенсивність трудових міграційних поїздок властива розлученим: серед жінок-мігранток розлучені становлять чверть, тоді як у складі всіх жінок — 11%, першість розлучених жінок за рівнем участі в “човниковій” торгівлі є ще більш помітною.

Підвищена інтенсивність трудових поїздок серед розлучених властива і чоловікам, однак серед жінок ця закономірність виражена набагато яскравіше: питома вага розлучених серед жінок-”човників” у 8,5 раза, а серед трудових мігранток — у 4,3 раза більша, ніж серед їхніх колег-чоловіків (для усього населення віком 15–70 років співвідношення часток розлучених у структурі жінок і чоловіків становить 2,3:1).

Розлучені жінки, з одного боку, мають досвід сімейного життя і заробітку грошей для сім’ї, а з іншого — не пов’язані подружніми зобов’язаннями і не підпадають під ризик втратити сім’ю внаслідок тривалої розлуки. Крім того, представниці цього контингенту нерідко стикаються з проблемою утримання дитини без допомоги батька, і часто саме трудова міграція або економічний туризм стає чи не єдиним засобом вирішити цю проблему. Згідно з даними обстеження українських трудових мігрантів, що працюють в Італії, тільки 6,1% мігранток-жінок не мають дітей, тоді як понад 3/4 залишили вдома по 1–2 дитини, а майже 8% — по 3 і більше [3, с. 11].

Спостерігаються значні гендерні відмінності за частотою трудових поїздок, способом їх здійснення, тривалістю перебування за кордоном. Так, трудові мігранти-жінки їздять за межі України рідше, ніж чоловіки (в середньому 1,6 поїздки за рік проти 2,0) і перебувають у країні призначення зазвичай менше. Жінки помітно частіше від чоловіків вдаються до допомоги інших в організації поїздки, причому, якщо 7,4% чоловіків допомагав роботодавець, то жінки розраховували практично тільки на родичів, друзів і колег.

Трудова міграція для її учасниць зазвичай є основним видом економічної діяльності, а не доповненням до іншої роботи. Так, 79,0% жінок, які здійснили трудові міграційні поїздки в 2000 р., не мали постійної роботи в Україні в цей період. Водночас серед «човників» — таких лише 38,1%. «Човникова» торгівля головним чином відіграє роль вторинної зайнятості: близько 24,7% «човників» робили поїздки у вихідні дні, 8,6% — у відгул або домовлялися з адміністрацією, стільки ж брали відпустку за власний рахунок, 8,5% — їздили в період перебування в черговій відпустці. Показовим є те, що 14% учасниць «човникових» поїздок виїжджали за рубіж у рамках діяльності на основній роботі і використовували ці поїздки для заняття «човниковою» торгівлею. Можливості суміщення трудових поїздок за кордон з роботою в Україні у жінок виявилися набагато менш сприятливими, ніж у чоловіків. Як жінки-»човники», так і жінки-трудова мігранти частіше, ніж їх колеги-чоловіки використовували для поїздок чергову відпустку або відпустку за свій рахунок, і рідше — брали відгул або домовлялися з адміністрацією. Економічні туристки в 1,25 раза частіше здійснювали поїздки у вихідні дні і вдвічі рідше використовували для «човникової» торгівлі поїздки в рамках основної роботи.

Якщо українські трудові мігранти-чоловіки зайняті переважно будівельними роботами, то галузева структура зайнятості жінок-мігрантів у різних країнах — різна залежно від

потреб національних економік. Серед жінок, що працюють у Росії, третина зайнята в торгівлі (головним чином у роздрібній торгівлі з лотків і на ринках) і чверть — у будівництві; серед працюючих у Чехії 45,9% — у громадському харчуванні (продаж їжі в ресторанах, кафе, барах, їдальнях) і 31,5% — у промисловості (зокрема, випічка хліба і хлібобулочних виробів, виготовлення виробів з деревини). У сільському господарстві (овочівництво, вирощування фруктів, збір врожаю) зайнято дві третини українських жінок, що працюють у Польщі, ще майже 20% виконують роботу домашньої прислуги. Остання сфера діяльності переважає серед українських мігранток в Італії, причому в якості домашньої прислуги працюють за кордоном в основному жінки середнього і старшого працездатного віку.

Умови праці більшості українських мігранток за кордоном абсолютно не відповідають нормативам, встановленим як на батьківщині, так і в країні перебування, хоча тривалість роботи мігрантів-жінок виявилася приблизно на 10% меншою, ніж у чоловіків: для тих, хто вказав тривалість робочого дня, — 9,3 години проти 10,1, для тих, хто вказав тривалість робочого тижня, — 48,5 проти 57,2.

Узагальнення відповідей респондентів (експертів та трудових мігрантів) обстеження трудової міграції молоді, здійсненого Державним інститутом сім'ї та молоді, показує, що українські жінки заробляють за кордоном менше від своїх співвітчизників-чоловіків. Хоча максимальні заробітки мають програмісти та лікарі (представники обох статей), серед „масових мігрантських” професій найбільше заробляють будівельники та моряки, тобто особи переважно „чоловічих” професій. Як наслідок основна частина мігрантів-чоловіків заробляє по 300–1000 дол. США на місяць, більшість мігранток-жінок — по 200–300 дол.

Загалом наші громадянки, як правило, задоволені умовами власної праці, вони свідомо погоджуються працювати в напруженому режимі з метою заробити якомога більше коштів. Більшість респонденток цілком задоволені здійсненими трудовими поїздками. На питання, що стосується рівня задоволеності поїздкою, варіанти відповідей „Цілком задоволений” і „Скоріше задоволений” обрали більше половини трудових мігранток (без врахування тих, хто вагався з відповіддю — понад три чверті). Серед жінок-„човників” питома вага задоволених здійсненою поїздкою виявилася ще вищою. Як серед „човників”, так і серед трудових мігрантів жінки в цілому задоволені роботою за кордоном більше, ніж чоловіки.

Готові при нагоді повторити трудову поїздку 78,4% жінок-„човників” і 74,8% трудових мігранток. Ще частіше представниці останнього контингенту висловили бажання здійснити трудову поїздку за кордон за підтримки і допомоги державних установ з відповідним забезпеченням соціального захисту. Показово, що жінки більше, ніж чоловіки схильні перебувати під опікою держави. Це пов'язано з вищим рівнем небезпеки, що загрожує українським жінкам за межами України (зокрема небезпекою потрапити в тенета ділків секс-бізнесу), так і з патерналістськими орієнтаціями, що більшою мірою властиві жінкам, ніж чоловікам.

Отже, основними особливостями жіночої трудової міграції є:

- жінки під час перебування за кордоном є вразливішими порівняно з чоловіками, зокрема їм більше загрожує небезпека стати об'єктом торгівлі людьми, відповідно серед жінок частіше поширені патерналістські орієнтації;
- заробітки українських жінок за кордоном зазвичай є меншими, ніж у чоловіків, що пов'язано насамперед з переважним заняттям українських громадян низькокваліфікованими роботами (важка „чоловіча” праця здебільшого оплачується краще, ніж ті некваліфіковані роботи, де традиційно задіяні жінки);

- для жінок трудова міграція або економічний туризм частіше стає засобом виживання, а не джерелом забезпечення достойного рівня життя, особливо це стосується самотніх матерів.

Проблеми регулювання зовнішніх міграційних поїздок українських жінок мають вирішуватися в контексті реформування державної політики трудових міграцій. Разом з тим жіноча міграція потребує особливої уваги з боку державних структур і відповідно вироблення специфічних заходів, спрямованих на посилення соціальної захищеності мігранток, “пост-міграційну” підтримку жінок щодо адаптації в українському суспільстві, яке змінилося за період їхньої відсутності.

Першочергове значення має легалізація трудової міграції населення, оскільки саме зайнятість жінок, які працюють за кордоном, як правило, буває витіснена до сфери неформальних, незаконних, а іноді навіть кримінальних відносин. Відповідно, подальшого розвитку потребують офіційні канали працевлаштування, які б орієнтувались на традиційно „жіночі” види зайнятості (громадські послуги, домашнє обслуговування, догляд за дітьми, хворими та особами похилого віку тощо). Необхідно посилити контроль за діяльністю організацій-вербувальників робочої сили з метою уникнення випадків торгівлі людьми та захисту прав українських громадян, що працюють за кордоном. Крім того, для визначення та попередження випадків дискримінації та експлуатації мігрантів потрібно здійснювати моніторинг таких найбільш поширених сфер неформальної зайнятості, як сільське господарство, домашні послуги, індустрія розваг. Це потребує співпраці та координації зусиль вітчизняних та іноземних урядових установ, міжнародних структур і громадських організацій, започаткування активного переговорного процесу з країнами-реципієнтами української робочої сили, спрямованого проти дискримінаційних методів імміграційної політики та практик, які порушують права людини.

Проблема торгівлі жінками вже набула значного суспільного резонансу в Україні та світі. Проте інформованість населення щодо можливих ризиків при здійсненні міграційних поїздок на сьогодні є недостатньою і зумовлює необхідність просвітницької і роз’яснювальної роботи серед контингентів потенційних трудових мігрантів. Потребує розвитку мережа консультаційних центрів з питань працевлаштування за кордоном як в Україні, так і при вітчизняних дипломатичних представництвах в інших країнах; засобів оперативної допомоги („гарячих ліній”, „телефонів довіри”) для осіб, які зазнали порушення своїх прав.

Нарешті, не менш важливими, ніж протидія трафікінгу, є заходи з допомоги, соціальної адаптації та реабілітації жертв торгівлі людьми, а саме — створення спеціальних кризових центрів, виділення фінансових ресурсів для повернення постраждалих осіб на батьківщину та надання необхідної медичної або психологічної допомоги, забезпечення для них можливостей профорієнтації та працевлаштування в Україні.

Джерела

1. *Зовнішні трудові міграції населення України* / За ред. Е.М.Лібанової, О.В.Позняка. — К.: РВПС України НАН України, 2002. — 206 с.
2. *Музиченко Я.* Ніч і день українців у Італії / Україна молода №171. — 15 вересня 2004.
3. *Соціальне обличчя новітньої української трудової міграції.* — Львів, 2003. — 40с.
4. *Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини* — К., 2003. — 157 с.

5. *Трудова міграція населення Тернопільської області: кількісний та географічний аспекти.* — Тернопіль: Лідер, 2002. — 52 с.
6. *Afshar, Haleh* (ed.). *Women, Work, and Ideology in the Third World.* Tavistock publications, 1985.
7. *Chant, Sylvia* (ed.). *Gender and Migration in Developing Countries.* — London, 1992.
8. *Miller, Linda.* *Gender and International Labour Migration: a Networks Approach.* *Social Justice*, Fall 1996. — V.23. — N.3 — P.38(16).
9. *M. Matsuda,* *Japan: An Assessment of the International Labour Migration Situation. The Case of Female Labour Migrants* (Geneva, ILO GENPROM Series on Women and Migration, 2002), P.3.
10. *Nash, June and Safa, Helen* “Sex and Class in Latin America”. — New York, 1976.
11. *Phizacklea Annie/* *Migration and Globalization: A Feminist Perspective* // in *Khalid Koser & Helma Lutz* (eds.) *The New Migration in Europe. Social Construction and Social Realities.* Basingstoke: Macmillan, 1998.
12. *The Human Rights Watch Global Report on Women’s Human Rights, USA, 1995.*
13. *United States, Department of State, Trafficking in Persons Report* (Washington D.C.: United States Department of State, 2003), P.7.
14. *Zlotnik, Hania.* “Data Insight The Global Dimensions of Female Migration” in *United Nations, International Migration Report: 2002.* — No. E.03.XIII.4 (New York, United Nations, 2002).

Анотація. В статті досліджуються гендерні особливості реалізації трудових міграцій населенням України. В цьому контексті проаналізовані мирові тенденції фемінізації міжнародної міграції, визначені фактори, які передопределяють актуальність і практичне значення впровадження гендерних підходів до міграційних досліджень. Розглянута гендерна структура вітчизняних трудових мігрантів, особливості організації і географії поїздок, відмінності в сфері зайнятості і умовах роботи жінок і чоловіків за кордоном. Окремі специфічні проблеми, з якими стикаються українські жінки на ринку праці іноземних держав, і запропоновані підходи до їх вирішення.

Abstract. The publication is devoted to investigation of gender peculiarities of realization of labour migration of the population of Ukraine. In this context, the global trends of feminization of international migration are analyzed, the factors of urgency and practical importance of gender approaches to migration studies are defined. Gender structure of labour migrants is investigated, as well as peculiarities of organization and geography of trips, disparities in the area of employment and condition of work of women and men abroad. The specific problems, faced by the Ukrainian women at labour market of foreign countries are determined; the approaches to their solving are proposed.

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ НАРКОМАНІЇ У КОНТЕКСТІ ЕПІДЕМІЇ ВІЛ/СНІДУ В УКРАЇНІ

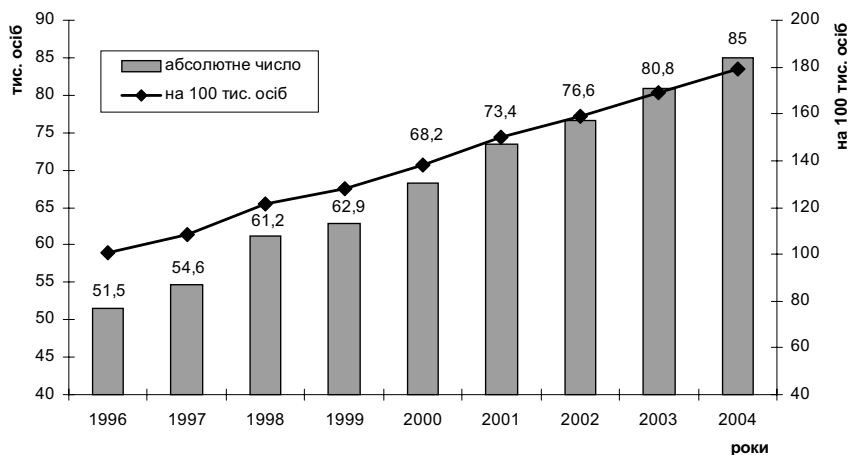
*Н. М. Левчук,
кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник Інституту
демографії та соціальних досліджень НАН України*

Явище наркоманії протягом останнього десятиріччя набуло в Україні стрімкого поширення. Українське суспільство загалом та громадське здоров'я зокрема значно потерпає від багатьох згубних наслідків, пов'язаних із наркоспоживанням. Процес наркотизації підлітків та молоді і дотепер залишається основним розповсюджувачем ВІЛ в Україні, що обтяжує становище країни щодо ВІЛ/СНІДу та істотно звужує можливості протидії епідемії. Вплив поширення наркоспоживання не вичерпується підвищенням ризиком ВІЛ-інфікування, а сягає багатьох негативних соціально-демографічних та правових явищ. Разом з тим доводиться визнати, що чинна державна політика щодо наркотиків в Україні є доволі суперечливою, а відтак — не ефективною. Наразі вона зведена лише до контролю за обігом наркотичних речовин з домінуванням силових і репресивних підходів, хибною практикою криміналізації наркозалежних. Вагомим аргументом на користь того, що держава має змінити існуючі підходи та засоби впливу у сфері боротьби з наркотиками, є той факт, що на тлі посилення зусиль правоохоронних органів щодо тиску і кримінального переслідування наркозалежних їх чисельність щорічно зростає, і саме поширення ін'єкційної наркоманії відіграло фатальну роль у стрімкому розповсюдженні ВІЛ-інфекції в Україні у 90-х роках минулого століття.

Проблемам епідемії наркоспоживання і ВІЛ/СНІДу в Україні присвячено ряд пошукових наукових досліджень, головним чином, епідеміологічного та соціологічного змісту, що проведені спільно з неурядовими громадськими організаціями за підтримки різних міжнародних фондів [1, 4–8]. Метою даного дослідження є вивчення соціально-демографічних наслідків зловживання наркотичними речовинами у контексті поглиблення знань про чинники і механізми поширення епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні та можливості її припинення.

З-поміж багатьох маргінальних груп населення споживачі наркотиків є найбільш закритою і важкодоступною через наявність реальної загрози нерідко безпідставних покарань за фактом споживання наркотичних речовин, хоча чинне національне законодавство передбачає кримінальну відповідальність лише у разі виготовлення і збуту наркотичної продукції, а не її вжитку. Латентний характер наркоспоживання не дає змоги для

чіткої та однозначної оцінки кількості осіб в Україні, які вживають наркотики. Достовірні статистичні дані щодо чисельності наркозалежних і кількості ВІЛ-інфікованих відсутні. За даними Всеукраїнської наркологічної асоціації, чисельність зареєстрованих споживачів наркотиків на початку 2005 р. становила в Україні близько 85 тис. осіб, або 179,2 у розрахунку на 100 тис. осіб (рис. 1).

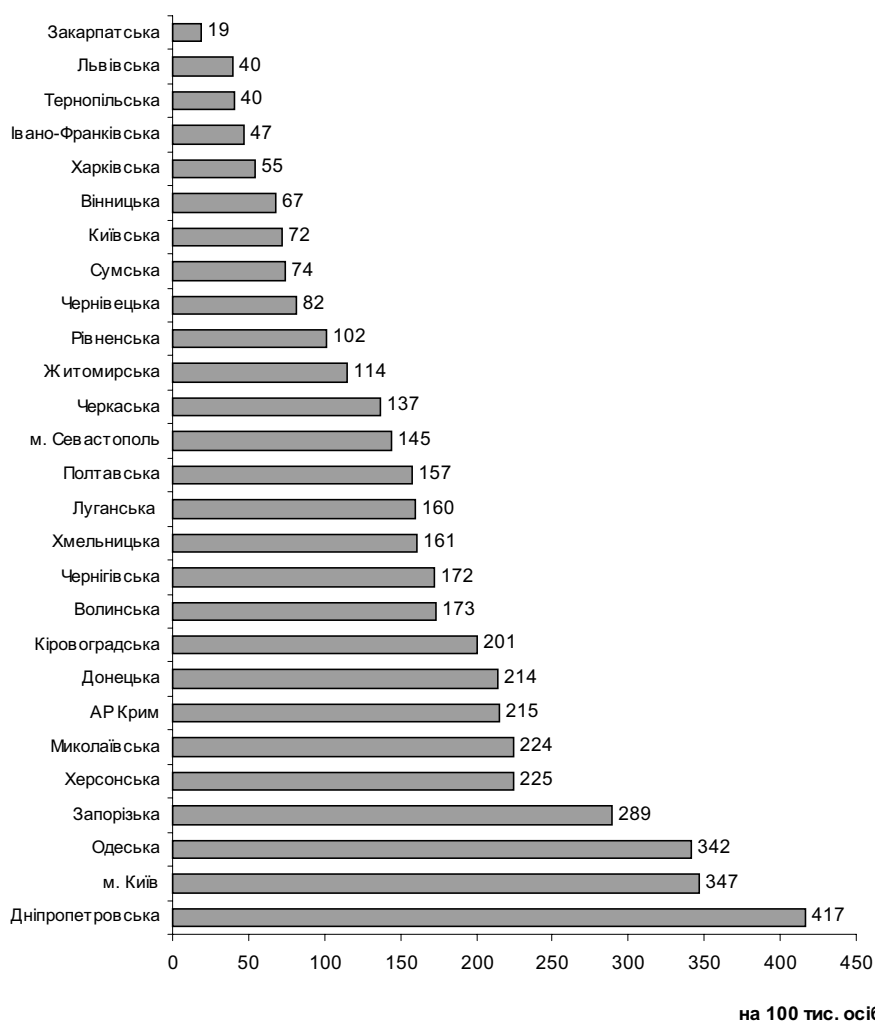

За даними Всеукраїнської наркологічної асоціації.

Рис. 1. Кількість зареєстрованих споживачів наркотиків в Україні протягом 1996–2004 рр.

За офіційною статистикою Держкомстату України, кількість хворих з діагнозом розладу психіки та поведінки через вживання наркотичних та інших психоактивних речовин збільшилася від 33,7 тис. у 1993 р. до 88,4 тис. осіб на початку 2005 р.; показник поширеності цих хвороб за даний період підвищився майже утричі: від 65,1 до 187,6 у розрахунку на 100 тис. осіб відповідно. Згідно з даними МВС України, правоохоронними органами на початку 2005 р. зареєстровано близько 124,8 тис. осіб, які споживають наркотичні речовини. Водночас є підстави вважати, що офіційна статистика є не повною, а тому недостовірною; вона відображає не стільки справжні масштаби поширення наркоманії в Україні, скільки активність та якість роботи правоохоронних органів і доступність відповідних медичних служб. Реальна кількість споживачів наркотиків в Україні є значно вищою. Зокрема, згідно з останніми розрахунками вітчизняних експертів, у 2005 р. кількість споживачів ін'єкційних наркотиків (СІН) в Україні становить від 324,0 до 424,8 тис. осіб [1]. Оскільки СІН, за експертними оцінками, складають в середньому 80–85% від усієї кількості наркозалежних в Україні, ймовірно передбачити, що загальна чисельність споживачів наркотиків є ще більшою.

Нині найтривожнішою є ситуація у південних та південно-східних областях: Дніпропетровській, Одеській, Запорізькій, Херсонській, Миколаївській, АР Крим, а також містах Київ, Дніпропетровськ, Кривий Ріг. Рівень поширеності наркологічних розладів у цих регіонах навіть за офіційною звітністю перевищує середньоукраїнський удвічі (рис. 2). Останні спостереження свідчать про поступове поширення наркоспоживання у сільську місцевість України: за даними МВС, сільські жителі становлять близько чверті усіх споживачів наркотиків [5, с. 13].

За даними МОЗ України.

Рис. 2. Поширеність розладів психіки та поведінки через вживання наркотичних та інших психоактивних речовин у регіонах України на початок 2005 р. (на 100 тис. осіб)

Характерними рисами нинішньої динаміки наркоспоживання в Україні є:

1. Урізноманітнення „асортименту” нелегального наркоринку і, відповідно, наявність досить широкого вибору кустарних і синтетичних наркотиків; поширення серед молоді комбінованого споживання наркотичних та інших психотропних засобів; вживання наркотиків, виготовлених із донедавна доступних та дешевих медичних препаратів. За результатами опитування учнівської молоді України у 2003 р. (ESPAD) 29% хлопців та 12% дівчат віком 13–17 років мали протягом життя досвід вживання будь-яких наркотиків. При цьому частка неповнолітніх, які вже пробували наркотик, стрімко зростає з віком: від 14,6% серед

13–15-річних до 26,6% серед 16–17-річних. Знайомство підлітків з наркотичними речовинами починається найчастіше із вживання марихуани або гашишу¹ [2, с. 51, 97].

Опитування СІН, проведене у 4-х містах України (Київ, Одеса, Павлоград, Полтава) у 2005 р., показало, що серед наркопрепаратів, які використовують під час першої ін'єкції, переважає екстракт макової соломки. Ця обставина, вочевидь, пояснюється, з одного боку, поширенням серед молоді стереотипу про те, що опіати домашнього, кустарного виготовлення є найменш шкідливими і не викликають залежності, а з іншого — легкою доступністю цього виду наркотику через його невисоку ціну².

2. До споживання наркотиків залучаються у досить ранньому віці. Згідно з результатами вищезазначеного опитування СІН, за нашими розрахунками середній вік початку вживання наркотичних речовин ін'єкційним шляхом становить 17,7 року. Не ін'єкційні наркотики вперше пробують ще раніше: в середньому у 13–15 років. Саме у цьому віці труднощі соціалізації на тлі юнацького максималізму та відсутності життєвого досвіду можуть стати поштовхом до першої спроби вживання наркотиків. Окрім цього, різноманітні дослідження дають підставу стверджувати про чітко виражену тенденцію до помолодшання початку вживання наркотичних речовин: середній вік споживачів наркотиків в Україні щорічно зменшується в середньому на 0,1–0,15 року [5, с. 20].

3. Основною причиною початку вживання наркотиків серед молоді є цікавість та бажання нових приємних відчуттів. Серед чинників, що впливають на ранній початок наркотичної “кар’єри”, провідну роль відіграють несприятливі особисті обставини і негативний соціальний “анамнез” респондентів. Опитування СІН засвідчило, що наркотичний “старт” відбувається раніше серед „низько статусних” осіб, які ніде не навчаються і не працюють. Натомість наявність таких ресурсів, як вища освіта, стабільна зайнятість, легальне джерело доходів, тісні дружні стосунки з родиною є тим бар’єром, захисним чинником, що формує відповідний соціальний „імунітет” щодо залучення до споживання наркотиків.

4. На відміну від багатьох інших країн, споживання наркотиків в Україні відбувається у групах, а не індивідуально. Перша спроба вживання наркотику не є результатом самостійного вибору молодої людини, а значною мірою обумовлена впливом і тиском соціального оточення. Про це свідчить виявлена в ході опитування СІН спонтанність і не запланованість першої ін'єкції, з одного боку, та групове приготування і вживання наркотику — з іншого. Очевидно, потрапляючи у середовище наркозалежних, молода людина перебуває в такому оточенні, де легко дістати наркотик і де поступово формується мотивація до його вживання, оскільки перший наркотик отримують найчастіше безплатно від близьких друзів.

5. Прийом будь-яких інших психоактивних речовин, передусім алкоголю і тютюну, помітно підвищує ймовірність початку вживання наркотичних речовин. Це дає підставу стверджувати, що „старт” наркотичної „кар’єри” відбувається не власне з першої спроби вживання наркотику, а значно раніше, коли раннє знайомство з тими чи іншими легальними психоактивними речовинами поступово формує у молодої людини готовність до

¹ ESPAD — дослідницький проект „Європейське опитування учнівської молоді щодо вживання алкоголю і наркотиків” виконувався в Україні у 1995, 1999, 2003 рр. Зокрема, у 2003 р. було опитано 5795 учнів віком 13–17 років [2].

² Йдеться про соціологічне опитування, проведене впродовж березня 2004 р. — серпня 2005 р. У рамках дослідження „Профілактика залучення до вживання наркотиків ін'єкційним шляхом уразливих груп підлітків та молоді”, виконаного Українським інститутом соціальних досліджень (опитано 1610 респондентів, в тому числі 811 споживачів ін'єкційних наркотиків віком від 12 до 24 років у містах Київ, Одеса, Павлоград), в аналітичній обробці результатів якого взяла участь автор.

засвоєння моделі поведінки, пов'язаної із вживанням більш дієвих, нелегальних наркотиків, що має враховуватися при розробці молодіжних превентивних програм. Вживання алкоголю та інших психоактивних препаратів не лише сприяє залученню до споживання ін'єкційних наркотиків, а й провокує поширення ризикованих практик їх введення. Так, згідно з результатами опитування, частка осіб, які використовували нові шприци, становить 73,4% серед СІН, які на момент першої ін'єкції не вживали ніяких інших психоактивних препаратів, та лише 56,1% СІН, які вживали алкоголь.

6. Серед СІН все ще досить поширене використання частково або повністю спільного інструментарію для приготування наркотику. За даними опитування, нові, „чисті” шприци використовували для першої ін'єкції лише 66% СІН. При цьому жінки частіше, ніж чоловіки погоджуються на використання ін'єкційних інструментів спільно з іншими особами. Найбільш уразливими щодо ризиків, пов'язаних з ін'єкціями, є наймолодші СІН з низьким рівнем освіти. Перша ін'єкція серед них порівняно з іншими віковими групами відбувається найбільш не заплановано; вони також частіше користуються неодноразовим ін'єкційним інструментарієм. Така ситуація викликає особливу тривогу з огляду на те, що неповнолітні „початківці”, зазвичай, мають найнижчий рівень обізнаності щодо шляхів передачі ВІЛ, тримаються відособлено, з ними рідко контактують більш досвідчені і поінформовані СІН старшого віку.

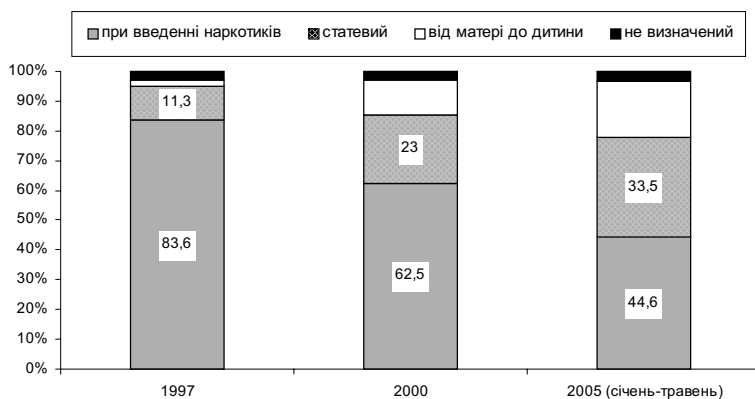
Наслідки наркоспоживання в Україні сягають широкого переліку соціально-демографічних втрат: це збільшення рівня захворюваності на інфекційні хвороби (передусім, туберкульоз, гепатити В і С, хвороби, що передаються статевим шляхом), підвищений ризик смертності через передозування наркотиків³, зростання злочинності, пов'язаної із незаконним обігом наркотичних речовин, суспільна стигматизація й маргіналізація наркозалежних. Водночас найбільша загроза і небезпека поширення наркоманії пов'язана з епідемією ВІЛ/СНІДу. Активні наркоспоживачі зазнають комбінованого впливу таких основних чинників зараження ВІЛ та іншими інфекційними захворюваннями, як ризикована практика споживання наркотиків (при приготуванні, вживанні наркопрепаратів й використанні ін'єкційного інструментарію), з одного боку, та ризикована сексуальна поведінка — з іншого. Наявність подвійного ризику призвела до того, що ін'єкції наркотиків нині безпосередньо асоціюються з ВІЛ/СНІДом, а споживачі ін'єкційних наркотиків створюють основний потенціал поширення ВІЛ-інфекції в українському суспільстві.

За даними Українського центру профілактики і боротьби зі СНІДом МОЗ України, за період з 1987 р. до 1 листопада 2005 р. чисельність офіційно зареєстрованих ВІЛ-інфікованих становила в Україні 85,9 тис. осіб (в т. ч. 10,5 тис. дітей); захворіли на СНІД 12,2 тис., померло від СНІДу 7,1 тис. Водночас, за останніми оцінками вітчизняних та міжнародних експертів, загальна кількість ВІЛ-інфікованих в Україні у 2005 р. становить близько 300 тис. осіб (1,3% населення віком 15–49 років).

Причини вибухоподібного розвитку епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні фахівці пов'язують саме із зростанням кількості ін'єкційних наркоманів, поширенням групової практики споживання ін'єкційних наркотиків та використанням спільного інструментарію, значним запізненням початку профілактичної діяльності серед груп з високим ризиком ураження ВІЛ. Останні спостереження дають підстави стверджувати про поступовий вихід ВІЛ-інфекції за межі основних груп ризику та її „розмивання” на все населення. Про це

³ На жаль, в Україні немає медичної статистики щодо смертності споживачів наркотиків від передозувань. Наявні у звітності Держкомстату числа померлих від токсикоманії (в середньому понад 300 осіб щороку) не можна вважати підставою для оцінки реального рівня смертності, пов'язаної із передозуванням наркотичних засобів.

свідчить тенденція до зменшення у складі шляхів передачі нових випадків ВІЛ питомої ваги ін'єкційного вживання наркотиків (від 84% у 1997 р. до 46% у 2004 р. та 45% у першому півріччі 2005 р.) при одночасному зростанні кількості інфікувань гетеросексуальним шляхом і передачі ВІЛ від матері до дитини (рис. 3). У 2004 р. було зареєстровано найбільшу за останні роки кількість нових випадків ВІЛ-інфекції — 12,5 тис., що на 25% перевищувало відповідний показник 2003 р. Динаміка поширення ВІЛ у 2000–2004 рр. дає підстави висловити припущення про початок другої хвилі епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні, зумовленої поширенням ВІЛ статевим шляхом серед відносно благополучних щодо ризику інфікування верств населення. Незважаючи на це, споживачі ін'єкційних наркотиків все ще становлять більшість у загальному (кумулятивному) числі ВІЛ-інфікованих в Україні: станом на 1 листопада 2005 р. їх частка становила 67,8% (рис. 4). Понад дві третини ВІЛ-інфікованих в Україні є молоді люди віком до 30 років⁴.

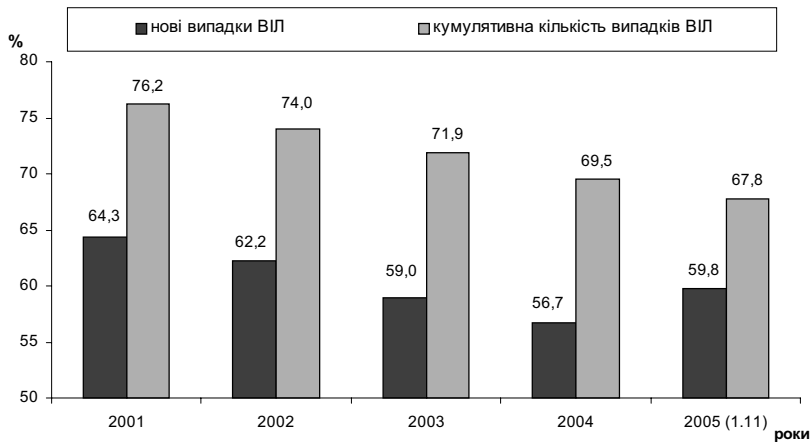

За даними Українського центру профілактики і боротьби зі СНІДом МОЗ України.

Рис. 3. Структура шляхів передачі ВІЛ в Україні у 1997, 2000 та 2005 (січень—травень) рр., %

ВІЛ/СНІД поширений по території України вкрай нерівномірно. Найбільш напружена епідемічна ситуація спостерігається у південному та південно-східному регіонах, значно менш ураженими є західні та центральні області (рис. 5). Епідеміологічний аналіз свідчить, що питома вага споживачів ін'єкційних наркотиків серед ВІЛ-інфікованих у регіонах з найвищим рівнем поширення ВІЛ протягом останніх років дещо зменшується, а на територіях з низьким та середнім рівнем поширення ВІЛ, навпаки, зростає, що дає підставу стверджувати про досягнення певного ступеня насичення епідемічної ситуації серед наркозалежних на півдні та південному сході країни та несприятливі прогностичні тенденції її розвитку у західних та центральних областях.

⁴ Ці дані заслуговують на увагу, оскільки у країнах Західної Європи (на відміну від України) частка СНІД у загальній кількості ВІЛ-інфікованих не перевищує 10%, а питома вага молоді віком до 30 років становить лише 30%.

За даними Українського центру профілактики і боротьби зі СНІДом МОЗ України.

Рис. 4. Динаміка частки споживачів ін'єкційних наркотиків серед нових випадків ВІЛ та кумулятивної кількості ВІЛ-інфікованих у 2001–2005* р., %

* станом на 1.11.2005 р.

Головний демографічний наслідок епідемії ВІЛ/СНІДу полягає у посиленні та загостренні наявних негативних демографічних тенденцій. Поширення ВІЛ означає зростання кількості передчасних смертей, підвищення рівня СНІД-асоційованої захворюваності (зокрема, туберкульозу), скорочення середньої очікуваної тривалості життя. Прогноз розвитку епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні на період 1994–2014 рр., виконаний за допомогою модулів DemProj та АІМ програми Spectrum міжгалузєвою групою фахівців (в тому числі, автором) під керівництвом МОЗ України, свідчить, що за середнім сценарієм чисельність ВІЛ-інфікованих досягне свого максимуму у 2009 р. (640,7 тис. осіб), після чого зменшиться до 558 тис. у 2014 р. Це пов'язано з тим, що в останні роки спостерігається стабілізація поширення ВІЛ серед СІН. Натомість є підстави очікувати початок відчутного зростання захворюваності на СНІД.

Рівень смертності від СНІДу у найближчі роки також зростатиме, причому досить відчутно за недоступності антиретровірусної терапії (АРТ) у повному обсязі для тих, хто її потребує. Оскільки жертвами СНІДу є переважно молоді люди, найвагоміші зрушення відбудуться саме у структурі смертності населення активного працездатного і дітородного віку. СНІД поступово витіснятиме інші причини смерті, адже значна частина молодих людей не доживатиме до старості і хвороб похилого віку. Найбільших втрат зазнає населення віком 30–39 років (рис. 6). Для України це стане особливо відчутним після 2010 р., коли відновляться негативні тенденції у формуванні вікового складу її населення і розпочнеться подальше підвищення рівня постаріння населення і скорочення частки працездатного контингенту.

Поширення СНІДу і пов'язана з ним смертність населення гальмуватиме процес підвищення середньої тривалості життя в Україні. За нашими розрахунками, ймовірне скорочення середньої очікуваної тривалості життя внаслідок впливу смертності від СНІДу у 2014 р. коливатиметься у межах від 3,2 до 4-х років для чоловіків і від 2,9 до 4,8 року для жінок.

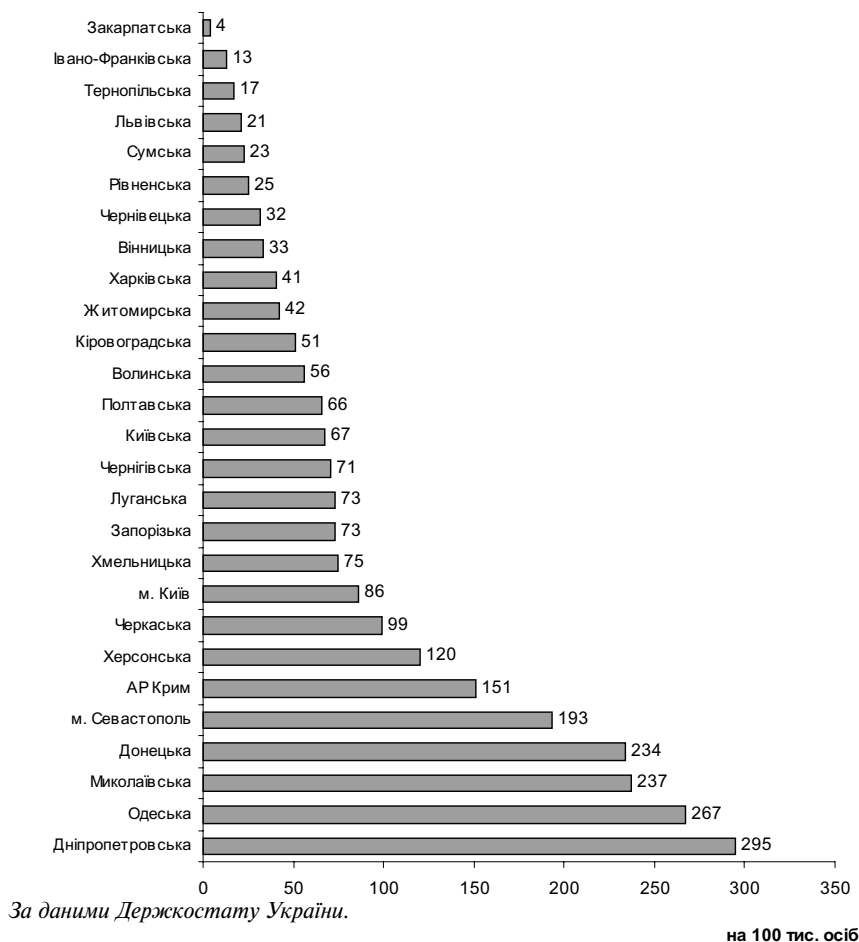
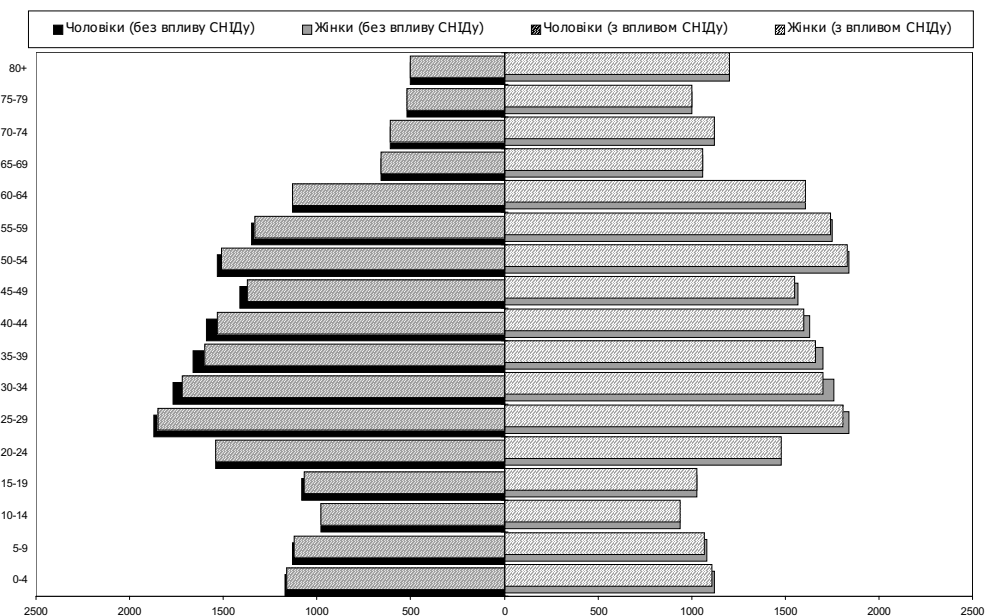

Рис. 5. Поширеність ВІЛ у регіонах України на початок 2005 р.

Масштаби і глибина негативних соціально-демографічних наслідків епідемії ВІЛ/СНІДу переконливо свідчать про суттєві прогалини у реагуванні українського суспільства і влади на поширення наркоспоживання та ВІЛ. Політика щодо профілактики наркоманії і щодо запобігання ВІЛ/СНІДу в Україні значною мірою розділена і не скоординована, так само неузгодженими є фінансування і відповідальність. Незважаючи на розробку численних державних концепцій та програм, відсутність комплексного підходу та міжгалузевої координації діяльності різних органів і структур, невирішеність питань управління, контролю та оцінки виконання прийнятих рішень, декларативність багатьох постанов і програм, що не забезпечені і не підкріплені відповідними фінансовими ресурсами, становить серйозну перешкоду на шляху запобігання подальшому поширенню споживання наркотиків і ВІЛ/СНІДу в Україні⁵.

⁵ Концепція державної політики щодо наркотиків, розроблена відповідно до рекомендацій парламентських слухань, присвячених проблемам наркоманії та ВІЛ/СНІДу, не реалізується через розбіжності у підходах МВС, СБУ та МОЗ України.

За результатами дослідження [4].

Рис. 6. Статеві-віковий склад населення України на початку 2014 р. без урахування і з врахуванням впливу смертності* від СНІДу, тис. осіб

* за середнім варіантом прогнозу.

Причини низької результативності існуючої наркополітики слід шукати у її підходах, що базуються на боротьбі з наркоспоживачами з метою повного викорінення і ліквідації споживання психоактивних речовин у немедичних цілях. Така політика спричиняє ряд негативних наслідків, як от порушення прав, посилення суспільного відчуження й дискримінації наркозалежних та ВІЛ-інфікованих, недоступність для них медичних та соціальних послуг. Досягнення системних змін у сфері запобігання поширенню наркоспоживання та ВІЛ є можливим через перенесення пріоритетів державної політики із кримінального переслідування наркоспоживачів на мінімізацію суспільно шкідливих наслідків, пов'язаних із вживанням наркотичних речовин, на профілактику наркозалежності та ВІЛ-інфікування у контексті основних принципів схваленої ООН та ВООЗ стратегії зменшення шкоди. Це передбачає:

- декриміналізацію національного законодавства щодо наркозалежних. Намагаючись поліпшити криміногенну ситуацію, правоохоронні органи посилюють тиск і переслідування не стільки на наркодилерів, скільки на простих споживачів наркотиків. Суворе антинаркотичне законодавство та жорсткий правоохоронний контроль призводить до дедалі більшої маргіналізації СІН, що, в свою чергу, ускладнює можливості допомоги з боку органів охорони здоров'я;

- доступність лікування для хворих на наркоманію, в тому числі надання замісної підтримувальної терапії. В Україні не створено дієвої системи лікування хворих на наркоманію та ефективного механізму її реалізації, який передбачав би профілактику, лікування й ресоціалізацію споживачів наркотиків. Держава нині не задовольняє потреби тих, хто хотів би позбутися наркотичної залежності, оскільки у наркологічних диспансерах пропонуються лише медичні послуги з так званої детоксикації, меншою мірою — амбулаторної реабілітації хворих. Залишається недоступною і замісна підтримувальна терапія, до позитивних ефектів впровадження якої фахівці відносять зниження ризику передачі ВІЛ та інших інфекційних захворювань, зменшення злочинності, пов'язаної із незаконним придбанням наркотичних препаратів. Водночас опоненти метадонових програм стверджують, що їх виконання рівнозначне схваленню використання нелегальних наркотичних речовин. Надання замісної терапії для осіб, що її потребують, формально МОЗ України дозволено, а фактично заборонено і здійснюється лише у вигляді пілотних проектів у кількох містах⁶. Попри усі за і проти замісної терапії, невирішеність питань, пов'язаних із можливістю лікування наркозалежності, становить вагому перешкоду на шляху протидії епідемії наркоманії та ВІЛ/СНІДу;
- розширення доступності антиретровірусного лікування для ВІЛ-інфікованих споживачів наркотиків. Міжнародний досвід свідчить, що запровадження АРВ-терапії дає змогу істотно знизити смертність, зумовлену СНІДом. У зв'язку з цим слід зазначити, що можливості лікування СНІДу в Україні істотно збільшилися починаючи з 2005 р. завдяки гранту Глобального фонду боротьби зі СНІДом і туберкульозом: нині близько 3 тис. хворих отримують антиретровірусне лікування, і їх кількість зростатиме. Водночас частка ВІЛ-інфікованих споживачів наркотиків у складі тих, хто лікується, є невеликою. Це пояснюється тим, що для ефективності лікування необхідні систематичні прийом ліків, медичний контроль і спостереження, чого досить важко досягнути серед наркозалежних через відсутність у них прихильності і зацікавленості у лікуванні. Окрім цього, лікування наркоспоживачів не доповнюється замісною терапією, що є необхідною складовою АРТ;
- соціальна підтримка, розширення надання інформаційно-консультативних та інших соціальних послуг наркозалежним з метою зменшення шкоди від вживання наркотиків. Адже підвищення доступності АРТ аж ніяк не означає призупинення епідемії. У цьому контексті дуже важливо, щоб впровадження АРТ супроводжувалось одночасним розширенням програм профілактики. Міжнародний досвід засвідчує, що активізація просвітницької діяльності у середовищі споживачів наркотиків, виконання програм обміну шприців дає змогу істотно впливати на поведінку осіб, які вживають наркотики, і знизити їх уразливість щодо ВІЛ-інфікування. Рівень охоплення СІН профілактичними програмами в Україні є недостатнім: за оцінкою Українського інституту соціальних досліджень, у містах він становить близько 15% [6, с. 66]. Водночас, на думку експертів, для досягнення суттєвих змін необхідно, щоб цей показник становив не менше 60%.

І насамкінець, Україні сьогодні вкрай бракує системної інформаційної державної політики, спрямованої на широке ознайомлення суспільства з проблемами наркоманії та СНІДу, з метою профілактики і формування неупередженого, толерантного ставлення до

⁶ Нині в Україні замісну підтримуючу терапію отримують лише близько 100 споживачів ін'єкційних наркотиків.

споживачів наркотиків та ВІЛ-інфікованих. Зважаючи на те, що епідемія нині входить у загальну стадію і поширюється на все населення, необхідні профілактичні зусилля не лише у середовищі наркозалежних, а й для широких верств.

Оскільки поширення наркоспоживання і донині лишається основним чинником розповсюдження ВІЛ, остільки ефективна наркополітика є однією з головних передумов протидії поширенню ВІЛ/СНІДу. Без усвідомлення необхідності перегляду ставлення до наркоспоживачів, зміни змісту і методів контролю над наркотиками неможливо запобігти подальшому поширенню ВІЛ. Тому саме стратегія зменшення шкоди від наркотиків та створення суспільного середовища, сприятливого і зацікавленого у її реалізації, має стати наріжним каменем сучасної політики у сфері призупинення епідемії наркоманії та ВІЛ/СНІДу.

Джерела

1. Аналітичний звіт «Оцінка чисельності груп ризику (СІН, РКС, ЧСЧ)». — К.: Міжнародний альянс з ВІЛ/СНІДу, УІСД, КМІС, 2005 (прийнято до друку).
2. Динаміка поширення тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед учнівської молоді України: 1995, 1999, 2003 роки. — К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. — 174 с.
3. Доклад о глобальной эпидемии СПИДа, 2004: 4-й глобальный доклад UNAIDS, 2004.
4. Аналітичний звіт „Соціально-економічний прогноз наслідків епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні”/ МОЗ України, Світовий банк, 2005 (прийнято до друку).
5. Огляд роботи зі споживачами ін'єкційних наркотиків в Україні в контексті боротьби з епідемією ВІЛ/СНІДу. — К.: Центр соціальних експертиз Ін-ту соціології НАН України, 2005. — 172 с.
6. Оцінка можливостей розвитку в Україні програм профілактики ВІЛ в середовищі споживачів ін'єкційних наркотиків — К.: Центр «Соціальний моніторинг», 2003. — 230 с.
7. Соціально-економічні наслідки епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні: нові прогнози. — К.: Укр. ін-т соціальних досліджень, Британська Рада, ЮНЕЙДС, 2003. — 146 с.
8. Эпидемия ВИЧ/СПИДа в Украине: социально-демографический аспект. — К.: МОЗ Украины, ПРООН, 2000 — 52 с.

Аннотация. Стаття посвящена проблемам наркомании в Украине и ее социально-демографических последствий в связи с эпидемией ВИЧ/СПИДа. Дана оценка современного состояния наркотизации молодежи и способствующих этому причин. Исследуется роль наркомании как главного фактора распространения ВИЧ-инфекции и ее влияние на социально-демографические процессы. Анализируются причины низкой результативности политики в сфере профилактики потребления наркотиков и распространения ВИЧ/СПИДа в Украине, рассматриваются основные принципы повышения эффективности противодействия эпидемии наркомании и ВИЧ/СПИДа и минимизации социально-демографических потерь, связанных с ними.

Abstract. The article is devoted to the problems of drug addiction in Ukraine and its socio-demographic consequences in view of HIV/AIDS epidemic. The article examines not only the present-day narcotization situation and its causes that lead to drug usage among young people, but also the role of drug addiction as the main factor of HIV/AIDS infection; its influence on socio-demographic processes. It also investigates the reasons of low effective policy in the sphere of drug usage prophylaxis and spread of HIV/AIDS in Ukraine; the main effective principles of HIV/AIDS and drug addiction resistance f socio-demographic losses connected with them.

ТЕНДЕНЦИИ СОВРЕМЕННОГО ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ БЕЛАРУСИ¹⁾

*А.Г. Злотников,
кандидат экономических наук, доцент,
Белорусский торгово-экономический университет
потребительской кооперации,
г. Гомель*

Демографическое развитие — одна из важнейших характеристик современных социально-экономических изменений и преобразований. Оно определяется взаимодействием комплекса многообразных факторов, одновременно являясь и результатом, и причиной геополитических, политических, экономических, социальных, собственно демографических, экологических и многих других внешних и внутренних процессов общественной жизни. Демографические процессы в сочетании с явлениями экономического характера являются доминирующими, ибо они во все времена концентрировали в себе оценку протекающим изменениям, отражают не только тенденции прошлого и настоящего, но и закладывают почву для будущих социально-экономических отношений и демографического развития. В силу их инертности сложившиеся структура населения и параметры его воспроизводства будут обуславливать демографические тенденции и в дальнейшем.

Перспективные последствия современных демографических тенденций в Беларуси уже во втором десятилетии XXI века могут привести к снижению уровня рождаемости, старению населения, не только к уменьшению и абсолютной и относительной численности трудоспособного населения, но и к созданию почвы для социальной напряженности в развитии общества.

Действие отмеченных факторов и тенденций на длительный период для Беларуси приобретает взаимосвязанный и взаимообусловленный характер. А так как демографические проблемы носят глобальный характер, то в силу месторасположения молодого белорусского государства они органически вплетаются и в общеевропейские проблемы, и в отношения на постсоветском пространстве.

Современное демографическое развитие страны свидетельствует, что Беларусь вступила в период долговременного сокращения численности ее населения, сопровождаю-

1) Статья выполнена по НИР «Пути обеспечения национальной демографической безопасности в причернобыльской зоне» (№ госрегистрации — 20051215) в рамках Государственной программы ориентированных фундаментальных исследований (ГПОФИ) «Социологические исследования социальных и социально-культурных процессов в современной Беларуси (Социальные процессы-21)»

щийся уменьшением в последние годы его иммиграционной составляющей, прогрессирующим «постарением» населения страны, завершением перехода от патриархальной к нуклеарной семье, формированием ориентации на однодетную семью, возникновением новых видов заболеваний. В этом плане проблемы демографического развития Беларуси активно исследуют ведущие белорусские демографы, социологи и экономисты А.А. Раков, Я.И. Рубин, Л.П. Шахотько, Л.Е. Тихонова, Н.Н. Привалова, С.С. Ткаченко, Л.С. Боровик, М.М. Урбан, О.В. Филиппова, Н.И. Богино.

Динамику соотношения рождаемости и смертности в индустриальных странах характеризует концепция демографического перехода, описывающая три стадии процесса популяции. Для первой характерны одинаково высокие уровни рождаемости и смертности, особенно младенческой. Вторая стадия характеризуется снижением уровня смертности при сохранении высокой фертильности, что выражается в значительном росте численности населения. На третьей стадии рождаемость снижается, а рост численности населения замедляется. Хотя качественные и количественные характеристики этих стадий для различных государств (а внутри них — для демосоциальных групп и регионов) существенно разнятся, тем не менее их последовательность в той или иной мере сохраняется во всех случаях. Таким образом, концепция демографического перехода отражает содержание трансформации современных демографических процессов большинства государств.

Демографические процессы, которые происходят ныне в Республике Беларусь, особенно с 1993 года, уже не обеспечивают даже минимального роста численности населения, как в других европейских странах, находящихся на этом третьем этапе демографического перехода. Впрочем, общие тенденции ухудшения демографической ситуации характерны и для многих новых независимых государств постсоветского пространства. Но для Беларуси демографические процессы характеризуются большими негативными последствиями, чем для других держав. Это прежде всего связано с тем, что в 2000 году Беларусь перестала быть 10-ти миллионной нацией. По классификации экспертов ООН, современная нация, насчитывающая менее 10 миллионов, обречена на переход в разряд малочисленных, а следовательно вымирающих народов.

Приблизительно в одно время Россия, Украина и Беларусь достигли самой высокой численности населения за всю историю своего развития: Россия и Украина — к 1992 г., а Беларусь — к 1994 г. После этого общей преобладающей тенденцией их демографического развития стало резкое его уменьшение. Но при этой их общей тенденции имеется один существенный нюанс: величина рекордной численности населения РФ (148325,6 тыс. чел.) и Украины (52244,1 тыс. наличных и 51989,4 тыс. постоянных жителей) не изменялась. В отношении же самой высокой численности населения Беларуси имеются разночтения из-за двух корректировок. Так, по статистическим данным по итогам 1993–1995 гг., на начало 1994 года численность населения Беларуси была определена в 10367,3 тыс. чел. [1], что было отражено (и до сих пор фиксируется) международной статистикой. С 1996 г. по 2000 г. министерство статистики и анализа Республики Беларусь приводило иные данные о численности населения на начало 1994 г. — 10319,4 тыс. чел. [2]. Эта величина настолько вошла в сознание, что даже после последующей корректировки, осуществленной в 2000 г., в одной из публикаций министра статистики и анализа Республики Беларусь В.И. Зиновского, вышедшей в конце 2002 года, по-прежнему утверждалось, что за всю историю Беларуси наивысшая численность населения составила 10 млн. 319,4 тыс. чел. [3]. И, наконец, данные о численности населения за межпереписной период (1990–1998 гг.) были вновь скорректированы на основе итогов переписи населения Республики Беларусь 1999 года. Последние статистические сборники приводят в отношении самой большой численности ее населения величину в 10243,5 тыс. чел. [4].

Хотя отклонение от первой величины составило 1,2% и со статистической точки зрения находится в допустимых пределах, но с позиций политических и иных демографических исчислений последняя корректировка и отклонение существенно изменяют демографическую картину Беларуси. Прежде всего это связано с оценкой миграционного движения населения, которое после корректировок для Беларуси становится отрицательным.

Содержание демографического развития нельзя сужать, как часто это происходит, только до проблем какой-либо одной сферы. Это проблемы развития экономического потенциала страны, системы здравоохранения, образования, социального обеспечения, территориально-административного устройства, развития глобализационных связей, духовно-нравственного состояния общества и т.д. Иными словами, демографическое развитие — важнейший фактор национальной безопасности страны. Все это означает, что демографические процессы являются результатом и фактором развития различных сфер общественной жизни и требуют анализа воспроизводственной сферы населения на основе комплексных и системных подходов.

Научный анализ демографических процессов требует понимания: что действительно происходит в демографических процессах страны; что такое демографический кризис (ведущий демограф Беларуси А.А. Раков называет то, что происходит сегодня в демографических процессах Беларуси, не демографическим кризисом, а демографическим кризисом [5]); все ли изменения в демографическом развитии можно отнести к кризисным явлениям; тождественна ли демографическому кризису депопуляция и какие между ними соотношения; происходит ли деградация семьи; следует ли драматизировать процессы «постарения» населения; подходят ли для нашей реальности рекомендации международных организаций, и следует ли нам, сломя голову, рапортовать этим организациям об их реализации.

Современная демографическая ситуация в Беларуси складывается под воздействием ряда факторов. Во-первых, отдаленные последствия (третья «волна») Великой Отечественной войны. Во-вторых, осязаемые последствия преобразования общества на рыночной платформе. В-третьих, это социально-экономические проблемы, вызванные становлением новых независимых государств на постсоветском пространстве, прежде всего, выразившиеся в развале единого демографического пространства. В-четвертых, последствия вхождения Беларуси в современные глобализационные процессы. В-пятых, это связь с последствиями Чернобыльской катастрофы. Кроме того, не меньшую угрозу для современного и будущего демографического развития Беларуси, генофонда нации представляют недостаточно совершенная система социальной защиты семей с детьми, пенсионеров, распространения социально опасных заболеваний, как алкоголизм, наркомания, ВИЧ-инфекция и др.

Не только прошедший 60-летний юбилей победы советского народа в Великой Отечественной войне требует не сбрасывать со счетов и тех демографических последствий для Республики Беларусь, тех людских потерь, которые пришлось на ее долю в годы войны. Ее последствия для демографических процессов в Беларуси охватывают и сегодняшнюю реальность. Важным фактором последствий войны для современного демографического развития является снижение за годы войны уровня рождаемости, которое, по расчетам А. А. Ракова, составило 468 тыс. чел. Это сказалось не только на меньшем уровне рождаемости конца шестидесятых — начала семидесятых годов, но и в последующем — в девяностых годах XX столетия. Но это только верхушка айсберга демографических последствий людских потерь Беларуси в Великой Отечественной войне.

К этим последствиям относится и нарушение половой структуры населения Беларуси, в составе которой преобладали и ныне преобладают женщины. Так, по довоенным оценкам, в соотношении между мужским и женским населением Беларуси была диспро-

порция (что явилось следствием Первой мировой и гражданской войн, а в интерпретации П.А. Сорокина это называлось: население страны «обабилось» [6]), составившая 48,4 % : 51,6 %. И даже к нынешнему времени это соотношение все еще не сбалансировано. По переписи 1959 года в Беларуси мужчины составляли 44,5 %, женщины — 55,5 %, в 1970 году это соотношение составило 46,0 : 54,0, в 1979 г. — 46,4 : 53,6, в 1989 г. — 46,8 : 53,2, и по данным переписи 1999 г., — 47,0 : 53,0. В региональном плане наивысшая диспропорция в соотношении между мужчинами и женщинами в послевоенный период приходилась на Гомельскую и Витебскую области. Так, по материалам переписи 1999 г., в Гомельской области это соотношение составило 46,5 : 53,5, в Витебской — 46,6 : 53,4. Указанная диспропорция не позволяла раньше и не позволяет ныне значительной части женщин полноценно реализовать свое демографическое предназначение.

Это и диспропорции в возрастном составе населения республики, особенно среди мужского населения, которые также не способствуют реализации демографических надежд и ожиданий женщин, а, следовательно, и будущей рождаемости. Как общий результат, произошло накладывание в историческом разрезе этих явлений, что приводило и приводит к последующему «воспроизводству» негативных демографических тенденций в Беларуси. Для Беларуси, по сравнению со всеми странами постсоветского пространства, последствия войны для демографического развития наиболее негативные. Так, СССР довоенную численность населения сумел превысить только к 1955 г. Беларусь (последней среди всех тогдашних советских республик) превысила довоенную численность населения — в 1972 г., тогда как, Латвия и Эстония — к 1950 г., Таджикистан — в 1951 г., Грузия и Молдова — к 1953 г., Туркменистан — к 1954 г., Россия и Азербайджан — к 1955 г., Украина — к 1959 г. и Литва — к 1965 г. К 1965 г. (когда все тогдашние советские республики превысили довоенную численность населения) только одна из областей Белорусской ССР — Брестская вышла на довоенную численность населения. Второй по этому показателю была южная область — Гомельская. В ходе последующего исторического развития к началу 1993 г., т.е. почти спустя 50 лет после освобождения Беларуси от фашистов, еще одна область — Минская превысила довоенную численность своего населения.

Демографическое развитие Беларуси в послевоенные годы вызвало демографические волны, отразившие последствия двух последних войн. После освобождения республики рождаемость почти вернулась на уровень довоенных лет, но позже началось постепенное падение уровня рождаемости. Так, если в предвоенном, 1940 г., общий коэффициент рождаемости в республике составил 26,8‰, то в конце первого послевоенного пятилетия (1950 г.) 25,5‰. А с каждым последующим годом рождаемость снижалась примерно на 0,1 промилльных пункта, в результате чего уровень рождаемости составил в 1955 г. — 24,9‰, 1960 г. — 24,4‰.

Низкий уровень рождаемости 1941–1945 гг. привел к падению рождаемости начала 60-х гг., что отразилось в концепции 20-ти летних волн С. Кузнецца [7]. Так как родившихся в военные годы (оставшихся после войны в живых) было гораздо меньше довоенного уровня, то, по достижении ими в начале 60-х годов возраста вступления в брак и детородного возраста, среди детей военного времени зафиксировано меньшее количество браков, и, естественно, волна рождаемости пошла на спад.

Если в начале 60-х гг. прошлого столетия уровень рождаемости составлял 22–24‰, то в их конце этот показатель был в пределах 16‰. Нижняя точка этой волны приходится на 1975–1977 гг., когда показатель рождаемости составил 15,7‰. 1983–1986 гг. — высшая точка следующего гребня демографической волны. Это коррелирует с высоким уровнем рождаемости до 1963 г., так как именно на период начала 80-х гг. приходится вступление в брачный и детородный возраст родившихся в конце 50-х — начале 60-х гг. Правда, в пере-

счете на 1000 населения сам гребень уже стал меньших размеров, чем до 60-х гг. Конец 80-х гг. опять характеризуется спадом волны рождаемости. То есть после некоторого подъема рождаемости в Республике Беларусь дважды (в начале 60-х и конце 80-х гг.) происходил резкий спад рождаемости по сравнению с предшествующими годами.

Исходя из сложившегося демографического развития страны, еще в середине 70-х гг. прогнозировалось, что в начале 90-х гг. начнется, во-первых, снижение уровня рождаемости, а во-вторых, увеличение уровня смертности населения. И эти прогнозы реализовались, но рождаемость оказалась гораздо ниже, а смертность — гораздо выше, чем ожидалось. Расхождение прогнозных расчетов с реальностью вызвано тем, что прогнозы на основе сложившихся тенденций осуществлялись для одной социальной, экономической и политической реальности, а в 90-х годах эта реальность уже была качественно иной. Развитие рыночных отношений, наряду с разрывом единого экономического пространства (как последствий рыночных преобразований) стали важными факторами, вызвавшими ухудшение демографических процессов. Это характерно не только для Беларуси, но и всего постсоветского пространства.

Есть и иная интерпретация, особенно, для Гомельской и Могилевской областей, что факторами, повлиявшими на их демографическое развитие и в итоге — Республики Беларусь в целом, с 1986 г. являются последствия катастрофы на ЧАЭС. Да, в первые 5–8 лет чернобыльский фактор, особенно для демографического развития Гомельской и Могилевской областей, был весьма значимым, что выразилось в росте количества аборт, повышении уровня оттока населения и сокращении общей численности населения этих областей. Но позже на первое место по своему негативному влиянию на демографическое развитие вышел и сегодня является доминирующим социально-экономический фактор, прежде всего, действие тенденций периода первоначального накопления капитала. Чернобыльская проблема, хотя и вносит свой «вклад», но ее роль уже не та, какой она была почти два десятилетия тому назад.

О том, что этот экологический фактор перестал быть доминирующим, свидетельствуют такие факты. Первыми регионами Республики Беларусь, где был зафиксирован отрицательный показатель естественного прироста населения, в 1991 г. оказались Витебская и Минская области, не относящиеся к экологически дестабилизированным регионам. Могилевская область столкнулась с отрицательным естественным приростом населения в 1992 г. А в Гомельской, как экологически дестабилизированном регионе, и Гродненской области, таковым не являющимся, отрицательный показатель естественного прироста населения выпал на одно время — 1993 год. Кроме того, Гомельская область в сравнении с другими регионами Беларуси имеет самые высокие коэффициенты миграционного прироста населения со странами СНГ и Балтии. Анализ современного естественного и механического движения населения Гомельской области свидетельствует, что региональные проблемы Беларуси в ее различных сферах сегодня имеют в своей основе не экологические дестабилизирующие факторы, а дестабилизацию социально-экономического развития периода рыночного и суверенного романтизма, — в интерпретации лауреата Нобелевской премии по экономике 1972 года Дж. Хикса, — депрессивную экономику [8].

Из факторов демографического развития Республики Беларусь и отдельных ее регионов в последнее десятилетие ведущими стали изменения в политике занятости населения. На рубеже XX–XXI столетий в Беларуси наблюдался высокий рост численности населения трудоспособного возраста. Это было следствием двух факторов: а) значительного роста численности людей, вступивших в трудоспособный возраст, а также б) небольшого количества вышедших в этот период из трудоспособного возраста. Значительный прирост численности трудоспособного населения был обусловлен высоким уровнем демо-

воспроизводства населения 1980-х годов и, как его результат, — вступлением в трудоспособный возраст большой численности лиц, родившихся в период относительного подъема рождаемости. Снижение количества вышедших из трудоспособного возраста было связано с тем, что пенсионного возраста (а значит и выхода из трудоспособного возраста) достигла группа населения, родившегося в годы Великой Отечественной войны, когда рождаемость была одной из самых низких в предшествующий исторический период.

Высокий рост численности населения трудоспособного возраста страны во второй половине 1990-х годов обогнал процесс создания новых рабочих мест, не был обеспечен ростом численности занятых. В 2004 г. по сравнению с 1990 г. численность занятого населения в экономике Республики Беларусь сократилась почти на 835 тыс. человек, а численность трудовых ресурсов страны за этот период выросла более чем на 240 тыс. человек. И хотя во второй половине 90-х гг. кризисные явления в экономике сменились некоторым оживлением, тем не менее показатель занятости населения Беларуси в 2004 г. почти на 17 процентных пункта был ниже уровня 1990 г.

Невостребованность экономикой почти миллиона жителей страны привело к снижению уровня жизни большинства населения и, как следствие, — к подрыву возможностей расширенного воспроизводства демографического и трудового потенциала. В результате необеспечения этих рабочих рук рабочими местами снижается и цена труда. Поэтому рост населения и изменения занятости, обеспечения их адекватного (или в противном случае — неадекватного) соотношения сказывается на демографическом поведении незанятых, прежде всего молодежи, что приводит к еще большему снижению рождаемости в Беларуси.

Отметим, что значительная часть невостребованного трудового потенциала Беларуси (а это наиболее квалифицированный и в демографическом плане перспективный потенциал) вынуждена искать источники существования за рубежом. Так, всероссийская перепись населения 2002 г. выявила и масштабы численности граждан других государств, работающих и членов их семей, проживающих в России. Из трети зарегистрированных переписью международных трудовых мигрантов всего в России работает и проживает 40,3 тыс. граждан Беларуси. А с учетом незарегистрированных двух третей их общая официальная численность колеблется в пределах 107–115 тыс. чел. Но это видимая часть миграционного айсберга. Еще в 2,5 раза больше жителей Беларуси работает там частным образом, наездами. Кроме того, по данным ряда исследований, а также материалам белорусской переписи населения 1999 г., еще примерно не менее 150 тыс. белорусских граждан не регистрируются в качестве безработных. Всего, по нашим расчетам, в России трудовые мигранты из Беларуси составляют примерно 400–500 тыс. чел., что позволяет белорусскому населению решить сложные проблемы на рынке труда, возникшие в самой Беларуси.

Демографические процессы, протекающие на постсоветском славянском пространстве, имеют схожие тенденции. Эта их схожесть прежде всего подтверждается тенденциями в естественном движении населения России, Украины и Беларуси. В этих славянских новых независимых государствах сложилось отрицательное сальдо естественного прироста. И хотя оно по Украине и России было зафиксировано на год раньше (в 1992 г.), чем в Беларуси (в 1993 г.), тем не менее в целом это не изменяет общих тенденций по основным показателям естественного движения населения (см. табл.). Наряду с этим сокращается и средняя продолжительность жизни населения Беларуси, Украины и России, уменьшается занятость населения.

Из трех славянских государств по совокупности процессов естественного и механического движения населения в Украине сложились наивысшие темпы сокращения его численности, а в России — относительно ниже. Если сравнить с наивысшей в истории

этих государств численностью населения, то в Украине его численность уменьшилась более чем на 5,1 млн. чел., или на 9,8%. В России тоже уменьшение общей численности населения составило около 5 млн. чел., но в процентах — 3,4%. В Беларуси (в зависимости от того, с какой из трех разных величин сравнивать) уменьшение общей численности населения по сравнению с рекордным периодом составило 5,7% (по методологии 1994—1996 гг.), 5,3% (по методологии 1997—1999 гг.) и 4,6% (по методологии 2000 г.).

Таблица

Сравнительная характеристика естественного движения населения Беларуси, Украины и России за 1990—2004 гг. (в расчете на 1000 населения, в ‰)

Годы	Рождаемость			Смертность			Естественный прирост		
	Беларусь	Украина	Россия	Беларусь	Украина	Россия	Беларусь	Украина	Россия
1990	14,0	12,6	13,4	10,8	12,1	11,2	3,2	0,5	2,2
1991	13,0	12,1	12,1	11,2	12,9	11,4	1,8	-0,8	0,7
1992	12,5	11,4	10,7	11,4	13,3	12,2	1,1	-1,9	-1,5
1993	11,5	10,7	9,4	12,6	14,2	14,5	-1,1	-3,5	-5,1
1994	10,8	10,0	9,6	12,7	14,7	15,7	-1,9	-4,7	-6,1
1995	9,9	9,6	9,3	13,1	15,4	15,0	-3,2	-5,8	-5,7
1996	9,4	9,2	8,9	13,1	15,2	14,2	-3,7	-6,0	-5,3
1997	8,9	8,7	8,6	13,5	14,9	13,8	-4,6	-6,2	-5,2
1998	9,2	8,4	8,8	13,6	14,4	13,6	-4,4	-6,0	-4,8
1999	9,3	7,8	8,3	14,2	14,9	14,7	-4,9	-7,1	-6,4
2000	9,4	7,8	8,7	13,5	15,4	15,4	-4,1	-7,6	-6,7
2001	9,2	7,7	9,1	14,1	15,3	15,6	-4,9	-7,6	-6,5
2002	8,9	8,1	9,8	14,8	15,7	16,3	-5,9	-7,6	-6,5
2003	9,0	8,5	10,2	14,5	16,0	16,4	-5,5	-7,5	-6,2
2004	9,1	9,0	10,4	14,3	16,0	16,0	-5,2	-7,0	-5,6

В Беларуси уровень рождаемости в последнем десятилетии был несколько выше, чем аналогичный показатель в Украине и в России. Однако, если в Беларуси и в начале нынешнего тысячелетия тенденция снижения рождаемости продолжалась, то в России с 2000 г., а в Украине с 2002 гг. постепенно начался рост уровня рождаемости, и в последние два года коэффициент российской рождаемости стал значительно выше (на 0,9—1,2 промилльных пункта) соответствующего белорусского показателя.

По законам «демографических волн» высокий уровень рождаемости начала 80-х гг. предполагал на рубеже столетий виток его роста. Но этого не произошло. Людей, вступивших одновременно и в трудоспособный, и в активный демоовоспроизводственный возраст, снижение возможности занятости заставило отодвинуть на поздний срок или ограничить свою демоовоспроизводственную деятельность одним ребенком, уделив внимание его качественным параметрам.

Снижение рождаемости происходит на фоне роста смертности населения. За последнее десятилетие она выросла почти в 1,3 раза. Детская смертность сократилась, хотя в сравнении с другими странами этот показатель все еще остается достаточно высоким — 12 детей на 1000 родившихся. Причем смертность среди младенцев не отличается стабиль-

ностью. Огромная проблема — повышенный уровень смертности среди мужчин. Анализ показателей смертности и продолжительности жизни, отражающих наиболее точную характеристику тенденций смертности, свидетельствует, что 60-летнего возраста достигает 86 % родившихся женщин и только 63 % мужчин.

Показатель ожидаемой продолжительности жизни является важным индикатором демографического и социально-экономического развития страны. К концу XX века данный показатель в экономически развитых странах достиг 80 лет, в наименее развитых он не превышает 50 лет. В Республике Беларусь соответствующий показатель в 2000—2004 гг. составил 69 лет. Разница в продолжительности жизни мужчин и женщин в Беларуси — более 12 лет. Среди стран постсоветского пространства этот показатель ниже, чем в Беларуси, в следующих странах: России (65,1), Казахстане (65,8), Молдове (68,1), Киргизии (68,2), Украине (68,2), Таджикистане (68,4) и Туркменистане (68,7). Однако по сравнению с 1970—1975 годами средняя ожидаемая продолжительность жизни к началу XX века уменьшилась только в России, Беларуси и Украине. За эти 15 лет ожидаемая продолжительность жизни увеличилась во многих странах, составив в Великобритании 78 лет, Германии — 79 и Франции — 80 лет. Если бы продолжительность жизни мужчин (ныне — 63,2 года) в нашей стране была на уровне продолжительности жизни женщин конца 80-х годов, а уровень продолжительности жизни белорусских женщин (ныне — 75 лет) был бы на средневропейском уровне, то депопуляционные процессы сократились бы на 75%.

Одним из неоднозначных факторов демографического развития является постарение населения. Сегодня число пенсионеров и инвалидов в Беларуси составляет около 2,5 млн. чел. (это более четверти населения страны). Велик удельный вес в населении страны и пожилого населения (в возрасте 65 лет и старше) — более 14 %. Это ведет к росту нагрузки на занятое население — на одного пенсионера сегодня приходится 1,6 работающих. И некоторые делают вывод о негативности данного соотношения. Трудно согласиться с такой оценкой — неужели повышенная смертность среди пожилых будет положительным для страны фактом? А ведь только в случае роста смертности удастся «улучшить» показатель нагрузки на занятое население. Этот анализ показывает, что нельзя однозначно оценивать некоторые демографические тенденции.

Достижение пенсионного возраста порождает социальные, экономические и психологические проблемы для огромной части общества, так как означает их переход в принципиально иное качество. Прежде всего это связано с уменьшением для этой части общества величины дохода, а следовательно и снижением уровня жизни, а по совокупности социально-экономических и психологических проблем — и увеличением смертности.

Еще в докладе ученых Массачусетского технологического института под руководством Д. Медоуза «Пределы роста» был сформулирован закон экспоненциального взлета или геометрической прогрессии. Он гласит, что если некое социальное явление на определенном отрезке времени в количественном выражении стабильно проявляется в арифметической прогрессии, то в следующем временном периоде оно уже реализуется в геометрической прогрессии. Если его распространить на белорусские демографические тенденции, то к концу XXI века в Беларуси может проживать около 3-х млн. человек.

Это вызвало необходимость государственного вмешательства в разрешение демографических проблем. В Беларуси 4 января 2002 г. был принят Закон «О демографической безопасности Республики Беларусь», закрепивший правовые и организационные основы разрешения демографического кризиса. Еще ранее, в 1998 г. Советом Министров Республики Беларусь была утверждена «Концепция государственной демографической политики с учетом устойчивого развития экономики в переходный период». Летом 2005 г. правительством страны одобрен проект Национальной программы демографической безопас-

ности Республики Беларусь на 2006–2010 гг. В 1999 г. был создан Национальный комитет по народонаселению при Совете Министров Республики Беларусь, в 2001 г. утверждена государственная статистическая отчетность по демографическому развитию страны. В конце 2004 г. при Институте экономики НАН Беларуси создан Национальный центр демографии и человеческого развития, демографические структуры имеются в Институте социологии НАНБ, НИЭИ Минэкономики, НИИ труда Минтруда и социальной защиты. Все это свидетельствует о признании серьезности негативных тенденций в современном демографическом развитии и необходимости выхода из демографического кризиса, обеспечения путей национальной демографической безопасности и в национальном масштабе, и на региональном уровне.

Переломить быстро ход негативных демографических процессов вряд ли в ближайшее время возможно. Не хотелось бы верить, что за текущий век численность населения Беларуси уменьшится в 3 раза, но исходя из общих демографических тенденций, характеризующихся таким историческим процессом как демографический переход, вряд ли женщины вернутся на уровень рождаемости семидесятых или даже восьмидесятых годов XX века.

Поэтому в целях реализации концептуальных положений Закона «О демографической безопасности в Республике Беларусь» необходимы: постоянный мониторинг угроз демографической безопасности и прогнозирование факторов, определяющих эти угрозы; определение социально-экономических процессов, позитивно влияющих на демографическую безопасность; подготовка комплексных государственных мер по обеспечению демографической безопасности путем разработки и реализации демографических программ и прогнозов на долгосрочную, среднесрочную и ближайшую перспективу как на национальном, так и региональном уровнях.

Следует учитывать, что даже при благоприятном решении указанных проблем, естественный прирост населения может (и, вероятно, будет) в течение определенного времени оставаться отрицательным, но замедление или уменьшение его отрицательного показателя будет противодействовать депопуляции. Глубинный механизм решения этих проблем находится в повышении согласованности взаимодействия всех сфер социальной жизни — общества, личности, социальных сфер, социальных институтов и социальных общностей.

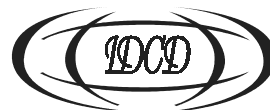
Ныне основой демографической политики, отвечающей национальным интересам, является обеспечение условий воспроизводства населения более высокого качества, нашедшего отражение в концепции лауреата Нобелевской премии по экономике 1992 года Гэри Беккера, концепции «человеческого капитала» [9]. Главными направлениями обеспечения национальной демографической политики и безопасности, на наш взгляд, являются: повышение демообразующей роли труда путем развития трудовых отношений в направлении повышения его творческого характера; ликвидация диспропорций в уровне развития демографической репродукции и депопуляционного; расширение сферы действия системы рациональной занятости в обеспечении стимулирующей роли принципа оплаты; создание условий для все более полной самореализации каждой личности; повышение качества семейной жизни и воспитания подрастающего поколения; улучшение здоровья населения и удлинение периода его активной трудоспособности (при этом речь не идет об увеличении пенсионного возраста); рост социальной и биологической продолжительности жизни и т.д. Их базой является изменение целевых ориентиров развития национальной экономики и структуры ее занятости, акцентированной на приоритеты, связанные с демографическим развитием Республики Беларусь, и проведением целенаправленной политики в области трудовой миграции населения.

Источники:

1. *Население* Республики Беларусь. Статистический сборник. — Мн.: Министерство статистики и анализа Республики Беларусь, 1994. — С. 8; *Население* Республики Беларусь. Статистический сборник. — Мн.: Министерство статистики и анализа Республики Беларусь, 1995. — С. 7; *Население* Республики Беларусь. Статистический сборник. — Мн.: Министерство статистики и анализа Республики Беларусь, 1996. — С. 2.
2. *Статистический* ежегодник Республики Беларусь, 2000 (Статистический сборник). — Мн.: Министерство статистики и анализа Республики Беларусь, 2000. — С. 59.
3. *Зиновский В.И.* Современная демографическая ситуация в Республике Беларусь // Социология. — 2002. — № 4. — С. 44.
4. *Население* Республики Беларусь. Статистический сборник. — Мн.: Министерство статистики и анализа Республики Беларусь, 2003. — С. 11.
5. *Раков А.А.* Постиндустриальный мир и его проблемы в ожидаемом демографическом пространстве // Сб.: Демографические проблемы Беларуси и духовно-нравственное здоровье нации. Материалы Международной научной конференции (г. Гомель, 22 марта 2005 г.). — Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2005. — С. 12.
6. *Сорокин П.А.* Современное состояние России // Новый мир. — 1992. — № 4. — С. 199.
7. *Хикс Дж.* Теория экономической истории. — М.: НП «Журнал Вопросы экономики», 2003. — С. 194.
8. *Злотников А.Г.* Социология и экономическая мысль. — Мн.: Современное слово, 2002; *Нобелевские лауреаты XX века. Экономика. Энциклопедический словарь.* — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. — С. 37.
9. *Беккер Г.С.* Человеческое поведение: экономический подход. Избранные произведения по экономической теории. — М.: ГУ ВШЭ, 2003.

Аннотация. Анализируются тенденции и проблемы демографического развития суверенной Беларуси в сопоставлении с Россией и Украиной. Рассматривается влияние геополитических, политических, экономических, социальных, собственно демографических, экологических и других факторов.

Abstract. The trends and problems of current demographic development of independent Belarus are analysed in comparison with Russia and Ukraine. The influence of geopolitical, political, economical, social, own demographic, ecological and other factors is considered.

ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ ДЕКОМПОЗИЦИИ ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТИ ЖИЗНИ

*Н.А. Фойгт,
кандидат экономических наук,
Институт демографии и социальных
исследований НАН Украины*

Актуальность исследования. Декомпозиция комплексных показателей как инструмент исследования демографических процессов имеет длительную историю развития и на современном этапе представляет собой стройную методологическую концепцию с множественными частными приложениями. Прикладную значимость методов декомпозиции трудно переоценить, поскольку сфера их использования как в самой демографии, так и в смежных науках практически неограниченна. Особую актуальность данная методология приобретает в связи с необходимостью все более точной и подробной фиксации отдельных параметров комплексного демографического процесса для разработки адекватной демографической и социальной политики. Это определяет важность расширения теоретической базы декомпозиционных методов и способствует росту популярности данных исследований в современной демографии.

Следует отметить, что на фоне экстенсивного роста в англоязычной литературе числа работ, посвященных методам декомпозиции демографических процессов [1], ощущается значительный недостаток публикаций на эту тему в славяноязычных изданиях. В то же время специфика демографического развития в странах переходной экономики требует как можно более полного и подробного изучения с тем, чтобы обеспечить оперативную разработку стратегических направлений и тактических средств преодоления демографического кризиса. В этом смысле хотя бы беглое ознакомление широкого круга специалистов, занимающихся изучением народонаселения на постсоветском пространстве, с некоторыми современными положениями теории декомпозиции демографических процессов и способами приложения данной теории к существующей практике демостатистического анализа являются, безусловно, полезными.

Цель исследования. Задачей данного исследования является не только знакомство читателя с одним из разделов теории декомпозиции, а именно — с современными методами декомпозиции продолжительности жизни, и наглядное представление использования данного комплекса методик путем подробного описания соответствующих алгоритмов расчетов, но и оценка прикладной значимости некоторых из них с точки зрения существующей демостатистической практики.

Метод исследования. Основой анализа являются краткие таблицы смертности мужчин в Украине за 1990 и 2003 гг., построенные по данным Госкомстата Украины в системе таблиц PASEX, разработанной и используемой Бюро переписей США и Отделом населения ООН. Принятые в статье обозначения соответствуют традиционным обозначениям переменных таблиц смертности:

- $q(x)$ — вероятность смерти в течение данного возраста от момента его достижения;
- $p(x)$ — вероятность дожития до следующего возраста $x+p$;
- $l(x)$ — число доживающих (вероятность для новорожденного дожить до возраста x);
- $L(x)$ — числа живущих в стационарном населении;
- $T(x)$ — число человеко-лет предстоящей жизни;
- $e(0)$ — средняя продолжительность предстоящей жизни при рождении;
- $e(x)$ — средняя продолжительность предстоящей жизни в возрасте x .

Переменные за разные периоды или для разных групп населения помечаются: дискретные — буквами t для базовых значений и $t+h$ для сравниваемых значений; непрерывные — верхними индексами 1 и 2 соответственно. В сложившейся международной практике декомпозиционного анализа изменение продолжительности жизни обозначается как $\Delta_d e_x^0$, $\Delta_i e_x^0$ и $\Delta_g e_x^0$, где нижние индексы d , i и g при символе Δ обозначают изменение величины e_x^0 за счет соответственно прямого, косвенного и общего влияния изменения смертности в возрасте x [2]. Все прочие обозначения, приводимые в тексте, поясняются отдельно.

Среди декомпозиционных методов, применяемых в демографии, декомпозиция смертности имеет наиболее развитую теоретическую традицию, поскольку смертность как демографический процесс охватывает все население независимо от пола, возраста или принадлежности к той или иной демографической группе, а, следовательно, проще и адекватнее формализуется. Наиболее распространенной техникой декомпозиционного анализа смертности наряду с такими, как декомпозиция общего и специальных коэффициентов смертности [3], изменений естественного прироста населения с учетом изменений смертности и т.п. [4], является компонентный анализ прироста продолжительности жизни при рождении — разложение разницы продолжительности жизни на отдельные составляющие, соответствующие вкладу в изменение этого показателя изменений смертности в отдельных возрастных группах, выраженных в утраченных или приобретенных годах предстоящей жизни. Эта процедура широко применяется при изучении влияния изменений смертности в отдельных возрастах на прирост или сокращение продолжительности жизни при рождении за конкретный период времени или между отдельными группами населения (мужчинами и женщинами, городским и сельским населением, населением разных регионов, социальными, этническими, образовательными и другими группами населения) и на сегодняшний день имеет множество методических модификаций. При существующем разнообразии подходов возникает проблема критериев выбора оптимального метода для конкретных расчетов. В число критериев адекватности и прикладной пригодности декомпозиционных методов в демографии В. Канудас Ромо, в частности, включает:

1. Возможность изучения в процессе декомпозиции изменений любых параметров: временного, полового, возрастного, этнического, образовательного и т.п.
2. Отсутствие эффектов взаимодействия при разделении общего показателя на отдельные независимые параметры.
3. Наличие демографического смысла в компонентах, получаемых в процессе декомпозиции.

4. Простота и ясность математического доказательства.
5. Возможность дальнейшей декомпозиции по возрастным и категориальным характеристикам (например, метод общей декомпозиции продолжительности жизни должен быть пригоден для декомпозиции по причинам смерти).
6. Связь с другими декомпозиционными методами. Как в любой другой, в декомпозиционной теории новые методы строятся на уже существующих теоретических предпосылках. Поэтому новый подход не только должен быть неразрывно связан с предшествующим аналитическим опытом, но и обеспечивать приложение в новой технике ранее разработанных методов.
7. Декомпозиция должна подробно показывать все взаимосвязи изучаемых изменений во времени, в разных населенных пунктах, между полами, этническими группами и т.п.
8. Метод должен быть гибким и допускать изолированное изменение аналитического типа отдельных переменных — линейного, экспоненциального, логистического и т.п., поскольку часто возникает необходимость ввода в декомпозиционный процесс одной или нескольких функций разного типа при неизменности остальных переменных.

Спецификой декомпозиции величины и прироста продолжительности жизни является не только сложность разложения этого комплексного многофункционального показателя на отдельные составляющие с выделением их взаимосвязи в возрастном и временном аспектах, но и представление полученных результатов в понятной, демографически объяснимой форме. Немаловажно и соответствие этих результатов фактическим величинам продолжительности жизни и их различиям, полученным из традиционных таблиц смертности. Опустив подробное описание математического доказательства каждого из обсуждаемых методов, с которым читатель может ознакомиться, обратившись к первоисточнику, автор предлагает оценить достоинства и недостатки разных методов декомпозиции величины и прироста средней ожидаемой продолжительности жизни при рождении с точки зрения простоты расчетов, точности и прикладной пригодности результатов.

Результаты исследования. Первый опыт декомпозиции продолжительности жизни относится к 1949 г. и принадлежит индийскому исследователю К. Чандрасекарану, или Чандра Секару [5]. Этот автор предложил метод декомпозиции разницы продолжительности жизни при рождении между отдельными периодами или группами населения, сравнивая функции соответствующих таблиц смертности. При этом он разработал математическую процедуру выделения главного, общего влияния и влияния взаимодействия изменения смертности в отдельной возрастной группе на величину изменения продолжительности жизни при рождении, используя формулы:

- 1) для расчета главного влияния:

$$\Delta_{main} e_x^0 = \frac{(e_x^2 - e_x^1) \left(\frac{l_x^2}{l_0^2} + \frac{l_x^1}{l_0^1} \right)}{2} - \frac{(e_{x+n}^2 - e_{x+n}^1) \left(\frac{l_x^1 l_{x+n}^2}{l_0^1 l_x^2} + \frac{l_x^2 l_{x+n}^1}{l_0^2 l_x^1} \right)}{2} \quad (1)$$

2) для расчета влияния взаимодействия:

$$\Delta_{\text{int}} e_x^0 = \frac{(e_{x+n}^2 - e_{x+n}^1) \left(\frac{l_{x+n}^2}{l_x^2} + \frac{l_{x+n}^1}{l_x^1} \right)}{2} - \frac{(e_{x+n}^2 - e_{x+n}^1) \left(\frac{l_x^1 l_{x+n}^2}{l_0^1 l_x^2} + \frac{l_x^2 l_{x+n}^1}{l_0^2 l_x^1} \right)}{2} \quad (2)$$

3) для расчета общего влияния:

$$\Delta_g e_x^0 = \frac{(e_x^2 - e_x^1) \left(\frac{l_x^2}{l_0^2} + \frac{l_x^1}{l_0^1} \right)}{2} - \frac{(e_{x+n}^2 - e_{x+n}^1) \left(\frac{l_{x+n}^2}{l_0^2} + \frac{l_{x+n}^1}{l_0^1} \right)}{2} \quad (3)$$

Числовой пример расчета представлен в табл.1. Таким образом, К.Чандрасекаран первым осуществил декомпозицию изменения продолжительности жизни, получив величины общего влияния смертности в разных возрастах, сумма которых равна фактическому изменению продолжительности жизни. Ему же принадлежит приоритет в разработке метода разложения общего влияния смертности на отдельные составляющие. Практически, метод К. Чандрасекарана является совершенным в данном математическом классе методик, поскольку, ангажируя только два показателя таблицы смертности, дает в результате три величины, функционально связанные между собой, наполненные демографическим смыслом и соответствующие фактическим показателям таблиц смертности. Позже, в 1986 г., сам автор [6], а в 2003 г. П.К. Мурти [7] осуществили ревизию данного метода и его адаптацию к декомпозиционной методике А. Лопеса и Д. Ружички [8].

В 1968 г. украинский демограф Ю.А. Корчак-Чепурковский в статье “Влияние смертности в разных возрастах на увеличение средней продолжительности жизни” [9] предложил свою версию декомпозиции продолжительности жизни при рождении — расчета влияния на этот показатель смертности в отдельных группах возрастов (детских, рабочих, старческих). Хотя сам автор не привел универсальных формул для расчета влияния смертности в любом возрасте x на изменение продолжительности жизни при рождении, однако, исходя из алгоритма расчетов, детально описанного Ю.А. Корчаком-Чепурковским, их можно представить следующим образом:

1) формулы расчета прямого влияния смертности в возрасте x лет:

а) в возрасте 0 лет:

$$\Delta_d e_0^0 = (L_0^2 - L_0^1) : 100000 \quad (4);$$

б) в возрасте 1 год и старше:

$$\Delta_d e_x^0 = (L_x^2 - L_x^1 \frac{l_x^2}{l_x^1}) : 100000 \quad (5);$$

2) формулы расчета косвенного влияния смертности

а) в возрасте 0 лет:

$$\Delta_i e_0^0 = (T_{0+1}^2 \frac{l_{0+1}^2}{l_{0+1}^1} - T_{0+1}^1) : 100000 \quad (6);$$

б) в возрасте 1 год и старше:

$$\Delta_i e_x^0 = \left[T_{x+1}^2 \left(\frac{l_{x+1}^2}{l_{x+1}^1} - \frac{l_x^2}{l_x^1} \right) \right] : 100000 \quad (7)$$

Величина общего вклада смертности в конкретном возрасте на изменение продолжительности жизни при рождении рассчитывается как сумма величин прямого и косвенного влияния. Числовой пример расчета представлен в табл.2.

Достоинством данного метода является совпадение суммы прямого и косвенного влияния с общим вкладом смертности в отдельных возрастных группах и с фактическим изменением продолжительности жизни при рождении. В то же время серьезным недостатком данного подхода является невозможность выделения детальной повозрастной динамики таких вкладов, из-за чего полученные результаты трудно интерпретировать в возрастном аспекте.

К сожалению, методы К. Чандрасекарана и Ю.А. Корчака-Чепурковского не приобрели должной популярности, и в обзоре современных методик декомпозиции продолжительности жизни В.Школьников и др. [10] констатируют, что начальные положения метода декомпозиции, или как его еще называют, метода компонент в анализе продолжительности жизни [11] были независимо сформулированы в 1980-х гг. тремя исследователями — Е.М.Андреевым [12] (Россия), Э.Арриага [13] (США) и Р. Пресса [14] (Франция).

Наиболее широкое распространение получил метод Э. Арриага благодаря простоте предложенного математического доказательства и легкости интерпретации полученных результатов. Упрощенный вариант именно этого метода положен в основу декомпозиции продолжительности жизни, используемой экспертами ООН в сравнительном анализе смертности разных демосоциальных групп и населения разных регионов [15, 16, 17].

По Э. Арриага, влияние изменения смертности в разных возрастах на разницу продолжительности жизни при рождении рассчитывается как прямое, косвенное и комбинированное по генерализованной формуле:

$$e^0(0, t+h) - e^0(0, t) = [\Delta_D(0, x_1) + \Delta_I(0, x_1)] + \dots + [\Delta_D(x_n, \omega) + \Delta_I(x_n, \omega)] \quad (8),$$

где компонента прямого влияния смертности в возрасте от x_a до x_{a+n} $\Delta_D(x_a, x_{a+n})$ определяется как:

$$\Delta_D(x_a, x_{a+n}) = \frac{l(x_a, t)}{l(0, t)} \left(\frac{L(x_a, x_{a+n}, t+h)}{l(x_a, t+h)} - \frac{L(x_a, x_{a+n}, t)}{l(x_a, t)} \right) \quad (9),$$

а компонента косвенного влияния, или взаимодействия $\Delta_I(x_a, x_{a+n})$, определяется как:

$$\Delta_I(x_a, x_{a+n}) = \frac{T(x_{a+n}, t+h)}{l(0, t)} \left(\frac{l(x_a, t)}{l(x_a, t+h)} - \frac{l(x_{a+n}, t)}{l(x_{a+n}, t+h)} \right) \quad (10).$$

Числовой пример расчета приведен в табл.3. Данный метод дает точное совпадение общего результата, получаемого из суммы величин прямого и косвенного вклада смертности в каждой возрастной группе, с фактической разницей продолжительности жизни и, следовательно, может быть принят в качестве стандарта для оценки точности подобных расчетов с применением других методик¹ (рис.1).

В отличие от представленных выше методов декомпозиции, использующих закономерности взаимодействия дискретных переменных таблиц смертности, в другом семействе методов для этой цели используется анализ непрерывных функций дожития [18] и силы смертности [19]. Привлечение процедур дифференцирования и интегрирования сокращает потери информации, неизбежные при обработке нелинейных функций линейными методами, однако здесь возникает проблема точности расчетов, поскольку несхожесть предлагаемых разными авторами алгоритмов существенно влияет на конечный результат, а сам этот результат зачастую не точно совпадает с фактической разницей продолжительности жизни, полученной при сравнении соответствующих таблиц смертности.

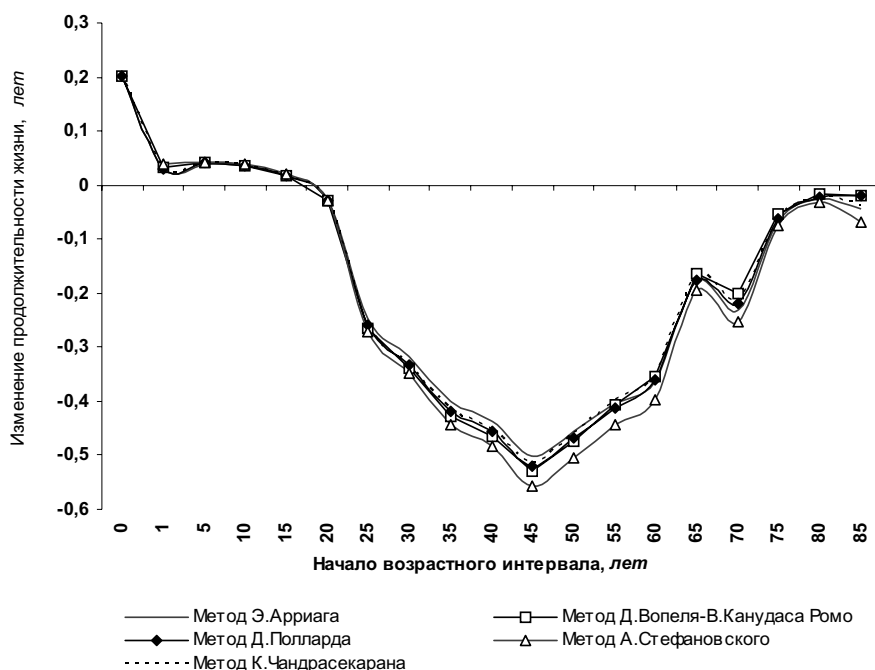

Рис. 1. Вклад изменений смертности в отдельных возрастах в величину изменения продолжительности жизни при рождении для мужчин в Украине за 1990–2003 гг., рассчитанный разными методами

¹ Так поступил, в частности, Д. Поллард, когда предложил свой метод декомпозиции продолжительности жизни (см. Pollard J.H., 1988; P. 267–271).

Наглядным в математическом смысле, а потому широко применяемым методом декомпозиции прироста продолжительности жизни с использованием процедуры дифференцирования и интегрирования явился метод, предложенный Д. Поллардом [20]. Этот исследователь выразил экспоненциальную функцию продолжительности жизни через силу

смертности, применив уравнение вида $e_0^0 = \int_0^a \mu(x,t)dx$, и выделил величину

изменения продолжительности жизни при рождении $\Delta_g e_0^0$ как интеграл изменений силы смертности в каждом отдельном возрасте x при помощи выражения:

$$\Delta_g e_0^0 = e_0^2 - e_0^1 = \int_0^{\infty} (\mu_x^1 - \mu_x^2) {}_x p_0^1 e_x^2 dx \quad (11),$$

где μ_x — сила смертности в возрасте x (взятая со знаком минус логарифмическая производная чисел доживающих до возраста x $l(x)$ таблицы смертности [21]), ${}_x p_0$ — вероятность дожития новорожденного до возраста x (пропорция доживающих до возраста

x из исходного числа условного поколения таблицы смертности $l(0)$; ${}_x p_0 = \frac{l(x)}{l(0)}$), а e_x

— средняя ожидаемая продолжительность жизни в возрасте x . Числовой пример расчета приведен в табл.4.

Несмотря на то, что полученные результаты несколько отклоняются от избранного стандарта (см. рис.1, табл.4), метод Полларда нашел свое применение в демографическом анализе благодаря своей математической ясности и компактности. Именно это свойство способствовало широкому использованию данного метода в декомпозиции изменений продолжительности жизни по причинам смерти: в 1986 г., сам автор [22], а в 2002 г. Д. Вунч с соавторами [23] на основе этого метода создали алгоритмы расчета влияния на разницу продолжительности жизни по возрасту изменений смертности от отдельных причин смерти. Несомненным достоинством данного и описанных далее методов, которое выгодно отличает их от предыдущего класса декомпозиционных методик, является также независимость получаемых результатов от выбора базового и сравниваемого населений.

Интересный и плодотворный подход к анализу изменений смертности и продолжительности жизни во времени предложили Д.Вопель и В.Канудас Ромо [24]. В 1992 г. Д. Вопель разработал методику разложения изменений продолжительности жизни на компоненты прямого и структурного влияния на эти изменения по возрастной смертности, применив процедуру дифференцирования функции продолжительности жизни относительно возраста и времени [25]. С точки зрения этого автора, разложение изменений во времени любой демографической переменной может быть выражено как сумма двух компонент: среднего изменения данной переменной и ее ковариации с интенсивностью взвешивающей функции. В 2003 г. Д.Вопель и В.Канудас Ромо продемонстрировали взаимосвязь прогресса по возрастной смертности и изменения продолжительности жизни, разложив величину последнего на компоненты собственно влияния улучшений смертности и гетерогенности такого влияния в разных возрастах [26]. Приняв взятую с противоположным знаком величину относительной производной силы смертности в возрасте x от

носительно времени t $\mu'(x,t)$, где $\left(\mu'(x,t) = \frac{\Delta \mu(t)}{\mu(t)} \right)$, за уровень улучшения смертности

$\rho(x, t)$, при $(\rho(x, t) = -\mu'(x, t))$ и умножив этот показатель на функцию плотности вероятностей $f(x, t)$, представляющую собой произведение силы смертности в возрасте x $\mu(x, t)$ и вероятности дожития до возраста $x+n$ p_x , при $(f(x, t) = p_x \mu_x)$ с учетом изменения возраста dx в конце периода t , авторы предложили рассматривать полученный результат как показатель прогресса смертности в возрасте x за период t $\Delta\rho(x, t)$:

$$\Delta\rho(x, t) = \rho(x, t) f(x, t) dx \quad (12).$$

В качестве взвешивающей функции было избрано число лет жизни, утрачиваемое в результате смертности в возрасте x в течение периода t $\Delta e^0(x, t)$. Повозрастное изменение интенсивности этой функции рассчитывается по формуле:

$$\Delta e^0(x, t) = e^0(x, t) f(x, t) dx \quad (13),$$

в которой $e^0(x, t)$ — средняя ожидаемая продолжительность жизни в возрасте x на конец периода t . Показатель ковариации $C_f(\rho(x, t), e^0(x, t))$ между уровнем прогресса смертности $\rho(x, t)$ и величиной средней ожидаемой продолжительности жизни в возрасте x $e^0(x, t)$, в данном случае интерпретируемый как влияние гетерогенности смертности на продолжительность жизни в разных возрастах, рассчитывается по формуле:

$$C_f(\rho(x, t), e^0(x, t)) = (\rho(x, t) - \Delta\rho(x, t))(e^0(x, t) - \Delta e^0(x, t)) f(x, t) dx \quad (14).$$

Сумма величин уровня прогресса смертности в возрасте x за период t $\Delta\rho(x, t)$, взвешенного по числу лет жизни, утрачиваемому в результате смертности в возрасте x в течение периода t , и возрастной гетерогенности влияния этого прогресса на величину продолжительности жизни $C_f(\rho(x, t), e^0(x, t))$ представляет собой общий вклад изменений смертности в возрасте x за период t в величину изменения продолжительности жизни при рождении $\Delta_g e_x^0$:

$$\Delta_g e_x^0 = \Delta\rho(x, t) \Delta e^0(x, t) + C_f(\rho(x, t), e^0(x, t)) \quad (15).$$

Числовой пример расчета представлен в табл.5. Наряду с относительной точностью получаемых результатов (см. рис. 1, табл.5) достоинствами метода являются прозрачность доказательной логики, и, что особенно важно, ясность демографического смысла и прикладная значимость результирующих показателей.

Оригинальную методику компонентного анализа продолжительности жизни разработал украинский демограф А.И. Стефановский [27]. Дифференцируя функцию продолжительности жизни по двум аргументам — коэффициенту смертности в возрасте x m_x и средней продолжительности жизни в возрасте от x до $x+n$ для умерших в этом возрастном интервале k_x , он предложил декомпозицию величины продолжительности жизни путем нахождения отдельных компонент ее полного дифференциала.

По А.И. Стефановскому, вклад изменения смертности в возрасте x в прирост продолжительности жизни при рождении $\Delta_g e_x^0$ является суммой разложений полного дифференциала продолжительности жизни относительно коэффициента смертности в возрасте x $\Delta_{gm} e_x^0$ и средней продолжительности жизни в возрасте от x до $x+n$ для умерших в этом возрастном интервале $\Delta_{gk} e_x^0$, и может быть представлен формулой:

$$\Delta_g e_x^0 = \Delta_{gm} e_x^0 + \Delta_{gk} e_x^0 \quad (16),$$

где, в свою очередь, $\Delta_{gm}e_x^0$ является суммой прямого $\Delta_{dm}e_x^0$ и косвенного $\Delta_{im}e_x^0$ вкладов прироста коэффициента смертности в возрасте x Δm_x в полный дифференциал продолжительности жизни при рождении, а $\Delta_{gk}e_x^0$ — сумма прямого $\Delta_{dk}e_x^0$ и косвенного $\Delta_{ik}e_x^0$ вкладов в данный дифференциал прироста средней продолжительности жизни в возрасте от x до $x+n$ для умерших в этом возрастном интервале Δk_x .

Разложение полного дифференциала продолжительности жизни по m_x при постоянном k_x осуществляется по формулам*:

1) для расчета прямого вклада прироста коэффициента смертности в возрасте x Δm_x в полный дифференциал продолжительности жизни при рождении $\Delta_{dm}e_x^0$:

а) в возрасте от 0 до ω - 1 лет:

$$\Delta_{dm}e_{x(x<\omega)}^0 = \frac{1}{l_0} \frac{L_x^1(k_x^1 - n_x^1)}{[1 + m_x^1(n_x^1 - k_x^1)]} \Delta m_x \quad (17);$$

б) в возрасте ω лет:

$$\Delta_{dm}e_{\omega}^0 = \frac{1}{l_0} \frac{L_{\omega}^1(-1)}{m_{\omega}^1} \Delta m_{\omega} \quad (18);$$

2) для расчета косвенного вклада прироста коэффициента смертности в возрасте x Δm_x в полный дифференциал продолжительности жизни при рождении $\Delta_{im}e_x^0$:

а) в возрасте 0 лет:

$$\Delta_{im}e_0^0 = \frac{1}{l_0} \frac{(-n_0)}{(1 - k_0^1 m_0^1)[1 + m_0^1(n_0 - k_0^1)]} T_{0+1}^1 \Delta m_0 \quad (19);$$

б) в возрасте 1 год и старше:

$$\Delta_{im}e_x^0 = \frac{1}{l_0} \frac{(-n_{x+1})}{(1 - k_{x+1}^1 m_{x+1}^1)[1 + m_{x+1}^1(n_{x+1} - k_{x+1}^1)]} T_{x+1}^1 \Delta m_x \quad (20),$$

где кроме функций таблиц смертности l_x , L_x и T_x присутствуют m_x — коэффициент смертности в возрасте x ; k_x — среднее число лет жизни в возрасте от x до $x+n$, прожитое теми, кто умер в этом возрастном интервале; n_x — величина возрастного шага таблицы смертности или максимально возможное количество лет, проживаемое в возрасте от x до $x+n$ лет при отсутствии смертности (для полных таблиц смертности $n=1$, для кратких $n=5$).

Разложение полного дифференциала продолжительности жизни по k_x при постоянном m_x осуществляется по формулам:

1) для расчета прямого вклада прироста средней продолжительности жизни в возрасте от x до $x+n$ Δk_x в полный дифференциал продолжительности жизни при рождении

$\Delta_{dk}e_x^0$:

$$\Delta_{dk}e_x^0 = \frac{1}{l_0} \frac{L_{x+m}^1}{[1 + m_x^1(n_x^1 - k_x^1)]} \Delta k_x \quad (21);$$

* Формулы приводятся в адаптированном виде.

2) для расчета косвенного вклада прироста средней продолжительности жизни в возрасте от x до $x+n$ Δk_x в полный дифференциал продолжительности жизни при рождении $\Delta_{ik} e_x^0$:

$$\Delta_{ik} e_x^0 = \frac{1}{l_0} \frac{(-m_{x+1}^1)^2 n_{x+1}}{(1 - k_{x+1}^1 m_{x+1}^1)[1 + m_{x+1}^1(n_{x+1} - k_{x+1}^1)]} T_{x+1}^1 \Delta k_x \quad (22),$$

Числовой пример расчета представлен в табл.6. Данный метод уступает методам Полларда и Воепеля-Канудаса Ромо как в лаконичности и математической прозрачности расчетов, так и в соответствии их результатов фактическим данным, получаемым из таблиц смертности. Кроме того, в отличие от других рассмотренных здесь методов, использующих только традиционные функции таблиц смертности, данная методика ангажирует показатели, не присутствующие в подобных таблицах в готовом виде (коэффициент смертности) или присутствующие в специально рассчитываемых таблицах (среднее число лет жизни в возрасте от x до $x+n$, прожитое теми, кто умер в этом возрастном интервале**), что дополнительно усложняет процедуру расчетов. Наконец, практическое приложение данного метода затрудняется неясностью демографического смысла получаемых в результате индикаторов. Однако, поскольку А.И. Стефановский предлагает развернутые приложения своей методики как в декомпозиции изменений продолжительности жизни по причинам смерти, так и в построении демографического прогноза, это стимулирует заинтересованного читателя к более внимательному изучению данного подхода.

Выводы. Подытоживая сказанное, следует констатировать, что современная декомпозиционная методология предлагает широкий спектр подходов к решению проблемы демостатистического изучения динамики продолжительности жизни, который, впрочем, не ограничивается несколькими рассмотренными в статье методиками (здесь остались не рассмотренными такие разделы декомпозиции, как многофакторная и регрессионная декомпозиция, метод очищения и т.п.). Поскольку средняя продолжительность предстоящей жизни в демостатистическом плане является показателем, величина которого полностью зависит от избранного алгоритма расчета, т.е. в значительной степени условным, проблема критериев точности расчетов всегда оставляет место для теоретической и методологической дискуссии. В прикладном же аспекте на первый план выступает, прежде всего, функциональная пригодность того или иного метода для использования в конкретной ситуации. Так, ряд проанализированных в статье методик ввиду своей функциональной простоты может быть взят на вооружение демографами-практиками, решающими текущие проблемы статистики населения.

Некоторые более сложные методы будут интересны исследователю, ищущему изощренных подходов к высокоточному анализу демографических процессов. Для молодых ученых-демографов полезно знакомство с декомпозиционной методологией в целом, к чему призвана представленная в статье подробная библиография по рассматриваемой проблеме. В то же время, как показал опыт данного исследования, многие аспекты методов декомпозиции демографических показателей, в т.ч. и продолжительности жизни, остаются не разработанными, что открывает широкую перспективу для дальнейшего научного поиска в этой области.

(Таблицы прилагаются)

** В таблицах смертности, рассчитываемых, в частности, в системе электронных таблиц PASEX, данный показатель для возрастных групп 5 лет и старше принят за 2,5 года.

Таблиця 1. Числовой пример декомпозиции изменения продолжительности жизни мужчин в Украине за период с 1990 по 2003 гг. по методу К. Чандрасекарана

Номер строки	Возраст на начало возрастного периода	Исходные показатели таблиц смертности				Промежуточные расчеты величины прямого влияния смертности в возрасте x							Величина прямого влияния смертности в возрасте x	
		Числа доживающих до возраста x		Средняя ожидаемая продолжительность жизни в возрасте x		7 $\frac{I^x_{2003}}{I^x_{1990}} +$ $\frac{I^x_{2003}}{I^x_{1990}}$	8 $I^x_{2,ср.2} \times$ $I^x_{4,ср.2} \times$ $I^x_{3,ср.2} \times$ $I^x_{5,ср.2} \times$ $I^x_{6,ср.2} \times$ $I^x_{7,ср.2} \times$ $I^x_{8,ср.2} \times$ $I^x_{9,ср.2} \times$ $I^x_{10,ср.2} \times$ $I^x_{11,ср.2} \times$ $I^x_{12,ср.2} \times$ $I^x_{13,ср.2} \times$	9	10	11	12	13	14	15
		I^x_{1990}	I^x_{2003}	e^x_{1990}	e^x_{2003}									
1	0	100000	100000	65.60	62.22	-3.38	2.000	6461094	6122783	3.383	-3.380	3.383	0.00286	
2	1	98563	98886	65.55	61.92	-3.64	1.974	6067750	5728045	3.637	-3.589	3.590	0.00103	
3	5	98147	98515	61.82	58.14	-3.68	1.967	5577722	5236006	3.681	-3.618	3.619	0.00176	
4	10	97864	98301	56.99	53.27	-3.73	1.962	5089060	4744987	3.731	-3.658	3.660	0.00172	
5	15	97602	98107	52.14	48.37	-3.78	1.957	4602507	4255822	3.777	-3.695	3.695	0.00095	
6	20	97020	97560	47.44	43.62	-3.82	1.946	4120130	3770923	3.815	-3.713	3.711	-0.00162	
7	25	95931	96400	42.95	39.12	-3.83	1.923	3643539	3293673	3.814	-3.684	3.668	-0.01667	
8	30	94706	94500	38.47	34.85	-3.62	1.892	3174065	2827593	3.594	-3.423	3.400	-0.02378	
9	35	93084	91932	34.10	30.76	-3.34	1.850	2714030	2376614	3.305	-3.091	3.057	-0.03385	
10	40	90930	88459	29.85	26.87	-2.98	1.794	2267165	1946023	2.934	-2.674	2.632	-0.04190	
11	45	87816	83777	25.82	23.23	-2.59	1.716	1838710	1542633	2.525	-2.221	2.166	-0.05487	
12	50	83566	77579	22.00	19.88	-2.12	1.611	1436243	1174486	2.048	-1.707	1.650	-0.05699	
13	55	77421	69680	18.55	16.86	-1.70	1.471	1067973	848537	1.617	-1.247	1.189	-0.05803	
14	60	69887	60700	15.28	13.98	-1.30	1.306	743829	572627	1.210	-0.850	0.790	-0.06047	
15	65	59770	49664	12.44	11.53	-0.91	1.094	475016	352419	0.851	-0.501	0.466	-0.03475	
16	70	47755	38419	9.95	9.17	-0.77	0.862	267522	190276	0.649	-0.333	0.280	-0.05368	
17	75	35243	26438	7.59	7.20	-0.39	0.617	125081	85054	0.332	-0.121	0.102	-0.01906	
18	80	21734	15651	5.76	5.43	-0.32	0.374	44573	27791	0.275	-0.060	0.051	-0.00849	
19	85	10470	7255	4.26	3.83	-0.43	0.177	0	0	0.000	-0.038	0.000	-0.03782	
													Всего	-0.49366

Продолжение табл.1

Номер строки	Возраст на начало возрастного периода	Исходные показатели таблиц смертности				Промежуточные расчеты величины косвенного влияния смертности в возрасте x										Величина смертности в возрасте x	
		Числа доживающих до возраста x		Средняя ожидаемая продолжи- тельность жизни в возрасте x		Tp.3,стр.1 × Tp.2,стр2	Tp.2 × 100000	Tp.14-Tp.15/Tp.16	Tp.5,стр.2 × Tp.17	Tp.2,стр.2/100000	Tp.2,стр.1 × Tp.3,стр.2	Tp.3 × 100000	Tp.19-Tp.20/Tp.21	Tp.4,стр.2 × Tp.22	× (Tp.18- Tp.23) 0,5	Величина смертности в возрасте x	24
		l ¹⁹⁹⁰ _x	l ²⁰⁰³ _x	e ¹⁹⁹⁰ _x	e ²⁰⁰³ _x												
1	0	100000	100000	65.60	62.22	9856295798	100000000000	0.003	0.200	0.986	9888639865	100000000000	-0.003	-0.212	0.20615		
2	1	98563	98886	65.55	61.92	9705439565	9856295798	0.000	0.027	0.981	9709934592	9888639865	0.000	-0.028	0.02731		
3	5	98147	98515	61.82	58.14	9641031868	9814736604	0.001	0.038	0.979	9647956763	9851504856	-0.001	-0.040	0.03882		
4	10	97864	98301	56.99	53.27	9594304555	9786354480	0.001	0.033	0.976	9601059670	9830072015	-0.001	-0.036	0.03461		
5	15	97602	98107	52.14	48.37	9518260811	9760156935	0.000	0.017	0.970	9521976797	9810660026	0.000	-0.018	0.01729		
6	20	97020	97560	47.44	43.62	9358909028	9701957651	-0.001	-0.025	0.959	9352667949	9755966897	0.001	0.028	-0.02666		
7	25	95931	96400	42.95	39.12	9129608107	9593094182	-0.007	-0.233	0.947	9065498113	9639980182	0.007	0.256	-0.24439		
8	30	94706	94500	38.47	34.85	8796440189	9470567298	-0.010	-0.292	0.931	8706463523	9450025134	0.010	0.325	-0.30844		
9	35	93084	91932	34.10	30.76	8359378795	9308377559	-0.013	-0.361	0.909	8234143124	9193180565	0.014	0.407	-0.38403		
10	40	90930	88459	29.85	26.87	7768162744	90930271436	-0.017	-0.384	0.878	7617863212	8845948794	0.017	0.439	-0.41130		
11	45	87816	83777	25.82	23.23	7000899458	8781604919	-0.021	-0.426	0.836	6812688320	8377702907	0.022	0.494	-0.46025		
12	50	83566	77579	22.00	19.88	6006244892	8356385971	-0.022	-0.370	0.774	5822833781	7757908017	0.024	0.439	-0.40426		
13	55	77421	69680	18.55	16.86	4869705633	7742093459	-0.022	-0.307	0.699	4699449066	6967957729	0.024	0.373	-0.34040		
14	60	69887	60700	15.28	13.98	3628048920	6988712938	-0.022	-0.259	0.598	3470886198	6069997850	0.026	0.322	-0.29075		
15	65	59770	49664	12.44	11.53	2371718673	5977018460	-0.013	-0.116	0.478	2296312796	4966416891	0.015	0.151	-0.13338		
16	70	47755	38419	9.95	9.17	1353990446	4775512659	-0.019	-0.138	0.352	1262559093	3841903470	0.024	0.181	-0.15922		
17	75	35243	26438	7.59	7.20	574598290	3524269823	-0.007	-0.036	0.217	551566563	2643818964	0.009	0.050	-0.04283		
18	80	21734	15651	5.76	5.43	163853475	2173364734	-0.003	-0.011	0.105	157675562	1565052028	0.004	0.017	-0.01385		
19	85	10470	7255	4.26	3.83	0	1046952253	0.000	0.000	0.000	0	725490570	0.000	0.000	0.00000		
						0											-2.8956

Продолжение табл. 1

Номер строки	Возраст на начало возрастного периода x	Исходные показатели таблицы смертности				Промежуточные расчеты величины общего влияния смертности в возрасте x						Величина общего влияния смертности в возрасте x	
		l_x^{1990}	l_x^{2003}	Числа доживающих до возраста x		Средняя ожидаемая продолжительность жизни в возрасте x		$l_x^{2003} - l_x^{1990}$	$l_x^{2003} \times e_x$	$l_x^{2003} - l_x^{1990}$	$l_x^{2003} \times e_x$	$l_x^{2003} - l_x^{1990}$	$l_x^{2003} \times e_x$
		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	0	100000	100000	65.60	62.22	-3.38	2.000	-6.760	-3.636	1.974	-7.179	30	31
2	1	98563	98886	65.55	61.92	-3.64	1.974	-7.179	-3.679	1.967	-7.235	29	20901
3	5	98147	98515	61.82	58.14	-3.68	1.967	-7.235	-3.730	1.962	-7.316	1.974	0.02834
4	10	97864	98301	56.99	53.27	-3.73	1.962	-7.316	-3.776	1.957	-7.389	1.962	0.04059
5	15	97602	98107	52.14	48.37	-3.78	1.957	-7.389	-3.816	1.946	-7.426	1.957	0.03634
6	20	97020	97560	47.44	43.62	-3.82	1.946	-7.426	-3.831	1.923	-7.369	1.946	0.01824
7	25	95931	96400	42.95	39.12	-3.83	1.923	-7.369	-3.619	1.892	-6.847	1.923	-0.02830
8	30	94706	94500	38.47	34.85	-3.62	1.892	-6.847	-3.342	1.850	-6.182	1.892	-0.26112
9	35	93084	91932	34.10	30.76	-3.34	1.850	-6.182	-2.981	1.794	-5.347	1.850	-0.33219
10	40	90930	88459	29.85	26.87	-2.98	1.794	-5.347	-2.589	1.716	-4.442	1.794	-0.41763
11	45	87816	83777	25.82	23.23	-2.59	1.716	-4.442	-2.118	1.611	-3.414	1.716	-0.45260
12	50	83566	77579	22.00	19.88	-2.12	1.611	-3.414	-1.696	1.471	-2.494	1.611	-0.51402
13	55	77421	69680	18.55	16.86	-1.70	1.471	-2.494	-1.302	1.306	-1.700	1.471	-0.45982
14	60	69887	60700	15.28	13.98	-1.30	1.306	-1.700	-0.915	1.094	-1.001	1.306	-0.39684
15	65	59770	49664	12.44	11.53	-0.91	1.094	-1.001	-0.774	0.862	-0.667	1.094	-0.34967
16	70	47755	38419	9.95	9.17	-0.77	0.862	-0.667	-0.394	0.617	-0.243	0.862	-0.16713
17	75	35243	26438	7.59	7.20	-0.39	0.617	-0.243	-0.321	0.374	-0.120	0.617	-0.21199
18	80	21734	15651	5.76	5.43	-0.32	0.374	-0.120	-0.427	0.177	-0.076	0.374	-0.06154
19	85	10470	7255	4.26	3.83	-0.43	0.177	-0.076	0.000	0.000	0.000	0.177	-0.02210
													-0.03782
													-3.38025

Таблиця 2. Числовий пример декомпозиции изменения продолжительности жизни мужчин в Украине за период с 1990 по 2003 гг. по методу Ю.Корчака-Чепурковского

Номер строки	Исходные показатели таблиц смертности				Промежуточные расчеты:										Результаты	
	Числа доживающих до возраста x		Числа живущих в возрасте x		Числа человеко-лет предстоящей жизни	величины прямого вклада смертности в возрасте x				величины косвенного вклада смертности в возрасте x				Величина прямого вклада смертности в возрасте x	Величина косвенного вклада смертности в возрасте x	Величина общего вклада смертности в возрасте x
	I_x^{1990}	I_x^{2003}	I_x^{1990}	I_x^{2003}	T_x^{1990}	T_x^{2003}	для возраста 0 лет		$(I_x^{1-стр.2} \times 100000)$	для возраста 1 год и старше	$(I_x^{2-стр.2} \times 100000)$	$(I_x^{3-стр.2} \times 100000)$	Гр.9+ Гр.10	Гр.11+ Гр.13	Гр.14+ Гр.15	
Возраст на начало периода	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
x	0	100000	100000	98683	98969	655977	6221753	1.000	0.00286	-0.012954	-3.182	0.000	0.026616	-0.012954	0.02662	-3.17932
	1	98563	98886	393344	394738	6461094	6122783	1.003		-0.018433		0.001	0.03775	-0.018433	0.03775	0.013663
	5	98147	98515	490027	492039	6067750	5728045	1.004		-0.021935		0.001	0.033558	-0.021935	0.03356	0.011623
	10	97864	98301	488663	491018	5577722	5236006	1.004		-0.025311		0.000	0.016701	-0.025311	0.01670	-0.00861
	15	97602	98107	486553	489166	5089060	4744987	1.005		-0.026994		-0.001	-0.02562	-0.026994	-0.02562	-0.05261
	20	97020	97560	482376	484899	4602507	4255822	1.006		-0.02886		-0.007	-0.23242	-0.02886	-0.23242	-0.25574
	25	95931	96400	476592	477250	4120130	3770923	1.005		-0.03325		-0.010	-0.2886	0.010110	-0.28860	-0.27849
	30	94706	94500	469474	466080	3643539	3293673	0.998		0.055811		-0.015	-0.35165	0.055811	-0.35165	-0.29583
	35	93084	91932	460035	450978	3174065	2827593	0.988		0.116999		-0.019	-0.36629	0.116999	-0.36629	-0.24929
	40	90930	88459	446866	430591	2714030	2376614	0.973		0.185536		-0.026	-0.39564	0.185536	-0.39564	-0.21011
	45	87816	83777	428455	403390	2267165	1946023	0.954		0.263746		-0.028	-0.33296	0.263746	-0.33296	-0.06921
	50	83566	77579	402467	368147	1838710	1542633	0.928		0.325918		-0.031	-0.267	0.325918	-0.26700	0.058913
	55	77421	69680	368270	325949	1436243	1174486	0.900		0.362703		-0.038	-0.21545	0.362703	-0.21545	0.147257
	60	69887	60700	324143	275910	1067973	848537	0.869		0.372330		-0.026	-0.0931	0.372330	-0.09310	0.279228
	65	59770	49664	268813	220208	743829	572627	0.831		0.316988		-0.054	-0.10337	0.316988	-0.10337	0.21362
	70	47755	38419	207495	162143	475016	352419	0.805		0.262870		-0.030	-0.02558	0.262870	-0.02558	0.237295
	75	35243	26438	142441	105222	267522	190276	0.750		0.160278		-0.027	-0.00755	0.160278	-0.00755	0.152732
	80	21734	15651	80508	57264	125081	85054	0.720		0.085330		-0.693	0	0.085330	0.00000	0.08533
	85	10470	7255	44573	27791	44573	27791	0.693						0.085330	0.00000	-3.38025

Таблиця 3. Числовий пример декомпозиции изменения продолжительности жизни мужчин в Украине за период с 1990 по 2003 гг. по методу Э.Арриага

Номер строки	Возраст на начало периода	Исходные показатели таблиц смертности						Промежуточные расчеты:						Результаты			
		Числа доживающих до возраста x		Числа живущих в возрасте x		Число человеческих лет предстоящей жизни		величины прямого влияния смертности в возрасте x						величины косвенного влияния смертности в возрасте x		Величина прямого влияния смертности в возрасте x	
		I_{1990}^x	I_{2003}^x	I_{1990}^x	I_{2003}^x	T_x	T_x^{2003}	$Gr.2/100000$	$Gr.5/100000$	$Gr.4/100000$	$Gr.8-10$	$Gr.6, стр.2/100000$	$Gr.2/100000$	$Gr.12, стр.1 и т.д.$	$Gr.7 \times Gr.10$	$Gr.11 \times Gr.13$	$Gr.14+Gr.15$
1	0	100000	100000	98683	98969	6221753		1	0.990	0.987	0.003	61.228	1.000	0.003271	0.00286	0.200266	0.203126
2	1	98563	98886	393344	394738	6122783		0.98563	3.992	3.991	0.001	57.280	0.997	0.000461	0.001029	0.02643	0.027459
3	5	98147	98515	490027	492039	5728045		0.981474	4.995	4.993	0.002	52.360	0.996	0.000715	0.001757	0.037442	0.039199
4	10	97864	98301	488663	491018	5236006		0.978635	4.995	4.993	0.002	47.450	0.996	0.0007	0.001718	0.033236	0.034954
5	15	97602	98107	486553	489166	4744987		0.976016	4.986	4.985	0.001	42.558	0.995	0.000388	0.000947	0.016523	0.01747
6	20	97020	97560	482376	484899	4255822		0.970196	4.970	4.972	-0.002	37.709	0.994	-0.00067	-0.00162	-0.02535	-0.02697
7	25	95931	96400	476592	477250	3770923		0.959309	4.951	4.968	-0.017	32.937	0.995	-0.00704	-0.01663	-0.23179	-0.24842
8	30	94706	94500	469474	466080	3293673		0.947057	4.932	4.957	-0.025	28.276	1.002	-0.01036	-0.0238	-0.29285	-0.31666
9	35	93084	91932	460035	450978	2827593		0.930838	4.906	4.942	-0.037	23.766	1.013	-0.0154	-0.03406	-0.366	-0.40005
10	40	90930	88459	446866	430591	2376614		0.909302	4.868	4.914	-0.047	19.460	1.028	-0.02028	-0.04248	-0.39467	-0.43715
11	45	87816	83777	428455	403390	1946023		0.87816	4.815	4.879	-0.064	15.426	1.048	-0.02896	-0.05616	-0.44672	-0.50289
12	50	83566	77579	402467	368147	1542633		0.835659	4.745	4.816	-0.071	11.745	1.077	-0.03393	-0.0591	-0.3985	-0.4576
13	55	77421	69680	368270	325949	1174486		0.774209	4.678	4.757	-0.079	8.485	1.111	-0.04025	-0.06109	-0.34157	-0.40266
14	60	69887	60700	324143	275910	848537		0.698871	4.545	4.638	-0.093	5.726	1.151	-0.05213	-0.06473	-0.29853	-0.36326
15	65	59770	49664	268813	220208	572627		0.597702	4.434	4.497	-0.064	3.524	1.203	-0.03952	-0.03796	-0.13928	-0.17723
16	70	47755	38419	207495	162143	352419		0.477551	4.220	4.345	-0.125	1.903	1.243	-0.09002	-0.05095	-0.17128	-0.23077
17	75	35243	26438	142441	105222	190276		0.352427	3.980	4.042	-0.062	0.851	1.333	-0.05566	-0.02178	-0.04734	-0.06912
18	80	21734	15651	80508	57264	85054		0.217336	3.659	3.704	-0.045	0.278	1.389	-0.05441	-0.00987	-0.01512	-0.02499
19	85	10470	7255	44573	27791	27791		0.104695	3.831	4.257	-0.427	0.000	1.443	0	-0.04468	0	-0.04468
														Всего	-0.52514	-2.85511	-3.38025

Таблиця 4. Числовой пример декомпозиции изменения продолжительности жизни мужчин в Украине за период с 1990 по 2003 гг. по методу Д. Полларда

Номер строки	Возраст на середину возрастного интервала	Длина возрастного интервала, Δx	Исходные показатели таблиц смертности				Промежуточные расчеты					Результат	
			Числа доживающих до возраста x		Средняя ожидаемая продолжительность жизни в возрасте x	Вероятность для новорожденного дожить до возраста x	Сила смертности в возрасте x		Прирост силы смертности в возрасте x за период t				
			l_x^{1990}	l_x^{2003}			μ_x^{1990} (Гр.3,стр.1-Гр.3,стр.2)/ (Гр.3,стр.1×Гр.2)	μ_x^{2003} (Гр.4,стр.1-Гр.4,стр.2)/ (Гр.4,стр.1×Гр.2)		$\Delta\mu_x$ Гр.7-Гр.8			
	$\bar{x}$				e_x^{2003}	D_x^{1990} Гр.3/100000							
1	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10			
1	0,5	2,5	100000	100000	65,60	1	0,005748	0,004454	0,001294	0,201237			
2	3	4,5	98563	98886	65,55	0,988864	0,000937	0,000835	0,000102	0,028145			
3	7,5	5	98147	98515	61,82	0,98515	0,000578	0,000435	0,000143	0,040871			
4	12,5	5	97864	98301	56,99	0,983007	0,000535	0,000395	0,000140	0,036603			
5	17,5	5	97602	98107	52,14	0,981066	0,001193	0,001115	0,000078	0,018319		Гр.9×Гр.6× Гр.5×Гр.2	
6	22,5	5	97020	97560	47,44	0,975597	0,002244	0,002378	-0,000134	-0,02827			
7	27,5	5	95931	96400	42,95	0,963998	0,002554	0,003941	-0,001387	-0,26015			
8	32,5	5	94706	94500	38,47	0,945003	0,003425	0,005436	-0,002011	-0,33185			
9	37,5	5	93084	91932	34,10	0,919318	0,004627	0,007554	-0,002927	-0,419			
10	42,5	5	90930	88459	29,85	0,884595	0,006850	0,010587	-0,003737	-0,45649			
11	47,5	5	87816	83777	25,82	0,83777	0,009680	0,014796	-0,005117	-0,52185			
12	52,5	5	83566	77579	22,00	0,775791	0,014707	0,020365	-0,005658	-0,47011			
13	57,5	5	77421	69680	18,55	0,696796	0,019462	0,025774	-0,006312	-0,41185			
14	62,5	5	69887	60700	15,28	0,607	0,028952	0,036362	-0,007410	-0,36195			
15	67,5	5	59770	49664	12,44	0,496642	0,040204	0,045285	-0,005081	-0,17506			
16	72,5	5	47755	38419	9,95	0,38419	0,052402	0,062369	-0,009967	-0,2183			
17	77,5	5	35243	26438	7,59	0,264382	0,076663	0,081607	-0,004944	-0,0627			
18	82,5	5	21734	15651	5,76	0,156505	0,103656	0,107289	-0,003633	-0,02145			
19	87,5	5	10470	7255	4,26	0,072549	0,147988 ¹	0,158012	-0,010025	-0,0201			
										Всего		-3,43395	

¹ Здесь и далее сила смертности в возрасте ω рассчитана по формуле $\mu_{\omega} = -\frac{1}{2}(\log p_{\omega-1} + \log p_{\omega})$ (см. J.H. Pollard. Mathematical models for the growth of human populations. – Melbourne: Cambridge University Press, 1973. – P.16).

Таблиця 5. Числовий пример декомпозиции изменения продолжительности жизни мужчин в Украине за период с 1990 по 2003 гг. по методу Д.Вопеля-В.Канудаса Ромо

Номер строки	Возраст на середине возрастного интервала	Длина возрастного интервала	Исходные показатели таблиц смертности						Промежуточные расчеты										Результат
			Числа проживавших до возраста x		Средняя ожидаемая продолжительность жизни в возрасте x	Вероятность дожить до следующего возраста x+n	Сила смертности в возрасте x		Относительная провозрастная сила смертности в возрасте x за период t	Функция плотности вероятности в возрасте x за период t	Уровень портресса смертности в возрасте x за период t	Количество лет предстоящих жизней, утраченных из-за изменений смертности в возрасте x	Влияние геронтологических изменений смертности в разных возрастах						
			l ₁₉₉₀ ^x	l ₂₀₀₃ ^x			e ₂₀₀₃ ^x	d ₂₀₀₃ ^x						Сила смертности в возрасте x					
														μ ^x ₁₉₉₀	μ ^x ₂₀₀₃				
1	0.5	2.5	100000	100000	62.22	0.987	0.00575	0.00445	-0.290	0.00440	0.003194	0.684	0.194373	0.196558	Гр.13+ Гр.11×Гр.12 Гр.11×Гр.12 ×Гр.10×Гр.2				
2	3	4.5	98563	98886	61.92	0.997	0.00094	0.00083	-0.123	0.00083	0.00046	0.232	0.028249	0.028356					
3	7.5	5	98147	98515	58.15	0.998	0.00058	0.00044	-0.329	0.00043	0.000715	0.126	0.041377	0.041467	Гр.5×Гр.10 ×Гр.2				
4	12.5	5	97864	98301	53.27	0.996	0.00054	0.00039	-0.356	0.00039	0.0007	0.105	0.037116	0.03719					
5	17.5	5	97602	98107	48.37	0.991	0.00119	0.00111	-0.070	0.00111	0.000385	0.267	0.018402	0.018504	Гр.8× Гр.6				
6	22.5	5	97020	97560	43.62	0.984	0.00224	0.00238	0.056	0.00234	-0.00066	0.510	-0.02802	-0.02835					
7	27.5	5	95931	96400	39.12	0.977	0.00255	0.00394	0.352	0.00385	-0.00677	0.753	-0.25476	-0.25985	Гр.5×Гр.10 ×Гр.2				
8	32.5	5	94706	94500	34.86	0.968	0.00343	0.00544	0.370	0.00526	-0.00973	0.917	-0.32147	-0.33038					
9	37.5	5	93084	91932	30.76	0.955	0.00463	0.00755	0.387	0.00721	-0.01397	1.109	-0.39936	-0.41486	Гр.8× Гр.6				
10	42.5	5	90930	88459	26.87	0.937	0.00685	0.01059	0.353	0.00992	-0.01751	1.332	-0.42484	-0.44816					
11	47.5	5	87816	83777	23.23	0.913	0.00968	0.01480	0.346	0.01350	-0.02335	1.568	-0.47158	-0.5082	Гр.5×Гр.10 ×Гр.2				
12	52.5	5	83566	77579	19.88	0.885	0.01471	0.02037	0.278	0.01803	-0.02505	1.793	-0.41232	-0.45723					
13	57.5	5	77421	69680	16.85	0.846	0.01946	0.02577	0.245	0.02182	-0.02672	1.839	-0.35739	-0.40651	Гр.8× Гр.6				
14	62.5	5	69887	60700	13.98	0.798	0.02895	0.03636	0.204	0.02902	-0.02957	2.028	-0.30206	-0.36203					
15	67.5	5	59770	49664	11.53	0.736	0.04020	0.04528	0.112	0.03334	-0.0187	1.922	-0.14972	-0.18567	Гр.5×Гр.10 ×Гр.2				
16	72.5	5	47755	38419	9.17	0.649	0.05240	0.06237	0.160	0.04047	-0.03234	1.856	-0.1887	-0.24873					
17	77.5	5	35243	26438	7.20	0.544	0.07666	0.08161	0.061	0.04441	-0.01345	1.598	-0.05858	-0.08007	Гр.8× Гр.6				
18	82.5	5	21734	15651	5.43	0.327	0.10366	0.10729	0.034	0.03506	-0.00593	0.952	-0.02193	-0.02758					
19	87.5	5	10470	7255	3.83	0.260	0.14798	0.15801	0.063	0.04109	-0.01304	0.787	-0.03153	-0.0418	Гр.13+ Гр.11×Гр.12 Гр.11×Гр.12 ×Гр.10×Гр.2				
Всего														-3.47736					

Таблиця 6. Числовий приклад декомпозиції зміни тривалості життя чоловіків в Україні за період з 1990 по 2003 гг. по методу А. Стефановського

Номер строки	Возраст на начало возрастного интервала, x		Длина возрастного интервала, n		Коэффициент смертности		Исходные показатели таблиц				Промежуточные расчеты										Величина прямого вклада прироста коэффициента смертности в возраст x лет в полный дифференциал продолжительности жизни при рождении							
							Средняя продолжительность жизни в возраст от x до x+n для умерших в этом возрастном интервале		Числа живущих в возрасте x		Число человеко-лет предстоящей жизни		Δm_x		n-k		величины прямого вклада прироста коэффициента смертности в возрасте x лет в полный дифференциал продолжительности жизни при рождении											
																											m_x^{1990}	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	Гр.15× Гр.9 /100000	(Гр.7) /Гр.3	(Гр.13×Гр. 9)/100000	Гр.12/ (1+Гр.11)	Гр.7× (-Гр.10)	Гр.3× Гр.10	Гр.2- Гр.5	Гр.4+Гр.3					
1	0	1	0.014562	0.011257	0.084	0.09	98683	6559777	-0.00331	0.92	0.01334	-90394	-89204	0.00295										Гр.14+Гр.16	17			
2	1	4	0.001057	0.000928	1.5	1.5	393344	6461094	-0.00013	2.50	0.00264	-983360	-980770	0.00126											0.00126			
3	5	5	0.000579	0.000436	2.5	2.5	490027	6067750	-0.00014	2.50	0.00145	-1225068	-1223297	0.00176											0.00176			
4	10	5	0.000536	0.000395	2.74	2.86	488663	5577722	-0.00014	2.26	0.00121	-1104378	-1103041	0.00155											0.00155			
5	15	5	0.001196	0.001118	2.8	2.87	486553	5089060	-0.00008	2.20	0.00263	-1070416	-1067607	0.00083											0.00083			
6	20	5	0.002257	0.002392	2.62	2.74	482376	4602507	0.00014	2.38	0.00537	-1148056	-1141922	-0.00154											-0.00154			
7	25	5	0.002571	0.003977	2.59	2.65	476592	4120130	0.00141	2.41	0.00620	-1148586	-1141513	-0.01605											-0.01605			
8	30	5	0.003455	0.00551	2.62	2.63	469474	3643539	0.00206	2.38	0.00822	-1117347	-1108235	-0.02278											-0.02278			
9	35	5	0.004681	0.007696	2.65	2.63	460035	3174065	0.00302	2.35	0.01100	-1081082	-1069319	-0.03224											-0.03224			
10	40	5	0.006969	0.01087	2.64	2.62	446866	2714030	0.00390	2.36	0.01645	-1054603	-1037539	-0.04048											-0.04048			
11	45	5	0.00992	0.01536	2.65	2.61	428455	2267165	0.00544	2.35	0.02331	-1006869	-983932	-0.05353											-0.05353			
12	50	5	0.015268	0.021445	2.61	2.57	402467	1838710	0.00618	2.39	0.03649	-961896	-928031	-0.05732											-0.05732			
13	55	5	0.020457	0.027546	2.61	2.57	368270	1436243	0.00709	2.39	0.04889	-880166	-839138	-0.05948											-0.05948			
14	60	5	0.031211	0.039999	2.59	2.54	324143	1067973	0.00879	2.41	0.07522	-781185	-726536	-0.06384											-0.06384			
15	65	5	0.044697	0.051078	2.54	2.52	268813	743829	0.00638	2.46	0.10955	-661281	-595773	-0.03802											-0.03802			
16	70	5	0.060302	0.073902	2.52	2.49	207495	475016	0.01360	2.48	0.14955	-514587	-447642	-0.06088											-0.06088			
17	75	5	0.09484	0.102552	2.48	2.43	142441	267522	0.00771	2.52	0.23900	-358951	-289711	-0.02234											-0.02234			
18	80	5	0.139913	0.146662	2.45	2.41	80508	125081	0.00675	2.55	0.35678	-205295	-151311	-0.01021											-0.01021			
19	85	10	0.234886	0.261152	4.34	3.83	44573	44573	0.02627	5.66															-0.04984			

Продолжение табл.6

Номер строки	Промежуточные расчеты величины косвенного вклада прироста коэффициента смертности в возрасте x Дл., в полный дифференциал продолжительности жизни при рождении										Величина косвенного вклада прироста коэффициента смертности в возрасте x Дл., в полный дифференциал продолжительности жизни при рождении	
	для возраста 0 лет					для возраста 1 год и старше					Гр.22+Гр.27	
	$\frac{Гр.8}{стр.2 \times (Гр.2, стр.1)}$ 18	$\frac{1-(Гр.3 \times Гр.5)}{Гр.10}$ 19	$\frac{1+Гр.3 \times Гр.10}{Гр.20}$ 20	$\frac{Гр.18}{(Гр.19 \times Гр.20)}$ 21	$\frac{(Гр.21 \times Гр.9) / 10}{Гр.0000}$ 22	$\frac{Гр.8 \times Гр.3 \times (Гр.2, стр.3) \times Гр.5, стр.2}{Гр.23}$ 23	$\frac{1-(Гр.3, стр.3 \times Гр.5, стр.3)}{Гр.10, стр.3}$ 24	$\frac{1+Гр.3, стр.3 \times Гр.5, стр.3}{Гр.25}$ 25	$\frac{Гр.24 \times Гр.25 \times Гр.10000}{Гр.26}$ 26	$\frac{Гр.23 \times Гр.26}{Гр.27}$ 27	28	
1	-6461093.728	0.9984152	1.002641	-6454301	0.2133318						0.213332	
2						3895.703	0.99855201	1.001448	99999.79	0.0389571	0.038957	
3						4004.884	0.99853107	1.001212	99974.09	0.0400592	0.040059	
4						3581.81	0.99665076	1.002632	99927.35	0.0358441	0.035844	
5						1796.481	0.99408714	1.005371	99942.66	0.0179751	0.017975	
6						-2784.427	0.99334137	1.006196	99949.6	-0.027858	-0.027858	
7						-25620.6	0.99094865	1.008222	99909.64	-0.256438	-0.256438	
8						-32619.94	0.98759456	1.011001	99845.91	-0.326703	-0.326703	
9						-40914.62	0.98160209	1.016447	99774.61	-0.41007	-0.41007	
10						-44222.7	0.97371251	1.023312	99641.13	-0.44382	-0.44382	
11						-50012.75	0.96015014	1.036491	99518.69	-0.502546	-0.502546	
12						-44356.59	0.9466065	1.048893	99288.88	-0.446743	-0.446743	
13						-37852.48	0.91916264	1.075219	98830.14	-0.383005	-0.383005	
14						-32681.55	0.88647046	1.109954	98394.13	-0.332149	-0.332149	
15						-15155.57	0.84803785	1.14955	97486.2	-0.155464	-0.155464	
16						-18190.53	0.76479751	1.238996	94758.11	-0.191968	-0.191968	
17						-4823.556	0.65721256	1.356779	89169.2	-0.054094	-0.054094	
18						-1504.118	0.41278558	1.587214	65517.92	-0.022957	-0.022957	
19						0	1	1	100000	0	0	

Продолжение табл.6

Номер строки	Промежуточные расчеты			Величина прямого вклада прироста средней продолжительности жизни в возрасте от x до x+n Дкx в полный дифференциал продолжительности жизни при рождении	
	dk	величины прямого вклада прироста средней продолжительности жизни в возрасте от x до x+n Дкx в полный дифференциал продолжительности жизни при рождении		Гр.30/Гр.31	Гр.30/Гр.31
		Гр.6-Гр.5	Гр.7×Гр.3×Гр.29	(1+Гр.3×Гр.10) ×100000	Гр.30/Гр.31
1	29	30	31	32	
1	0.006	8.622252096	101333.89	8.51E-05	
2	0.000	0	100264.14	0	
3	0.000	0	100144.8	0	
4	0.120	31.43705432	100121.16	0.000314	
5	0.070	40.73949857	100263.15	0.000406	
6	0.120	130.6361634	100537.12	0.001299	
7	0.060	73.51613004	100619.59	0.000731	
8	0.010	16.21897396	100822.22	0.000161	
9	-0.020	-43.07122449	101100.11	-0.00043	
10	-0.020	-62.28330344	101644.66	-0.00061	
11	-0.040	-170.0075792	102331.16	-0.00166	
12	-0.040	-245.7970047	103649.09	-0.00237	
13	-0.040	-301.3522086	104889.29	-0.00287	
14	-0.050	-505.8472391	107521.93	-0.0047	
15	-0.020	-240.3011601	110995.38	-0.00216	
16	-0.030	-375.3728509	114955.01	-0.00327	
17	-0.050	-675.4525445	123899.61	-0.00545	
18	-0.040	-450.5649921	135677.88	-0.00332	
19	-0.510	-5339.456493	232945.34	-0.02292	

Продолжение табл. 6

Номер строки	Промежуточные расчеты величины косвенного вклада прироста средней продолжительности жизни в возрасте от x до x+n Дкх в полный дифференциал продолжительности жизни при рождении					Величина косвенного вклада прироста средней продолжительности жизни в возрасте от x до x+n Дкх в полный дифференциал продолжительности жизни при рождении	Общий вклад изменения смертности в возрасте x в прирост продолжительности жизни при рождении
	(Гр.3,стр.2) ²	Гр.8,стр.2×Гр.2,стр.2×(-Гр.33)×Гр.29,стр.1	Гр.3,стр.2×Гр.5,стр.2	1-Гр.3,стр.2×Гр.10,стр.2	Гр.35×Гр.36×Гр.37		
	33	34	35	36	37	38	39
1	1.12E-06	-0.1731037	0.998415	1.0026414	100105.24	-1.73E-06	0.21636
2	3.35E-07	0	0.998552	1.001448	99999.79	0	0.04022
3	2.87E-07	0	0.998531	1.0012116	99974.089	0	0.04182
4	1.43E-06	-4.3688185	0.996651	1.0026315	99927.349	-4.37E-05	0.03767
5	5.09E-06	-8.2045526	0.994087	1.0053712	99942.66	-8.21E-05	0.01913
6	6.61E-06	-16.339258	0.993341	1.0061959	99949.598	-0.000163	-0.02827
7	1.19E-05	-13.045749	0.990949	1.0082222	99909.645	-0.000131	-0.27189
8	2.19E-05	-3.4779121	0.987595	1.0110011	99845.914	-3.48E-05	-0.34936
9	4.86E-05	13.180868	0.981602	1.0164466	99774.612	0.000132	-0.44260
10	9.84E-05	22.309492	0.973713	1.0233116	99641.126	0.000224	-0.48468
11	2.33E-04	85.726654	0.96015	1.0364909	99518.685	0.000861	-0.55687
12	4.19E-04	120.2136	0.946607	1.0488929	99288.884	0.001211	-0.50523
13	9.74E-04	208.07259	0.919163	1.0752193	98830.143	0.002105	-0.44326
14	2.00E-03	371.50417	0.88647	1.1099538	98394.126	0.003776	-0.39692
15	3.64E-03	172.73414	0.848038	1.1495501	97486.196	0.001772	-0.19387
16	8.99E-03	360.93634	0.764798	1.2389961	94758.111	0.003809	-0.25230
17	1.96E-02	612.1363	0.657213	1.3567788	89169.204	0.006865	-0.07503
18	5.52E-02	4.92E+02	0.412786	1.5872144	65517.923	0.007507	-0.02898
19	0	0	0	0	0	0	-0.07277
						Всего	-3.74683

Источники:

1. *Caselli G, Vallin J, Wunch G, Daniel C, Keilman N, Lelièvre E, Vaupel JW, Yashin AI, and Wilmoth JR.* (2001). Демographie analyse et syntise. Éditions de l'Institut National d'Études Демographiques, Paris.
2. *Canudas Romo V.* Decomposition Methods in Demography. — Netherlands: Rozenberg Publishers, 2003.
3. *Kitagawa E.M.* (1955). Components of a difference between two rates. — American Statistical Association Journal, 50(272). — P.1168–1194.
4. *Arthur W.B. and Vaupel J.W.* Some general relationships in population dynamics // Population index. — #21(1) — P.214–226.
5. *Chandra Sekar.* (1949). The effect of the change in mortality conditions in an age group on the expectation of life at birth. Human Biology, Vol.21 (1): 35–46.
6. *Chandrasekaran, C* (1986). Assessing the effect of mortality changes in an age group on the expectation of life at birth. Janasamkhyā, Vol.4 (1): 1–9.
7. *Murthy, P.K.* (2003). A comparison of six methods for decomposition of changes in expectation of life at birth and differentials in life expectancy at birth. Paper presented at the Population Association of America 2003 Annual Meeting Program, Minneapolis, Minnesota, May 1-3, 2003. Hilton Minneapolis and Towers.
8. *Lopez, A.D. and L.T.Ruzicka.* (1977). The differential mortality of the sexes in Australia. In: N.D.Mc Glashan (ed.) Studies in Australian Mortality. Tasmania: University of Tasmania, Environmental Studies, Occasional Paper, No.4.
9. *Корчак-Чепурковский Ю.А.* Влияние смертности в разных возрастах на увеличение продолжительности жизни // Изучение воспроизводства населения. — М.: Наука, 1969. — С.134–155.
10. *Shkolnikov V.M., T.Valkonen, A.Begun and E.M. Andreev.* (2001). Measuring inter-group inequalities in length of life. Genus LVII (n.3-4): 33–62.
11. *Андреев Е.М.* Метод компонент в анализе продолжительности жизни // Вестник статистики. — 1982. — №9. — С.42–47; Стефановський А. Компонентний аналіз середньої тривалості життя населення. — К.: Інститут економіки НАН України, 2001. — 128 с.
12. *Андреев Е.М.* Метод компонент в анализе продолжительности жизни // Вестник статистики. — 1982. — №9. — С.42–47.
13. *Arriaga, E.E.* (1984). Measuring and Explaining the Change in Life Expectancies. Demography. 21:83–96.
14. *Pressat R.* (1985): Contribution des Ecarts de Mortalite par Age a la Difference des Vies Moyennes. — Population 4—5. — P. 765–770.
15. *United Nations* (1982). Levels and Trends of Mortality Since 1950, Study 74. New York: United Nations, Department of International Economic and Social Affairs.
16. *United Nations* (1985). World Population trends, population development interrelations and population policies, 1983, Monitoring report, Vol. I, Population trends, St/ESA/Ser.A/93, New York: United Nations, Department of International Economic and Social Affairs, P.193.
17. *United Nations Secretariat* (1988). Sex differentials in life expectancy and mortality in developed countries, An analysis by age groups and causes of death from recent and historical data. Population Bulletin of the United Nations, No.25-1988, St/ESA/Ser.N/25. New York: United Nations, Department of International Economic and Social Affairs — P.65–107.
18. *Keyfitz N.* (1977). Introduction to the mathematics of population. — Addison-Wesley Reading, Massachusetts; Keyfitz N. (1989), Decomposition and the reassembly of the age-time distribution. In: Research Paper Series No.49, Nihon University, Population Research Institute, Tokyo.
19. *Goldman N. and Graham L.* (1986). A new look at entropy and the life tale. — Demography, 31(1). — P. 33–63; Mitra S. (1978). A short note about the Taeuber paradox — Demography, 15(4). — P. 621–623; Pollard J.H. (1982). The expectation of life and its relationship to mortality. — Journal of the Institute of Actuaries, 109. — P. 225–240.

20. Pollard J.H. (1982). The expectation of life and its relationship to mortality. — *Journal of the Institute of Actuaries*, 109. — P. 225–240; Pollard J.H. (1982) Methodological issues in the measurement of inequality of death. In: WHO/ESCAP “Mortality in South and East Asia: A Review of Changing Trends and Patterns”, Manila, 1980. — Geneva: World Health Organization. — P.531–558; Pollard J.H. (1988). On the decomposition of changes in expectation of life and differentials in life expectancy. — *Demography*, 25(2). — P.265–276.
21. Боярский А.Я. (ред.) Курс демографии. Учебное пособие для студентов экономических специальностей вузов (2-е изд.) — М.: Статистика, 1974. — С.73.
22. Pollard J.H. (1986a). Cause of death and expectation of life: Some international comparisons. In: Paper presented at the IUSSP Seminar on Comparative Studies of Mortality and Morbidity: Old and New Approaches to Measurement and Analysis, Sienna, July; Pollard J.H. (1986b). Mortality changes and their economic consequences, with particular reference to cause of death. In: Paper presented at the conference on Demographic change and Economic Development, Hagfn, September.
23. Wunch G., Mouchart M., and Duchkne J. (2002). The life table. Modeling survival and death. — Dordrecht, The Netherlands: Kluwer. Academic Publisher.
24. Vaupel, James W. (1992). Analysis of Population Changes and Differences: Methods for Demographers, Statisticians, Biologists, Epidemiologists, and Reliability Engineers. — Paper (107 P.) presented at the PAA Annual Meeting held in Denver, Colorado, April. 30 — May 2 1992; Vaupel, James W. and Vladimir Canudas Romo. (2000). How Mortality Improvement Increases Population Growth. In: Dockner E.J., Hartl R.F., Luptacik M., Sorger G. *Optimization, Dynamics and Economic Analysis: Essays in Honor of Gustav Feichtinger*. Vienna: Springer: 350–57. Available at <http://www.demogr.mpg.de/Papers/Working/wp-1999-015.pdf>; Vaupel, James W. and Vladimir Canudas Romo. (2002). Decomposing demographic change into direct vs. compositional components. — *Demographic Research*, 7(1). — www.demographic-research.org.
25. Vaupel, James W. (1992). Analysis of Population Changes and Differences: Methods for Demographers, Statisticians, Biologists, Epidemiologists, and Reliability Engineers. — Paper (107 P.) presented at the PAA Annual Meeting held in Denver, Colorado, April 30 — May 2, 1992.
26. Vaupel J.W. and Canudas Romo V. (2003). Decomposing change in life expectancy: a bouquet of formulas in honor of Nathan Keyfitz’s 90th birthday. — *Demography*, 40(2). — P. 201–216.
27. Стефановський А. Компонентний аналіз середньої тривалості життя населення. — К.: Інститут економіки НАН України, 2001. — 128 с.

Аннотация. Стаття посвящена проблемі застосування методу декомпозиції в вивченні структурних закономірностей формування продовжителі життя. Проаналізовані існуючі класи методик декомпозиції продовжителі життя і дано їх порівняння з точки зору точності, порівняльності і прикладної придатності. Аналітичний апарат кожної методики тестується на числовому прикладі, що дає можливість оцінити практичні переваги і недоліки її застосування. Такий підхід в поєднанні з детальною бібліографією по розглянутому питанню дозволяє зацікавленому досліднику не тільки застосовувати проаналізовані методики, але і творчо розвивати існуючий методичний апарат декомпозиції продовжителі життя.

Abstract. The article is devoted to a problem of application of the decomposition method in studying of structural peculiarities of life expectancy. Existing classes of techniques of decomposition of life expectancy are analysed and their comparison is carried out from the viewpoint of accuracy, comparability and applied suitability. The analytical device of each technique is tested on a numerical example which enables to estimate practical advantages and lacks of its application. Such approach in a combination with detailed bibliography allows the interested researcher not only to apply the analysed techniques, but also to develop creatively the existing methodical device of the decomposition of life expectancy.

ОЦІНКА МЕТОДІВ КОМПОНЕНТНОГО АНАЛІЗУ ПРИРОСТУ СЕРЕДНЬОЇ ТРИВАЛОСТІ ЖИТТЯ

*А.І. Стефановський,
науковий співробітник Інституту
демографії та соціальних досліджень НАН України*

Компонентний аналіз приросту середньої тривалості життя дає можливість визначити вплив смертності в окремій віковій групі, а також від окремої причини смерті на зміну середньої тривалості життя. Тому він є необхідним елементом аналізу.

Світові демографічні дослідження показують, що на даний час підвищився інтерес до ідеї декомпозиції різниці середньої тривалості життя за віковими групами та причинами смерті. Про це свідчать публікації Андреева Є., Бігуна А., Стефановського А., Школьнікова В., Arriagga E., Pollard J., Pressa R., Canudas R., Vaupel J. та інших.

Є. Андреев ще в 1982 році визнав пріоритет Корчака-Чепурківського у компонентному аналізі: “Ідея розкласти зміну величини середньої тривалості життя на компоненти, які відповідають змінам смертності в окремих вікових групах, вперше була запропонована Ю. О. Корчаком-Чепурківським...” [1].

Цю ж думку висловив Є. Андреев також у 2002 р.: „Метод компонент был впервые предложен Ю. А. Корчак—Чепурковским в 1968 г. и опубликован в 1970 г. в его “Избранных демографических исследованиях”. Однако допущенные при наборе ошибки в формулах сделали эту публикацию абсолютно бесполезной. В начале 80-х годов 4 автора — Є. Андреев, Е. Арріага, Дж. Поллард и Р. Пресса предложили свои методы декомпозиции. Методы независимо разработанные Андреевым, Арріага и Пресса почти полностью совпадают, а методика Полларда, хотя и проще, но дает приближенный результат» [2].

Наведемо також деякі витяги з роботи Є. Андреева 1982 р.

«В работе Ю. Корчака-Чепурковского приведена несколько иная, но эквивалентная запись этой формулы»... [1].

«Опираясь на эту идею нам удалось разработать метод разложения различий в средней продолжительности жизни по возрастам и причинам смерти, позволяющий оценивать влияние смертности данной возрастной группы от данной причины и в сочетании... [1]».

Отже, не тільки для всього світу, а й для самого Є. Андреева ідея Ю. Корчака-Чепурківського була корисною.

У 1982 р. Е. Арріага [6] без посилання на першовідкривача опублікував формули для прямих внесків, а також для вікової групи, що стосується останніх років життя, які тотожно дорівнюють відповідним формулам, опублікованим [3] у 1968 р. Ю. Корчаком-Чепур-

ківським. Заслугою Е. Арріага є розповсюдження цих формул у світі і знайдена ним формула для непрямих внесків, бо вона є кращою від формули для непрямих внесків Ю. Корчака-Чепурківського (тільки для помилкового варіанта), але не кращою від справжньої відновленої тут нами формули Корчака-Чепурківського.

Таким чином, формула для прямих внесків, знайдена у 1968 р., уже тривалий час працює, використовується у світі, хоч і не завжди згадується ім'я її першого творця Ю. Корчака-Чепурківського, який створив її на 14 років раніше, ніж інші.

Звернемо увагу на деякі теоретичні моменти, незнання суті яких можуть стати на перешкоді розуміння певних висновків цієї праці. Відомо, що приріст лінійної функції дорівнює диференціалу цієї функції, але рідко хто знає, що цю властивість має одна лінійна функція і тільки лінійна. Автор показав, що середня тривалість життя є нелінійною функцією, а тому приріст середньої тривалості життя не може дорівнювати диференціалу, тобто сумі лінійних компонентів приросту.

У нашій роботі [4] показана некоректність загальноприйнятих у світовій демографічній літературі методик компонентного аналізу середньої тривалості життя за віковими групами та за причинами смерті. Нехай L'_x , L_x — кількість тих, що живуть у віці x ; l'_x , l_x — кількість тих, що дожили до точного віку x ; T'_x , T_x — кількість прожитих людино-років. Далі наведено формули Ю. Корчака-Чепурківського [3], що подані у тому ж вигляді, як вони були опубліковані у 1968 р. Внесок зміни рівня смертності в певній віковій групі в зміну середньої тривалості життя новонародженого можна визначити таким чином:

а) внесок зміни смертності на першому році життя дорівнює величинам:

$(L'_0 - L_0) : l_0$ — прямий внесок, $T_1 (l'_1 : l_1) : l_0$ — непрямий внесок,

$(L'_0 - L_0) : l_0 + T_1 (l'_1 : l_1) : l_0$ — загальний внесок;

б) те саме для смертності у віці від 1 до 15 років

$[L'_{1/15} - L_{1/15} (l'_1 : l_1)] : l_0$ — прямий внесок, $T_{15} (l'_{15} : l_{15}) : l_0$ — непрямий

внесок, $[L'_{15/60} - L_{15/60} (l'_{15} : l_{15})] : l_0 + T_{60} (l'_{60} : l_{60}) : l_0$ — загальний внесок;

в) те саме для смертності у віці від 15 до 60 років

$[L'_{15/60} - L_{15/60} (l'_{15} : l_{15})] : l_0$ — прямий внесок, $T_{60} (l'_{60} : l_{60}) : l_0$ — непрямий внесок, $[L'_{15/60} - L_{15/60} (l'_{15} : l_{15})] : l_0 + T_{60} (l'_{60} : l_{60}) : l_0$ — загальний внесок;

г) те саме для смертності у віці 60 років і більше

$[T'_{60} - T_{60} (l'_{60} : l_{60})] : l_0$ — прямий внесок і загальний внесок, непрямий внесок дорівнює нулю.

Запишемо наведені формули Ю. Корчака-Чепурківського для знаходження прямого впливу з використанням сучасних загальноприйнятих у Європі позначень

$${}_n \Delta_x = ({}_n L_x^2 : l'_x : l_x^2 - {}_n L_x^1) : l_0. \quad (1)$$

Тепер наведемо формулу [6] Е. Арріага (1982 р.) визначення компонентів для всіх вікових груп за винятком останньої:

$${}_n \Delta_x = (l'_x : l_0^1) \cdot ({}_n L_x^2 : l_x^2 - {}_n L_x^1 : l'_x) + (T_{x+n}^2 : l_0^1) \cdot (l'_x : l_x^2 - l_{x+n}^1 : l_{x+n}^2), \quad (2)$$

права частина якої складається з двох виразів, перший з них належить до прямого впливу, а другий — до непрямого, та покажемо, що вираз для знаходження прямого впливу формули Е. Арріага збігається з виразом для знаходження прямого впливу методом Корчака-Чепурківського для всіх вікових груп за винятком останньої. Для доведення досить у першому виразі внести l'_x у дужки та спростити вираз. Крім того, приймаємо $l_0^1 = l_0$.

Тепер наведемо формулу Е. Арріага (1982 рік) для визначення компоненти приросту Δ_w відкритої вікової групи w :

$$\Delta_w = (l^1_w : l^1_0) \cdot (T^2_w : l^2_w - T^1_w : l^1_w), \quad (3)$$

та покажемо, що вона збігається з формулою Ю. Корчака-Чепурківського (1968 р.) для останньої вікової групи, якщо наведені формули Ю. Корчака-Чепурківського записати у сучасних загальноприйнятих у Європі позначеннях для вікової групи w :

$$\Delta_w = (T^2_w : l^1_w : l^2_w - T^1_w) : l_0.$$

Для доведення досить внести l^1_w у дужки та спростити вираз. Крім того, прийнемо $l^1_0 = l_0$.

Таким чином, формули для знаходження прямого впливу, а також формулу для визначення впливу відкритої вікової групи на зміну середньої тривалості життя, які були опубліковані Ю. Корчаком-Чепурківським у 1968 р., і Е. Арріага у 1982 р. — тотожні, тому цілком справедливо їх називати формулами Корчака-Чепурківського — Арріага.

Переходимо до аналізу властивостей приросту. Цілком зрозуміло, що приріст середньої тривалості життя дорівнює нулю, якщо смертність у двох таблицях одна й та сама. Тому сума компонентів приросту Δ_x у такому випадку повинна дорівнювати 0. Згідно з цим беззаперечним фактом (назвемо його **критерієм 1**) ми одержуємо критерій для оцінки методів компонентного аналізу. Якщо загальна сума компонентів приросту Δ_x за певною формулою не дорівнює нулю для двох однакових таблиць смертності, то такий метод компонентного аналізу невірний.

Загальна сума Δ всіх внесків для всіх вікових груп за формулами Ю. Корчака-Чепурківського дорівнює:

$$\begin{aligned} & (L'_0 - L_0) : l_0 + T_1 (l'_1 : l_1) : l_0 + \\ & [L'_{15/60} - L_{15/60} (l'_{15} : l_{15})] : l_0 + T_{15} (l'_{15} : l_{15}) : l_0 + \\ & [L'_{15/60} - L_{15/60} (l'_{15} : l_{15})] : l_0 + T_{60} (l'_{60} : l_{60}) : l_0 + \\ & [T'_{60} - T_{60} (l'_{60} : l_{60})] : l_0, \end{aligned}$$

Знайдемо загальну суму Δ для того випадку, коли смертність залишається незмінною, тоді $\Delta = T_1 : l_0 + T_{15} : l_0 + T_{60} : l_0 \neq 0$, в той час, коли вона повинна дорівнювати 0. Це протиріччя показує, що формули Ю. Корчака-Чепурківського для непрямих внесків невірні.

Для суми прямих внесків це правило (критерій 1) справджується, для компоненти відкритої вікової групи — також, не справджується тільки для непрямих внесків. Тому для непрямих внесків нами запропоновані такі вирази :

$$T'_1 - T_1 (l'_1 : l_1) : l_0 ; T'_{15} - T_{15} (l'_{15} : l_{15}) : l_0 ; T'_{60} - T_{60} (l'_{60} : l_{60}) : l_0$$

замість $T_1 (l'_1 : l_1) : l_0 ; T_{15} (l'_{15} : l_{15}) : l_0 ; T_{60} (l'_{60} : l_{60}) : l_0$

Запропоновані нами вирази для непрямих внесків задовольняють критерію 1.

З виправленими (відновленими) нами формулами для непрямих внесків формула Ю.О. Корчака-Чепурківського набуде такого вигляду:

$$\begin{aligned} \Delta_x &= ({}_n L^2_x : l^1_x : l^2_x - {}_n L^1_x) : l_0 + (T^2_x : l^1_x : l^2_x - T^1_x) : l_0, \text{ для } x < w, \quad (4) \\ \text{а для } x = w \quad \Delta_w &= (T^2_w : l^1_w : l^2_w - T^1_w) : l_0. \quad (5) \end{aligned}$$

Останні дві формули задовольняють критерію 1. Для перевірки досить замінити у формулах (4—5) верхні індекси 2 індексами 1 і переконатися, що кожний із компонентів дорівнює 0.

Тепер переходимо до застосування критерію 1 до методу Е. Арріага, для цього заміни-мо у формулі 2 верхні індекси 2 індексом 1.

$${}_n\Delta_x = (l_x^1 : l_0^1) \cdot ({}_nL_x^1 : l_x^1 - {}_nL_x^1 : l_x^1) + (T_{x+n}^1 : l_0^1) \cdot (l_x^1 : l_x^1 - l_{x+n}^1 : l_{x+n}^1).$$

Перший доданок стосується прямих внесків і дорівнює 0, а другий доданок – непрямих внесків і також дорівнює 0 :

$$(T_{x+n}^1 : l_0^1) \cdot (l_x^1 : l_x^1 - l_{x+n}^1 : l_{x+n}^1) = (T_{x+n}^1 : l_0^1) \cdot 0 = 0.$$

Таким чином, метод Е. Арріага критерію 1 задовольняє.

Далі звернемося до формули Є. Андреева [1]:

$$\Delta_{x1x2} = l_{x1}^1 (e_{x1}^1 - e_{x1}^2) - l_{x2}^1 (e_{x2}^1 - e_{x2}^2), \quad (6)$$

де: Δ_{x1x2} — зміна середньої тривалості життя внаслідок зміни смертності у віці від $x1$ до $x2$; l_x^1 — числа тих, що дожили до віку x ; e_x^1 — величина середньої тривалості життя у віці x для новонародженого; верхні індекси 1 і 2 відрізняють показники однієї таблиці смертності від аналогічних показників іншої таблиці. Для застосування критерію 1 потрібно замість елементів другої таблиці підставити відповідні елементи першої таблиці. В результаті одержимо :

$$\Delta_{x1x2} = l_{x1}^1 (e_{x1}^1 - e_{x1}^1) - l_{x2}^1 (e_{x2}^1 - e_{x2}^1) = 0.$$

Отже, критерій 1 виконується для методу Є. Андреева і для методу Е. Арріага.

Переходимо до критерію 2.

Основна задача компонентного аналізу — знайти приріст середньої тривалості життя, який є результатом зміни смертності в одній (і тільки в одній) віковій групі. Критерій 2 полягає в тому, що коли розрахований певним методом компонент приросту середньої тривалості життя, викликаний зміною смертності певної вікової групи, залежить від зміни смертності в інших вікових групах, то такий метод є невірним, наближеним. У такому разі ми будемо говорити, що метод не задовольняє критерію 2.

Наведені тут методи Ю. Корчака-Чепурківського, Е. Арріага, Є. Андреева критерію 2 не задовольняють, бо кожна з формул (2–6) залежить від зміни смертності не лише однієї групи, внесок якої ми визначаємо, а від зміни смертності майже всіх груп, що суперечить поставленій задачі виокремлення впливів смертності. Ця задача виокремлення впливу змін смертності у названих методах не виконана. Тому вони є невірними, наближеними методами.

У 2003 р. авторів даної статті [5] вдалося знайти принципово новий метод, що задовольняє як критерію 1, так і критерію 2, тому він є точним.

Коротко, суть запропонованого точного методу розкладу приросту середньої тривалості життя на компоненти полягає в тому, що для того, щоб визначити компонент приросту середньої тривалості життя за рахунок зміни смертності в одній віковій групі, потрібно взяти різницю середньої тривалості життя для таблиці смертності з зміною смертності і без зміни тільки в одній і тій же самій віковій групі. Знайдена таким чином різниця і буде точним значенням впливу зміни смертності в одній віковій групі на приріст середньої тривалості життя. Таким же чином різниця середньої тривалості життя двох таблиць смертності є точною мірою впливу зміни смертності усіх вікових груп на приріст середньої тривалості життя.

Інакше цей метод можна назвати методом визначення приросту середньої тривалості життя за рахунок зміни смертності лише в одній віковій групі. Приріст, що знаходиться таким чином, не може мати похибки методу, тобто він є точним.

Хибною є думка, що для доведення вірності або хибності методу потрібно розглянути всі інші методи. За такого підходу слід було б дочекатись кінця світу, бо тільки тоді вже всі методи будуть знайдені і можна їх порівняти, але і тоді не визначити точного методу без відповідного критерію. Тому ми знайшли критерій 2, який дав нам право наш метод назвати точним.

Для визначення прямого і непрямого внесків при використанні точного методу потрібно розглянути наступні формули.

Середня тривалість життя новонароджених $e_0 = T_0 : l_0$. У свою чергу, T_0 знаходять за формулою:

$$T_0 = \sum_0^{\omega} L_x .$$

Після підстановки цього значення в формулу для e_0 одержимо:

$$e_0 = \frac{\sum_0^{\omega} L_x}{l_0} = \sum_0^{\omega} \frac{L_x}{l_0} .$$

Таким чином, маємо формулу розкладу середньої тривалості життя на компоненти по вертикалі

$$e_0 = \sum_0^{\omega} \frac{L_x}{l_0} . \quad (7)$$

У цій формулі L_x — кількість тих із сукупності l_0 , що живуть у віці від x до $x+n$ років. Відомо, що число L_x — кількість людино-років, прожитих згаданою сукупністю l_0 у віці від x до $x+n$ років. Якщо розділити L_x на l_0 , то одержимо внесок у середню тривалість життя новонародженого вікової групи від x до $x+n$, і цей внесок під знаком суми у формулі розкладу середньої тривалості життя на компоненти за вертикаллю дорівнює відношенню $L_x : l_0$.

Будемо позначати показники, що належать до одного населення, індексом 1, а показники, що належать до іншого населення або до того ж самого населення іншого року, індексом 2; тоді, переписавши формулу (7) для першого та другого випадків з відповідними індексами, одержимо дві формули:

$$e_0^1 = \sum_0^{\omega} \frac{L_x^1}{l_0^1} ; \quad e_0^2 = \sum_0^{\omega} \frac{L_x^2}{l_0^2} .$$

Після віднімання цих формул одержимо нову формулу розкладу приросту (різниці) середньої тривалості життя для двох різних таблиць смертності:

$$e_0^2 - e_0^1 = \sum_0^{\omega} \left(\frac{L_x^2}{l_0^2} - \frac{L_x^1}{l_0^1} \right) . \quad (8)$$

Нехай ми маємо 2 таблиці смертності. Таблицю для населення, смертність якого ми досліджуємо, назвемо базовою, а другу, з якою ми порівнюємо, назвемо порівняльною. Замість коефіцієнтів смертності вікової групи z і сепаративних коефіцієнтів тієї ж вікової

групи z вхідних даних базової таблиці ставимо коефіцієнти смертності вікової групи z і сепаративні коефіцієнти тієї ж вікової групи z порівняльної таблиці. Середню тривалість життя за базовою таблицею позначимо e_0^1 , а середню тривалість життя за таблицею, що одержана з базової заміною згаданих коефіцієнтів в одній і тільки одній віковій групі z , позначимо e_0^z . Тоді Δ_z – компонент приросту середньої тривалості життя вікової групи z , викликаний смертністю у віковій групі z і тільки в цій групі, визначається за формулою:

$$\Delta z = e_0^z - e_0^1 = \sum_0^{\omega} \left(\frac{L_x^z}{l_0^2} - \frac{L_x^1}{l_0^1} \right) \quad (9)$$

Прямий внесок, викликаний смертністю у віковій групі z , дорівнює:

$$\frac{L_z^z}{l_0^2} - \frac{L_z^1}{l_0^1} \quad (10)$$

Непрямий внесок у вікову групу x , викликаний смертністю у віковій групі z , до приросту середньої тривалості життя дорівнює :

$$\frac{L_x^z}{l_0^2} - \frac{L_x^1}{l_0^1} \quad (11)$$

Загальний непрямий внесок знаходиться за формулою :

$$\sum_{z+1}^{\omega} \left(\frac{L_x^z}{l_0^2} - \frac{L_x^1}{l_0^1} \right) \quad (12)$$

Очевидно, що величина $\frac{L_x^z}{l_0^2} - \frac{L_x^1}{l_0^1}$ дорівнює 0 для $x < z$.

Якщо ж у формулі 9 замінити індекс z на індекс 1, то $\Delta_z = 0$, а це означає, що критерій 1 виконується. Величина L_x^z для всіх x залежить від зміни смертності однієї (і тільки однієї) вікової групи z згідно з визначенням, тобто виконується критерій 2.

Для прикладу візьмемо таблицю 1 смертності чоловіків України у 2003 р. і назвемо її базовою.

Таблиця 1

Таблиця смертності чоловіків України у 2003 р.

x	mx	qx	kx	lx	dx	Lx	ex
0-1	0,01122	0,01122	0,18	100000	1122	99080	62,28
1-4	0,00094	0,00376	2,00	98878	371	394769	61,98
5-9	0,00044	0,00218	2,52	98507	214	492005	58,21
10-14	0,00040	0,00197	2,53	98293	194	490985	53,33
15-19	0,00112	0,00557	2,51	98099	547	489133	48,43
20-24	0,00239	0,01189	2,49	97552	1160	484845	43,69
25-29	0,00398	0,01970	2,50	96392	1899	477207	39,18
30-34	0,00551	0,02718	2,50	94493	2568	466039	34,92
35-39	0,00770	0,03777	2,51	91925	3472	450989	30,83
40-44	0,01087	0,05294	2,51	88453	4683	430594	26,94
45-49	0,01536	0,07397	2,49	83770	6197	403302	23,30
50-54	0,02146	0,10182	2,50	77573	7899	368108	19,97
55-59	0,02755	0,12874	2,46	69674	8970	325603	16,95
60-64	0,04000	0,18223	2,56	60704	11062	276560	14,09
65-69	0,05107	0,22598	2,46	49642	11218	219684	11,65
70-74	0,07389	0,31275	2,55	38424	12017	162636	9,34
75-79	0,10257	0,40714	2,47	26407	10751	104821	7,43
80-84	0,14666	0,51968	2,47	15656	8136	57720	5,84
85-89	0,22218	0,67074	2,50	7520	5044	24990	4,48
90-94	0,33906	0,81645	2,50	2476	2022	7333	3,51
95-99	0,44318	0,89095	2,51	454	404	1265	2,99
100+	0,52879	0,92892	2,43	50	46	95	1,89

Для порівняння візьмемо таблицю 2 смертності чоловіків України у 1990 р. і назовемо її порівняльною.

Знайдемо Δz – внесок у приріст середньої тривалості життя зміни смертності у віковій групі 60–64 за допомогою точного методу. Для цього потрібно взяти рівень смертності у віковій групі 60–64 із порівняльної таблиці (табл. 2), перенести до базової таблиці (табл. 1). Рівень смертності визначається віковим коефіцієнтом смертності $m_{x_{60-64}} = 0,04000$ та сепаративним коефіцієнтом $k_{x_{60-64}} = 2,56$. Ці числа ми взяли з порівняльної таблиці 2, а тепер замінимо ними відповідні числа базової таблиці $m_{x_{60-64}} = 0,03053$, $k_{x_{60-64}} = 2,51$, після чого замість базової таблиці одержимо таблицю 3 (мається на увазі після відповідних розрахунків для побудови табл. 3).

Таблиця 2

Таблиця смертності чоловіків України у 1990 р.

x	m_x	q_x	k_x	l_x	d_x	L_x	e_x
0	0,01457	0,01457	0,17	100000	1457	98791	65,65
1-4	0,00107	0,00428	1,99	98543	421	393327	65,61
5-9	0,00057	0,00287	2,50	98122	281	489909	61,89
10-14	0,00054	0,00269	2,50	97841	264	488545	57,06
15-19	0,00120	0,00596	2,50	97577	581	486434	52,20
20-24	0,00229	0,01139	2,50	96996	1105	482223	47,50
25-29	0,00262	0,01302	2,48	95891	1249	476309	43,02
30-34	0,00346	0,01716	2,51	94642	1624	469164	38,56
35-39	0,00472	0,02331	2,50	93018	2168	459667	34,19
40-44	0,00667	0,03280	2,55	90850	2980	446939	29,94
45-49	0,01063	0,05174	2,44	87870	4547	427721	25,87
50-54	0,01479	0,07133	2,50	83323	5943	401785	22,15
55-59	0,02122	0,10073	2,49	77380	7795	367350	18,66
60-64	0,03053	0,14188	2,51	69585	9873	323371	15,47
65-69	0,04292	0,19412	2,54	59712	11591	270063	12,61
70-74	0,06227	0,26943	2,50	48121	12965	208207	10,04
75-79	0,09452	0,38144	2,47	35156	13410	141877	7,82
80-84	0,13910	0,50116	2,52	21746	10898	81698	6,11
85-89	0,20707	0,64490	2,50	10848	6996	36750	4,72
90-94	0,30346	0,78069	2,50	3852	3007	11743	3,74
95-99	0,38799	0,85629	2,50	845	724	2415	3,17
100+	0,45702	0,89823	2,50	121	109	265	2,19

Таблиця 3

Таблиця смертності, одержана з базової заміною рівня смертності 2003 р. рівнем смертності 1990 р. тільки у віковій групі 60–64

x	m_x	q_x	k_x	l_x	d_x	L_x	e_x
0	0,01122	0,01122	0,18	100000	1122	99080	62,62
1-4	0,00094	0,00376	2,00	98878	371	394769	62,33
5-9	0,00044	0,00218	2,52	98507	214	492005	58,55
10-14	0,00040	0,00197	2,53	98293	194	490985	53,68
15-19	0,00112	0,00557	2,51	98099	547	489133	48,78
20-24	0,00239	0,01189	2,49	97552	1160	484845	44,04
25-29	0,00398	0,01970	2,50	96392	1899	477207	39,54
30-34	0,00551	0,02718	2,50	94493	2568	466039	35,28
35-39	0,00770	0,03777	2,51	91925	3472	450989	31,20
40-44	0,01087	0,05294	2,51	88453	4683	430594	27,32
45-49	0,01536	0,07397	2,49	83770	6197	403302	23,71
50-54	0,02146	0,10182	2,50	77573	7899	368108	20,40
55-59	0,02755	0,12874	2,46	69674	8970	325603	17,44
60-64	0,03053	0,14187	2,51	60704	8612	282076	14,65
65-69	0,05107	0,22598	2,46	52092	11772	230525	11,65
70-74	0,07389	0,31275	2,55	40320	12610	170661	9,34
75-79	0,10257	0,40714	2,47	27710	11282	109991	7,43
80-84	0,14666	0,51968	2,47	16428	8537	60566	5,84
85-89	0,22218	0,67074	2,50	7891	5293	26222	4,48
90-94	0,33906	0,81645	2,50	2598	2121	7696	3,51
95-99	0,44318	0,89095	2,51	477	425	1328	2,99
100+	0,52879	0,92892	2,43	52	48	98	1,89

Зауважимо, що при заміні рівня смертності замість коефіцієнта смертності можна користуватись показником ймовірності померти.

Таким чином, ми одержали табл.3. Різниця середньої тривалості життя для новонароджених базової таблиці (табл.1) та середньої тривалості життя табл.3, одержаної з базової шляхом заміни рівня смертності тільки у віковій групі 60–64 роки, визначає шуканий приріст Δ з середньої тривалості життя за рахунок смертності лише у віковій групі 60–64 у чистому вигляді — без впливу змін смертності в інших групах.

$$\Delta z = 62,28 - 62,62 = 0,34.$$

Формально приріст залежить від смертностей усіх вікових груп і базової таблиці, і табл.3, але в таблиці 3 смертність порівняно з базовою, змінена тільки в одній групі, а тому залежить від зміни смертності лише в одній групі. Отже, непрямі впливи є, але вони залежать від зміни смертності тільки в групі 60–64 роки. Ми користуємось загальноприйнятим визначенням непрямих внесків.

Такий же результат одержимо за формулою 9. Однак здійснюючи розрахунок за формулою 9, одержимо більше інформації: не лише сам приріст, а й розклад приросту на компоненти, що знаходять за формулами (10–12). Інші методи не дають можливості знайти непрямий внесок у вікову групу x , викликаний смертністю у віковій групі z , приросту середньої тривалості життя, а тільки сукупний непрямий внесок. Водночас методи, що не задовольняють критерію 2, мають члени приросту, які залежать від зміни смертності і в молодших, і в старших групах. А це означає, що виокремлення впливів для них не відбулося.

Застосуємо критерій 2 до популярного в Україні методу Є. Андреева [7]:

$$e_0^2 - e_0^1 = \sum_0^{\omega} [l_x^2 (e_x^2 - e_x^1) - l_{x+1}^2 (e_{x+1}^2 - e_{x+1}^1)] \quad 3a$$

$$e_0^1 - e_0^2 = \sum_0^{\omega} [l_x^1 (e_x^1 - e_x^2) - l_{x+1}^1 (e_{x+1}^1 - e_{x+1}^2)] \quad 3b$$

Вираз під знаком суми $l_x^2 (e_x^2 - e_x^1) - l_{x+1}^2 (e_{x+1}^2 - e_{x+1}^1)$ залежить від $l_x^2, e_x^2, e_x^1, l_{x+1}^2, e_{x+1}^2, e_{x+1}^1$, які, в свою чергу, залежать від зміни смертності різних вікових

груп і для таблиці смертності, що позначаються індексом 1 і 2. Тому приріст середньої тривалості життя залежить від смертності різних вікових груп, і через це про виокремлення впливу змін смертності однієї (і тільки однієї) групи не може бути й мови. Це і означає, що критерій 2 не виконується для формул Є. Андреева 3a [7]. Точнісінько таким же чином показується, що критерій 2 не виконується для формул Є. Андреева 3, 3b [7].

60–64	65–69	70–74	75–79	80–84	85–89	90–94	95–99	100+
-0,0552	-0,1084	-0,0803	-0,0517	-0,0285	-0,0123	-0,0036	-0,0006	0
16,2	31,8	23,6	15,2	8,4	3,6	1,1	0,2	0,0

У цій таблиці в першому рядку – вікові групи, у другому – компоненти приросту, викликані смертністю у віковій групі 60–64 (у першій колонці прямий внесок, в інших – непрямі внески). У третьому – компоненти приросту у %. Прямий внесок становить 16,2%, загальний непрямий внесок – 82,8%. Непрямий внесок у вікову групу 65–69 становить 31,8% і є найбільшим. Приріст, що викликаний смертністю у групі 60–64 розглянуто детально. Таким же чином знайдено внески, викликані смертністю в інших групах, а результати поміщено у табл.4. Крім того, у тій же таблиці виконано порівняння з іншими методами.

Таблиця 4

Оцінка методів компонентного аналізу приросту середньої тривалості життя

1 Ist	2 Arr	3 Ist-Arr	4 %	5 And	6 ist-And	7 %	8 x
0,211299	0,2105306	0,000768	0,363617	0,210604	0,000695	0,328712	0-0
0,03155	0,0308809	0,000669	2,120715	0,030831	0,000719	2,279833	1-4
0,03872	0,0379075	0,000813	2,098488	0,037974	0,000746	1,9267	5-9
0,03589	0,036155	-0,00027	-0,73848	0,035846	4,38E-05	0,122114	10-14
0,01725	0,0170878	0,000162	0,940424	0,017311	-6,1E-05	-0,35161	15-19
-0,02027	-0,020374	0,000104	-0,51324	-0,02038	0,000108	-0,5329	20-24
-0,2408	-0,239359	-0,00144	0,598325	-0,23954	-0,00126	0,524242	25-29
-0,3156	-0,316149	0,000549	-0,17396	-0,31613	0,000533	-0,16874	30-34
-0,39091	-0,395544	0,004634	-1,18531	-0,39557	0,004658	-1,19159	35-39
-0,46101	-0,473191	0,012182	-2,64245	-0,47312	0,012106	-2,62603	40-44
-0,4167	-0,436794	0,020095	-4,8225	-0,43679	0,020087	-4,82052	45-49
-0,46038	-0,494602	0,034223	-7,43363	-0,49448	0,034105	-7,40799	50-54
-0,32657	-0,362616	0,036047	-11,0382	-0,3627	0,036128	-11,0628	55-59
-0,34072	-0,390682	0,049965	-14,6645	-0,39066	0,04994	-14,6573	60-64
-0,19593	-0,235848	0,03992	-20,375	-0,23584	0,039917	-20,3731	65-69
-0,15976	-0,200178	0,040421	-25,3015	-0,20017	0,040412	-25,2959	70-74
-0,05706	-0,07599	0,018932	-33,1802	-0,07604	0,018981	-33,2671	75-79
-0,02392	-0,033298	0,009379	-39,2121	-0,03328	0,009365	-39,1531	80-84
-0,01165	-0,016844	0,005198	-44,6273	-0,01685	0,005201	-44,6569	85-89
-0,00478	-0,007501	0,002721	-56,9258	-0,00743	0,002653	-55,5057	90-94
-0,00061	-0,001134	0,00052	-84,7487	-0,0012	0,000583	-95,0314	95-99
-0,00015	-0,000359	0,000211	-142	-0,00036	0,000212	-142,802	100+
-3,09209	-3,367902			-3,36796			

У першому стовпці табл. 4. знайдені компоненти точним методом, у другому стовпці — методом Е. Арріага, у п'ятому — Є. Андреева. У третьому та четвертому стовпцях — різниця компонентів точного методу і методу Е. Арріага, у шостому і сьомому — різниця компонентів точного методу і методу Є. Андреева. У останньому рядку наведені суми елементів відповідних стовпців.

Методи Е. Арріага та Є. Андреева дають майже однакові результати. З точністю до другого знака вони цілком збігаються. Та, щоб помітити між ними різницю, ми зберегли більше знаків. При порівнянні з точним методом вони ведуть себе теж майже однаково. Похибка цих методів з віком зростає і перевищує 60%. Пояснюється це тим, що не виконується критерій 2, що кожний компонент приросту цих методів для даної вікової групи залежить від смертності в молодших вікових групах — і сумарний вплив останніх стає все більшим. Тоді як точний метод не залежить від зміни смертності не тільки в молодших групах, а і в старших, він залежить тільки від впливу зміни смертності однієї вікової групи. Тому й називаємо його точним.

Розглянемо відому у світі формулу розкладу приросту середньої тривалості життя Дж. Полларда:

$$e^0(0, t+h) - e^0(0, t) = \sum_{x(i)}^{X(i+1)} [\mu(y, t) - \mu(y, t+h)] w(y) dy;$$

$$w(y) = 0.5[l_{(y, t)} e^0(0, t+h) - l_{(y, t+h)} e^0(0, t)].$$

Як видно, під знаком інтеграла знаходяться члени, що залежать від зміни смертності у багатьох групах і для базової, і для порівняльної таблиць. Тому критерій 2 не виконується. Отже, метод Дж. Полларда не дає змоги виокремити вплив зміни смертності певної групи. З огляду на те, що статистичні матеріали не можуть бути неперервними (дані про населення можна одержати 1 раз на рік), статистичні дані про населення є завжди дискретними. Тому неперервні методи не можуть вирішити згадану проблему. Це показано на прикладі методу Дж. Полларда, а уважний читач може скористатись самостійно нашим критерієм 2 для оцінки різних методів декомпозиції не тільки для існуючих методів, а і для майбутніх.

Крім того, автори існуючих методів компонентного аналізу приросту середньої тривалості життя намагались свої формули розкладу виводити з гіпотези, що сума компонентів розкладу повинна дорівнювати приросту функції. Ця гіпотеза справедлива для лінійної функції – і тільки для лінійної функції. Для нелінійної функції ця гіпотеза не справджується. Приріст нелінійної функції можна розкласти в нескінченний ряд Тейлора, до якого, крім лінійних членів стосовно приростів аргументів, входить нескінченна кількість нелінійних, а обмежившись тільки лінійними членами, як це прийнято в існуючих методах розкладу на компоненти по горизонталі, ми обов'язково робимо похибку, яка відомими методами математичного аналізу може бути оцінена.

У останньому рядку табл.4 стоять суми компонентів приросту. Для методу Е. Арріага і методу Є. Андреева суми компонентів дорівнюють приросту 3,37 року, а для точного методу сума компонентів приросту рівна 3,09 року. Оскільки сума компонентів для нелінійної функції в загальному випадку відрізняється від приросту, то це теж свідчить не на користь методів Е. Арріага і Є. Андреева.

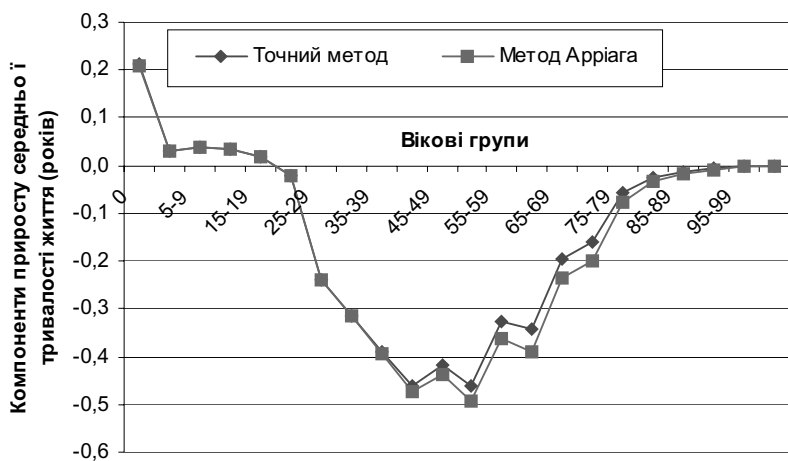

Рис. Порівняльна оцінка методів компонентного аналізу Е. Арріага та Є. Андреева приросту середньої тривалості життя

Таким чином, у статті надано оцінку різним методам компонентного аналізу приросту середньої тривалості життя. Розроблено 2 критерії оцінки. Показано, що виконання критерію 2 є достатньою умовою вірності методу. Критерій 2 має важливе наукове значен-

ня, бо дає можливість оцінити кожний метод декомпозиції приросту середньої тривалості життя. Для перевірки точності методу декомпозиції не потрібно навіть робити числові розрахунки. Досить мати лише формули методу і застосувати критерій 2. Розглянуто наближені методи розкладу на компоненти — методи Дж. Полларда, Е. Арріага, Є. Андреева, Ю. Корчака-Чепурківського, його ж узагальнену формулу з виправленою формулою для непрямих внесків, а також точний метод, запропонований А. Стефановським. Установлено, що метод Е. Арріага, метод Дж. Полларда, узагальнені формули Ю. Корчака-Чепурківського з виправленою формулою для непрямих внесків і метод Є. Андреева задовольняють тільки критерію 1, а для наведеного нашого методу виконуються обидва критерії, тому він є вірним. Розрахунки показують, що похибка перелічених наближених методів в деяких випадках сягає 60%.

Джерела

1. Андреев Е. Метод компонент в анализе продолжительности жизни // Вестник статистики. — 1982. — № 9. — С. 42—47.
2. Андреев Е. М. Возможные причины колебаний продолжительности жизни в России в 90-е годы. // Вестник статистики. — 2002. — № 11. — С. 2—16.
3. Корчак-Чепурковский Ю. А. Влияние смертности в разных возрастах на увеличение средней продолжительности жизни // Изучение воспроизводства населения. — М.: Наука, 1968. — С. 134—155.
4. Стефановський Анатолій. Компонентний аналіз середньої тривалості життя населення / За редакцією д. е. н., проф. Валентини Стешенко і д. т. н. Миколи Семенюка. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. — 128 с.
5. Стефановський А. Оцінка точності методів компонентного аналізу приросту середньої тривалості життя // Демографічні дослідження. Вип. 25. К: Ін-т економіки НАН України, 2003. — С. 278—288.
6. Arriaga E. Measuring and explaining the change in life expectancies. // Demography. 1984. — Vol. 21—N0 1. — P. 83—96.
7. E. Andreev, V. Shkolnikov, A. Begun. Algorithm for decomposition of differences between aggregate demographic measures and its application to life expectancies, healthy life expectancies, parity-progression ratios and total fertility rates // Demographic research. — 2002. — Vol. 7. Article 14. — P. 499—520.

Аннотация. В статье дана оценка различным методам компонентного анализа приращения средней продолжительности жизни (Дж. Полларда, Е. Арриага, Е. Андреева, Ю. Корчака-Чепурковского). Разработано 2 критерия оценки. Показано, что выполнение критерия 1 является необходимым, а критерия 2 — достаточным условием верности предложенного автором статьи метода. Сделано обобщение формулы Ю. Корчака-Чепурковского для компонентного анализа.

Abstract. In clause the estimation is given to various methods of the component analysis of an increment of average life expectancy (JH. Pollard, E. Arriaga, E. Andreev, Y. Korchak-Chepurkovskiy). 2 criteria of an estimation are developed. It is shown, that performance of criterion 1 is necessary, and criterion 2 — a sufficient condition of method's fidelity, offered by the author of clause. Generalisation of the Y. Korchak-Chepurkovskiy's formula of the component analysis is made.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПІДВИЩЕННЯ НАДІЙНОСТІ ОЦІНОК БІДНОСТІ ДЛЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

*М.Ю. Огай,
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник,
Інституту демографії та соціальних
досліджень НАН України, лауреат міжнародного
конкурсу робіт молодих вчених-статистиків 2004р.,
(Премія Яна Тімбергена)*

На початку ХХІ століття боротьба з бідністю залишається одним з найважливіших завдань соціальної політики більшості країн світу. Бідність є найпекучішою з невирішених соціально-економічних проблем і в Україні.

Незадовільні темпи скорочення бідності за останні десятиріччя, особливо в країнах з низьким рівнем доходів населення, спонукали міжнародні організації до об'єднання зусиль, спрямованих на розв'язання проблеми бідності. У 2000 р. на Саміті Розвитку Тисячоліття боротьбу з бідністю проголосили першочерговою глобальною ціллю. Глави країн-членів ООН зобов'язалися до 2015 р. знизити на 50% частку людей, що живуть у злиднях та голодують.

Для реалізації Цілей Тисячоліття урядом України розробляються національні програми боротьби з бідністю, ефективність впровадження яких залежить від вчасності та надійності моніторингу бідності на державному та регіональному рівнях.

Згідно з державною Стратегією подолання бідності моніторинг бідності здійснюють на базі даних вибіркового обстеження умов життя домогосподарств (ОУЖД). Обстеження проводить Державний комітет статистики України на постійній основі з 1999 р. відповідно до сучасних міжнародних стандартів. Система показників бідності визначається спеціально розробленою Методикою комплексної оцінки бідності.

ОУЖД щороку охоплює близько 10 000 домогосподарств України, що становить майже 0,05% загальної кількості неінституціональних домогосподарств. Результати обстеження поширюються на все неінституціональне населення країни і є статистично надійними на національному рівні. Але надійність регіональних оцінок показників бідності недостатня, що призводить до погіршення якості статистичного вимірювання бідності на різних рівнях агрегації даних, внаслідок чого заходи, спрямовані на зниження бідності в регіонах, можуть виявитися неефективними.

Отже, проблема розроблення та впровадження методологічних засад забезпечення надійності оцінок показників бідності для регіонів України є актуальною.

У роботі розглядаються підходи до розв'язання проблем підвищення статистичної надійності оцінок бідності на рівні регіонів України, що вимагає вирішення таких основних задач:

- дослідження характеристик якості оцінок показників бідності для регіонів України при використанні існуючих підходів щодо оцінювання показників;
- вивчення, адаптація та вдосконалення наявних методологічних підходів щодо оцінювання показників бідності на регіональному рівні;
- дослідження та систематизація наявної в Україні інформаційної бази, яка може бути використана для підвищення ефективності статистичного вимірювання бідності на загальнодержавному та регіональному рівнях;
- розроблення методичного забезпечення, що дає змогу поліпшити характеристики надійності оцінок показників бідності для рівня регіонів;
- аналіз ефективності запропонованих методів непрямого оцінювання показників бідності на регіональному рівні;
- розроблення рекомендацій щодо застосування методів непрямого оцінювання бідності для моніторингу бідності в Україні.

Джерелами інформації для отримання даних про бідність на мікрорівні є: вибіркові обстеження домогосподарств (населення), перепис населення, адміністративні дані, а також норми, встановлені у законодавчих та нормативно-правових актах.

Щоквартальне вибіркове обстеження економічної активності населення є важливим джерелом інформації, яка потенційно може бути використана для уточнення оцінок показників бідності. Основні результати обстеження (рівні зайнятості, економічної активності, безробіття, а також інформацію щодо видів економічної діяльності населення по регіонах) використовують при розробці процедур уточнення оцінок показників бідності.

Дані статистики праці та заробітної плати, статистики цін, торгівлі та соціальної статистики — додаткові джерела інформації для аналізу рівня життя населення. Зокрема, при аналізі економічних характеристик домогосподарств на регіональному рівні слід враховувати інформацію щодо обсягів платних послуг, наданих населенню підприємствами усіх форм власності, обсягів купівлі у торговельній мережі продовольчих і непродовольчих товарів та купівлі на ринках окремих груп продовольчих товарів, розподілу квартир за кількістю кімнат, благоустрою і обладнання житла тощо.

Дані Всеукраїнського перепису населення 2001 року є надзвичайно важливим джерелом інформації про чисельність, розміщення, статеву-вікову структуру, склад населення, корисної для проведення контролю та підвищення якості даних вибірових обстежень. На базі цієї інформації за методами демографічної статистики щороку розраховують чисельність та статеву-віковий склад населення.

Адміністративні дані — важливе джерело інформації, що може бути використана для уточнення оцінок показників бідності. Це, насамперед, знеособлені дані податкового реєстру, реєстру МВС щодо наявності у населення транспортних засобів тощо.

Норми, встановлені у законодавчих та нормативно-правових актах, які регулюють сферу доходів та витрат населення, соціальні трансферти та ін., — джерело інформації, без якого неможливо реально оцінювати рівень життя населення.

Сучасна система показників бідності визначається за Методикою комплексної оцінки бідності, відповідно до якої, ключовим показником бідності є межа бідності (розрахо-

вується як 75% медіанного рівня сукупних витрат на місяць на умовного дорослого).

Для визначення показників бідності за даними обстеження УЖД (прямі оцінки бідності) застосовуються прості оціночні функції:

$$\bar{P}_d = \frac{Q_d^{HT}}{N_d^{HT}} \cdot 100\%,$$

де $\bar{P}_d$ – оцінка рівня бідності в регіоні d ; Q_d^{HT} – оцінка Гурвіца-Томпсона для чисельності бідного населення в регіоні d ; N_d^{HT} – оцінка Гурвіца-Томпсона для загальної чисельності неінституціонального населення в регіоні d .

Хоча результати вибіркового обстеження дають можливість робити висновки щодо всього неінституціонального населення країни, вони завжди, за будь-якого обсягу вибірки, характеризуються певною неточністю – похибкою вибірки. Остання показує, наскільки оцінка показника, отримана на основі даних вибіркового обстеження, може відрізнятись від значення показника, яке було би отримано при ідеальному суцільному обстеженні. Аналізуючи похибки вибірки, розраховують, як правило, стандартну похибку вибірки, граничну похибку вибірки та коефіцієнт варіації.

Характеристики надійності прямих оцінок (в даному разі стандартна та гранична похибки вибірки) визначають на основі застосування методу збалансованих повторних дублювань BRR, реалізованого в програмному середовищі WesVar PC.

Аналіз отриманих результатів показав, що прямі оцінки рівня бідності практично для всіх регіонів оцінюються з точністю, яка не дозволяє проводити якісний і кількісний аналіз даного явища, розшарування значень, що їх може набувати рівень бідності в межах довірчих інтервалів, є суттєвим (табл.1, рис.1.).

Таблиця 1

Приклад розрахунку прямих оцінок рівня бідності та характеристик їх надійності для регіонів Карпатського економічного району (ОУЖД, 2002р.), %

Регіони України	Рівень бідності (P_d^{DIR})	Стандартна похибка (SE_d)	Гранична похибка (RSE_d)	Коефіцієнт варіації (CV_d)
Закарпатська область	64,88	6,15	12,06	9,49
Івано-Франківська область	43,47	10,14	19,87	17,38
Львівська область	26,97	4,35	8,53	23,32
Чернівецька область	38,85	8,04	15,76	16,52
Карпатський економічний район	40,20	3,36	6,59	8,37

Як видно з рис. 1, довірчі інтервали коливаються у межах від 5 до 20 % відносно точкової оцінки рівня бідності для кожного з регіонів. Такі результати не дають змоги однозначно встановити, який з регіонів бідніший: наприклад, Вінницька область, для якої рівень бідності дорівнює 21,6% і коливається в межах 5,3%, Тернопільська з рівнем бідності 29,7% (15,3%) чи Івано-Франківська область, за якою довірчий інтервал для рівня бідності 43,5% становить 19,9%.

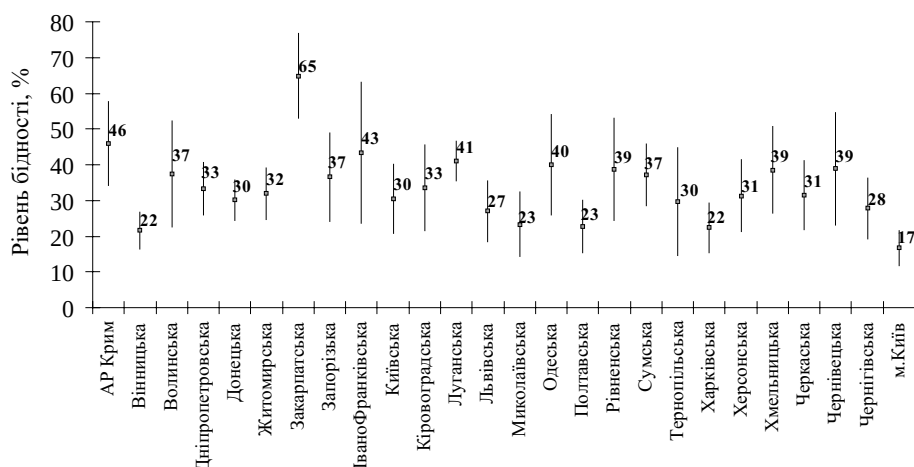

Рис. 1. Довірчі інтервали для оцінок рівня бідності за регіонами України (ОУЖД, 2002 р.)

Можливість використання в подальшому аналізі наведених прямих оцінок показників у міжнародній офіційній статистиці, як і в Україні, оцінюється за величиною коефіцієнта варіації, критичні значення якого регламентуються відповідними документами. Зокрема, при обробці даних ОУЖД прийнято, що оцінка показника вважається надійною на рівні країни в цілому – при CV 15 %, а на рівні регіонів України – при 10 %. Аналіз отриманих результатів свідчить, що використання прямих оціночних функцій не забезпечує достатньої надійності показників бідності на рівні регіонів. Це призводить до нестабільності оцінок по роках і обмежує можливість ефективного моніторингу бідності.

Загалом, проблема забезпечення надійності оцінок показників бідності на регіональному рівні в Україні може бути вирішена з використанням двох основних підходів.

Перший підхід полягає у збільшенні обсягу вибіркової сукупності та відповідній зміні дизайну вибірки.

Проведені розрахунки зі збільшення обсягу вибіркової сукупності обстеження УЖД виявили, що для забезпечення статистичної надійності оцінок рівня бідності для регіонів України діючий в обстеженні обсяг вибіркової сукупності потрібно збільшити в середньому майже у 8 разів. Для таких малочисельних регіонів, як Волинська, Івано-Франківська області, м. Севастополь обсяг вибірки необхідно збільшити у понад 15 разів (рис. 2).

Результати виконаних досліджень дають можливість зробити висновок про складність питання щодо вирішення проблеми надійності даних за рахунок збільшення обсягу, оскільки це потребує, зокрема, значних фінансових витрат. Проте досвід інших країн свідчить, що за рахунок перерозподілу обсягу вибірки між регіонами та певної оптимізації дизайну вибірки проблему підвищення надійності оцінок окремих показників можна дещо пом'якшити. Тому проведення досліджень в даному напрямі для України є актуальним, але розгляд цього питання виходить за межі даної роботи.

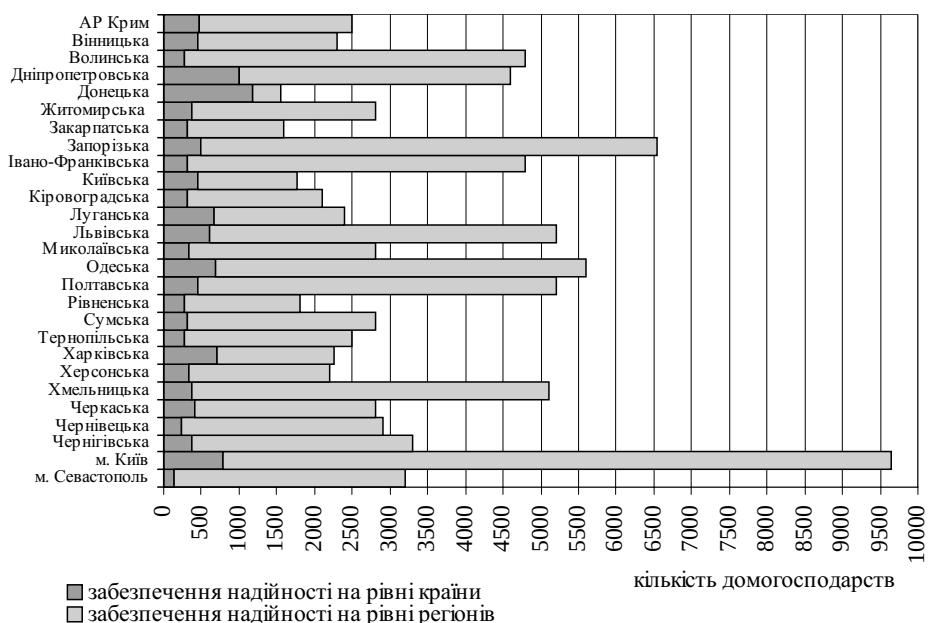

Рис.2. Необхідна кількість домогосподарств для відбору з метою забезпечення надійності показників за даними ОУЖД

Інший підхід до забезпечення достатньої надійності оцінок показників бідності в Україні полягає в розробці спеціальних методологічних підходів до оцінювання показників бідності, в тому числі з урахуванням наявної додаткової інформаційної бази. В цьому сенсі, на регіональному рівні доцільно застосувати методи непрямого оцінювання показників [4].

На основі результатів вивчення існуючих підходів до підвищення рівня надійності результатів вибіркового обстеження домогосподарств слід зробити висновок, що в теперішній час одним з найефективніших підходів є методологія уточнення оцінок показників на базі так званих методів малих територій [2, 3].

Головною ідеєю методів малих територій є те, що для підвищення надійності оцінок показників, крім безпосередніх результатів певного обстеження, використовується інформація з додаткових джерел даних на рівні малої території, зокрема дані попередніх обстежень або дані для більших територій, що включають територію, по якій необхідно оцінити показники. Таким чином, застосування методів малих територій потребує використання складних оціночних функцій, побудова яких вимагає комплексного використання інформації, статистично пов'язаної з цільовими показниками з різних джерел даних.

Серед традиційних методів малих територій, які на даний час є достатньо глибоко вивченими і їх доцільно застосувати при вимірюванні показників бідності на регіональному рівні, є метод композиційного оцінювання [1, 3].

Композиційні оцінки – це оцінки показників для “малої території”, отримані на підставі прямої оцінки по “малій території” і непрямої оцінки.

Оціночна функція при композиційному оцінюванні певного цільового показника будується у вигляді:

$$Y^C = \phi Y^{DIR} + (1 - \phi) Y^{NDIR},$$

де Y^C – композиційна оцінка; Y^{DIR} – пряма оцінка (оцінка Гурвіца-Томпсона); Y^{NDIR} – непряма оцінка; ϕ – ваговий коефіцієнт, який визначається за умови мінімізації середньоквадратичної похибки композиційної оцінки:

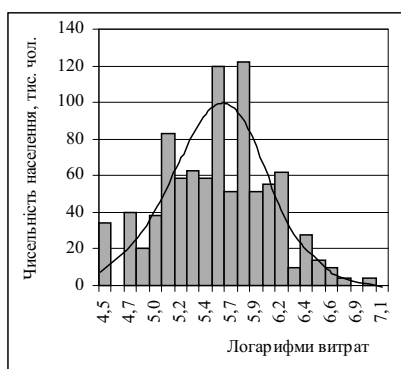
$$\phi = \frac{MSEY^{NDIR}}{MSEY^{DIR} + MSEY^{NDIR}},$$

де ϕ – оцінка коефіцієнта. У найпростішому випадку $\phi = 1$, якщо обсяг вибірки n для регіону d не менший за граничний обсяг n_0 , і $\phi = n/n_0$ в іншому випадку.

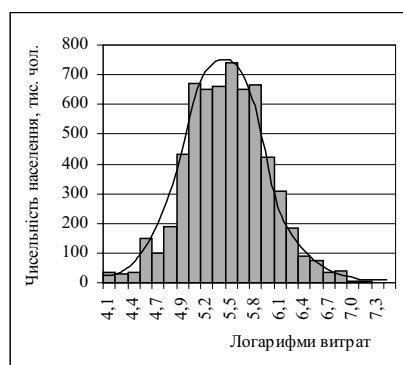
У використанні на практиці методу композиційного оцінювання пропонуються два підходи, відмінність між якими полягає в методології побудови непрямой оцінки (складової частини композиційної оцінки) показника бідності залежно від типу наявної додаткової інформації.

Оцінки за логнормальною моделлю – це оцінки, побудовані на основі апроксимації форми розподілу імовірностей для середньодушових еквівалентних сукупних витрат. При такій апроксимації рівень бідності за моделлю визначається як площа під кривою розподілу, що розташована зліва від межі бідності.

Практична реалізація даного підходу для оцінювання рівня бідності вимагає врахування ряду методологічних особливостей, які характерні, насамперед, для регіонального рівня.

Для рівня регіону
(Чернівецька область)

Для рівня економічного району
(Карпатський економічний район)

Рис.3. Гістограми розподілу логарифмів витрат населення (ОУЖД, 2002 р.)

Перша з проблем пов'язана з відносно незначним обсягом вибіркової сукупності в обстежені УЖД за окремими регіонами. Це обумовлює неможливість надійної оцінки параметрів функції розподілу ймовірностей по даних регіонах.

За аналізом результатів обстеження УЖД в 2002 році на рис. 3 наведено гістограми розподілу логарифмів витрат для різних рівнів агрегації даних.

Експериментально доведено, що на рівні економічних районів параметри функції логнормального розподілу оцінюються з достатньою точністю. Це дало змогу при визначенні оцінки середньоквадратичного відхилення для регіону σ_d застосувати синтетичну оцінку σ_r , тобто оцінку середньоквадратичного відхилення для економічного району r , до складу якого входить регіон d .

Друга проблема пов'язана з нестабільністю розміщення регіональної межі бідності відносно центру розподілу ймовірностей середньодушових еквівалентних витрат, що позначається на точності вимірювання прямих оцінок бідності.

Ця проблема загострена через те, що межа бідності перетинає криву розподілу ймовірностей в частині її максимальної крутизни. Відповідно, навіть незначна зміна величини межі бідності призводить до помітних змін оцінок показників бідності (рис.4).

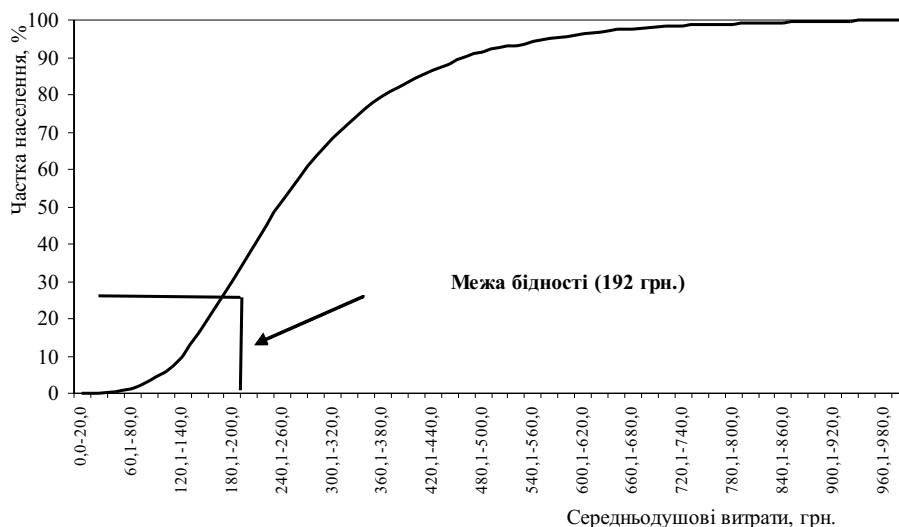

Рис.4. Крива розповсюдження бідності

Для стабілізації даного явища під час розрахунку регіональної межі бідності в поточному році використано співвідношення, усереднене за трирічний період часу.

Формула розрахунку оцінки рівня бідності за логнормальною моделлю має вигляд:

$$P_d^{MOD} = \frac{1}{\sigma_r \cdot \sqrt{2\pi}} \cdot \int_0^{z_{d(j)}^{mod}} e^{-\frac{1}{2} \left(\frac{y_i - \overline{\ln x_d}}{\sigma_r} \right)^2} dy_i,$$

σ_r де P_d^{MOD} – оцінки рівня бідності за логнормальною моделлю для регіону d ; σ_r – середньоквадратичне відхилення логарифмів середньодушових еквівалентних сукупних витрат за місяць для економічного району r , до складу якого входить регіон d ; $r = 1, 2, \dots, R$. R – кількість економічних районів, $R = 8$; Z_d – скорегована межа бідності для регіону d в році j ; $y_i = \ln x_i$, де x_i – середньодушові еквівалентні сукупні

витрати за місяць для i -го домогосподарства; $\overline{\ln x_d}$ – величина середнього логарифму

середньодушових еквівалентних сукупних витрат за місяць в регіоні d .

Результати розрахунку рівня бідності та характеристик його надійності на основі використання оцінок за логнормальною моделлю наведені на рис. 5. Діаметр кола характеризує розмір граничної похибки, її значення наведено в середині кола. Ліворуч розташовані уточнені оцінки рівня бідності. Їх гранична похибка не перевищує 3,1%. Таким чином, запропонований метод композиційного оцінювання дав змогу підвищити надійність показників за рахунок зменшення рівня варіації оцінок.

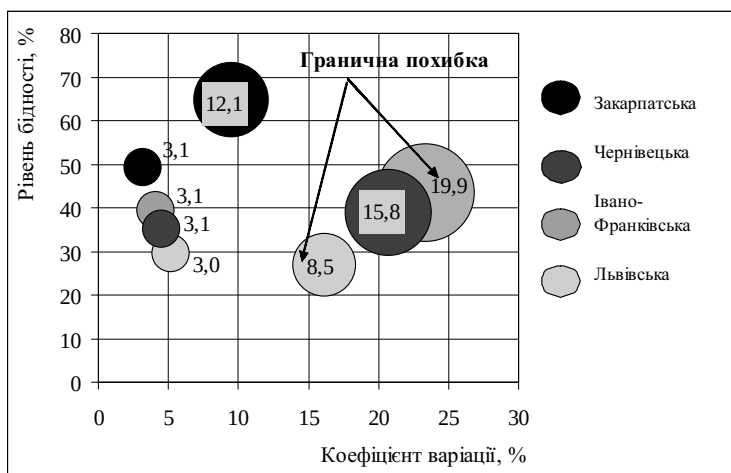

Рис. 5. Характеристики надійності оцінок рівня бідності на основі логнормальної функції для регіонів Карпатського економічного району (ОУЖД, 2002 р.)

Оцінки за методом регресії дозволяють оцінити показники бідності на основі аналізу системи корелятивів бідності з додаткових джерел даних.

За результатами аналізу взаємозв'язку між рівнем бідності та корелятами, що характеризують економічні, демографічні й соціальні показники розвитку регіонів, відібрано чотири показники для побудови моделей множинної регресії. При цьому взято до уваги особливості реалізації способу оцінювання за регресійною моделлю, а саме:

- усереднення за трирічний період моментних показників – корелятивів бідності з метою елімінування впливу випадкових коливань;
- перетворення (логарифмування, стандартизація) змінних регресійної моделі з метою забезпечення умови нормальності відповідних розподілів.

Практичне використання підходу щодо оцінювання показників бідності за регресією дало можливість побудувати ряд моделей, серед яких найбільш ефективною і такою, що здатна реально описати тенденції зміни прямих оцінок рівня бідності в регіонах, виявилась модель, що включає чотири факторні змінні (2000–2002 рр.):

$$\ln \bar{P}_d = 2.070 - 0.415X_{1d} + 0.691\ln X_{2d} - 0.254\ln X_{3d} + 0.235\ln X_{4d}$$

(2.874) (-4.967) (2.464) (-2.547) (3.348)

$$(R^2 = 0.703, F = 15.78, F_{(0.95)} = 2.80),$$

де P_d^{REG} – оцінка рівня бідності за регресією в регіоні d , x_{1d} – обсяг роздрібного товарообігу підприємств, що здійснюють роздрібну торгівлю та ресторанне господарство (стандартизоване значення), x_{2d} – питома вага дітей віком до 15 років, x_{3d} – питома вага працівників, які отримують заробітну плату, нижчу від встановленого мінімуму, x_{4d} – питома вага пенсіонерів, які одержують пенсії мінімального розміру.

За розрахунками, самі оцінки рівня бідності не зазнали істотних змін, тоді як коефіцієнти варіації для оцінок рівня бідності зменшено на 10 п.п. у Дніпропетровській, Донецькій, Луганській, Харківській областях і більше, ніж в 2 рази – в Тернопільській області (рис.6).

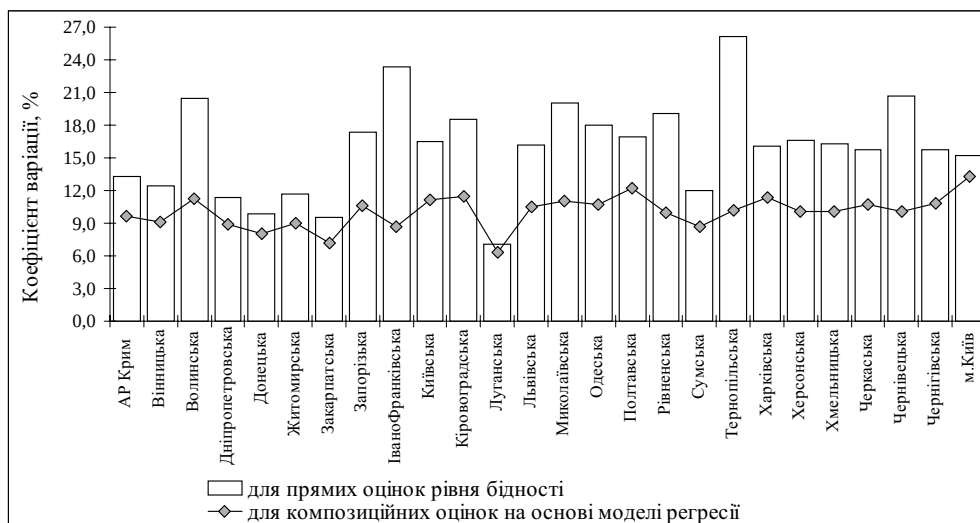

Рис. 6. Коефіцієнти варіації для прямих та композиційних (на основі регресійної моделі) оцінок рівня бідності за регіонами України

Кожен із запропонованих підходів дає змогу поліпшити статистичну надійність оцінок показників бідності для рівня регіонів, за в цілому незначних змін прямих оцінок.

За ступенем покращення характеристик надійності оцінок рівня бідності, найбільш ефективним виявляється підхід, що базується на застосуванні логнормальної моделі при визначенні непрямих оцінок рівня бідності.

Водночас слід пам'ятати, що кожен з підходів є ефективним для застосування залежно від мети дослідження, наявної інформаційної бази для проведення розрахунків, а також особливостей вимірювання показників.

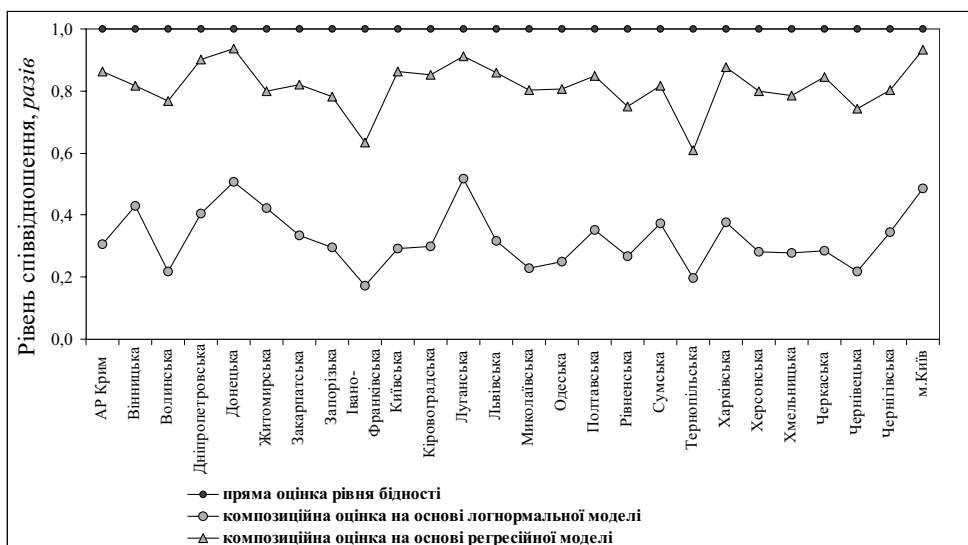

Рис. 7. Ступінь зміни коефіцієнта варіації при застосуванні методу композиційних оцінок

Зокрема, за відсутності з певних причин даних про прямі оцінки показників бідності для окремих малих територій, а також інформації щодо розподілу витрат, найефективнішим буде застосування методу композиційного оцінювання на основі синтетичних оцінок.

Метод оцінювання за регресією має цінність в тому сенсі, що дозволяє не лише підвищити надійність прямих оцінок бідності, а й надає можливість виявити і проаналізувати взаємозв'язки та причинно-наслідкові зв'язки між показниками бідності й основними факторами, які певною мірою впливають на оцінки показників бідності в країні та її регіонах.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити наступне.

Надійне вимірювання бідності на різних територіальних рівнях вкрай потрібне для прийняття ефективних управлінських рішень для розроблення національних та регіональних програм боротьби з бідністю.

Запропоновані підходи є новим вирішенням задачі забезпечення достатньої надійності оцінок показників бідності на регіональному рівні в Україні. За результатами виконаних досліджень сформульовано такі висновки:

1. Ефективним підходом до підвищення статистичної надійності оцінок показників бідності на регіональному рівні є їх визначення за допомогою методів непрямого оцінювання. Наразі, одним з найдієвіших підходів є методологія уточнення оцінок показників на основі непрямих методів, так званих методів малих територій.

2. Серед існуючих підходів непрямого оцінювання пріоритетне значення має використання методу композиційного оцінювання, суть якого полягає в поєднанні прямих і непрямих оцінок показників. За умови застосування цього методу, завжди є можливість оцінити будь-який показник, навіть якщо прямі оцінки показника відсутні.

3. Проведений порівняльний аналіз результатів застосування методу композиційного оцінювання на основі різних способів визначення непрямой оцінки дозволив зробити висновок, що за ступенем поліпшення характеристик надійності оцінок рівня бідності найбільш ефективним є спосіб, який базується на використанні логнормальної моделі. Разом з тим слід зазначити, що залежно від наявної інформаційної бази для проведення розрахунків та особливостей вимірювання показників дієвим для застосування є кожен із запропонованих способів.

4. Спосіб оцінювання показників за регресійною моделлю має цінність у тому розумінні, що дає можливість не тільки підвищити надійність оцінок бідності, а й виявити і проаналізувати взаємозв'язки між показниками бідності й основними факторами, які певною мірою впливають на оцінки бідності в регіонах.

5. Застосування на практиці методу композиційного оцінювання дає змогу підвищити статистичну надійність оцінок показників бідності. При цьому використання даного методу передбачає здійснення додаткового статистичного аналізу даних та значного обсягу специфічних розрахунків.

З метою підвищення ефективності моніторингу бідності в частині прийняття оптимальних управлінських рішень зі скорочення бідності на регіональному рівні необхідно:

- передбачати державними та регіональними програмами розвитку статистики та програмами подолання бідності роботи з дослідження та розвитку джерел даних і спеціалізованих статистичних моделей для надійного вимірювання та аналізу бідності на регіональному та муніципальному рівнях;
- визначити обґрунтований перелік показників бідності, оцінки яких уточнюються для регіонального рівня;
- встановити чіткі критерії надійності даних на регіональному рівні;
- розробити та впровадити комплексну методику підвищення надійності статистичних оцінок показників бідності на регіональному рівні;
- виділити в окремий технологічний етап обробки даних обстеження УЖД роботи з розрахунку уточнених оцінок показників;
- скласти перспективний план розроблення та впровадження нових способів оцінювання показників для забезпечення комплексності розв'язання проблеми малих територій у державній статистиці України;
- створити програму надання користувачам інформації щодо результатів уточнення оцінок показників, зокрема шляхом публікації результатів застосування процедур уточнення.

Джерела

1. Longford, N. T. (2002). Small Area Estimation in National Surveys. Modern Analytical Equipment for the Survey Statistician, Part II. De Monfort University, Leicester. — 57 p.
2. Pfeffermann, D. (2002). Small Area Estimation — new developments and directions. International Statistical Review. — Vol. 70. — No 1. — P.125–143.
3. Rao J.N.K. (2003). Small Area Estimation / J.N.K.Rao. — John Wiley&Sons, 2003.— 314 p.
4. Sarioglo V. (2003). Small area poverty estimation in Ukraine / Bulletin of the International Statistical Institute 54th Session. Contributed Papers. — Vol.LX. — Book 2. — P. 367–368.

Анотація. Изложены основные результаты исследований проблемы обеспечения статистической надежности показателей бедности для регионов Украины. Систематизировано методико-информационное обеспечение исследования бедности, установлено объективный характер существования проблемы недостаточной надежности показателей бедности для регионального уровня при их измерении по данным выборочного обследования. Разработаны научно-методические подходы композиционного оценивания. Сформулированы выводы и рекомендации по использованию предложенных методов при реализации мониторинга бедности в Украине.

Abstract. The basic results of the research of a problem of statistical reliability of poverty rates for the regional level of Ukraine are stated. On the basis of general statistical methods the problem of reliability of poverty measurement as a component of the State social policy is dealt with. Characteristics of the information base of research of poverty are submitted. Methodical approaches to application of the composite estimation are developed. Conclusions and proposals concerning concrete use of the offered methods are formulated at realization of Poverty monitoring in Ukraine.

ВПЛИВ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКИХ ДІТЕЙ І МОЛОДІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

*В.А.Головенько,
кандидат політичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту економічного прогнозування
НАН України*

Під час відкриття XVII міжнародної виставки-ярмарку „Агро-2005” у червні 2005 р. Президент України Віктор Ющенко, підкресливши неабияку роль українського села у творенні славного історичного майбутнього та сьогодення нашої держави, заявив, що наступний рік буде оголошено роком українського села. „Ми зробимо все, аби наше село встало з колін. І це не просто слова, не політична декларація. Адже якщо ми загубимо село, ми загубимо країну. Загубимо не тільки корені ідентифікації українців як нації, а ключовий для України економічний сектор”, — констатував Президент України [1]. Він також повідомив, що віднині держава всіляко заохочуватиме молодь, аби та опановувала аграрні професії та їхала працювати на село.

Актуальність проблеми, така постановка питання зумовлені об’єктивними причинами. З одного боку, в Україні село завжди відігравало особливу роль в житті суспільства. Хоча воно постійно зазнавало значних матеріальних і демографічних втрат (так, лише впродовж XX ст. чисельність сільських жителів зменшилася майже вдвічі, якщо в 1913 р. частка сільського населення у структурі населення країни становила 80,7%, то 2000 р. — 32,6%), місце села в суспільному розвитку країни, в її поступі вперед не втрачало своєї важливості. На нашу країну припадає майже третина запасів чорнозему та 27% орної землі в Європі [2, с.181]. У 1990 р. агропромисловий комплекс давав близько третини валового внутрішнього продукту країни, що дозволяло вважати її індустріально-аграрною державою. Необхідно враховувати й те, що село для українського народу було і залишається матеріальною та духовною основою її буття, джерелом менталітету, оберегом духовної пам’яті. Думається, що відомий вислів Шарля де Голля „Місто — це столиця країни, центр науки та торгівлі, село ж — колыска нації, серце народу”, є визначальним не тільки для Франції, а ще більше для України. Від того, наскільки цим переймається, наскільки це засвоїло підростаюче покоління, значною мірою залежить майбутнє українського села, країни в цілому.

З іншого боку, глибока економічна криза 90-х років і соціальні втрати, якими супроводжується реформування аграрної сфери на нинішньому етапі, зумовили такі негативні явища, як низький рівень зайнятості сільських жителів, їх зuboжіння, занепад соціальної інфраструк-

тури села, наростання депопуляції, прискорене обезлюднення і відмирання сіл. Такий стан справ призводить до того, що сільське господарство стає для сільських дітей та молоді неперспективною сферою діяльності, а саме село — непрестижним місцем проживання. Так, за даними соціологічного дослідження „Молодь на порозі самостійного життя”, яке у травні 2003 р. проводив Український інститут соціальних досліджень серед учнівської молоді віком 16–17 років, серед старшокласників сільських навчальних закладів лише 11% хотіли б у майбутньому жити у селі, тоді як 25% — у столиці, 22% — у великому місті [3, с. 146].

Проблеми соціально-економічного становища українського села, демографічних, культурно-освітніх трансформацій, що відбуваються нині там, постійно перебувають (хоча нині й набагато менше як раніше) у сфері наукових інтересів багатьох дослідників. Серед вітчизняних вчених можна виділити роботи Бугуцького О.А., Гайдуцького П.І., Лібанової Е.М., Остапко Т.О., Прокопи І.В., Саблука П.Т., Сахацького М.П., Стещенко В.С., Рогожина О.Г., Шепотько Л.О., Якуби К.І. та ін. На особливу увагу заслуговують такі колективні праці, які були підготовлені та видані впродовж останнього часу: Державне регулювання соціально-економічного розвитку села. Збірник наукових праць. — К.: Інститут економіки НАН України, 1995; Аграрна праця та соціальний розвиток села. — ІАЕ УААН, 1996; Село: сучасна політика і стратегія розвитку. — К.: Інститут економіки НАН України, 1997; Реформування соціальної сфери села: організаційно-методичні засади. — К.: ІАЕ УААН, 2000; Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник. — К.: ІАЕ, 2000; Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Том 1. Потенціал сільського сектора. — К.: Інститут економіки НАН України, 2000; Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Том 2. Соціальні ресурси сільських територій. — К.: Інститут економіки НАН України, 2003; Економічні та соціальні аспекти розвитку АПК і сільських територій: Збірник наукових праць. — К.: Об'єднаний інститут економіки НАН України, 2004.

Разом з тим питання впливу соціально-економічного становища села на становлення та розвиток дітей і молоді в цих працях майже не досліджуються. Останнім часом цій проблемі певну увагу було приділено лише в щорічній доповіді Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні за підсумками 2003 року „Сільська молодь України: стан, проблеми та шляхи їх вирішення”, яка була підготовлена у 2004 р. в Державному інституті проблем сім'ї та молоді авторським колективом під керівництвом В.А.Головенька та О.О.Яременка [4].

Розгляд заявленої теми, як на нашу думку, необхідно розпочати із загальної характеристики українського села, сільського населення, місця в його структурі дітей та молоді.

Станом на 1 січня 2005 р. в Україні було 28 585 сільських населених пунктів [5, с.21]. За різноманітних перетворень, які відбуваються у поселенській мережі (створення нових, роз'єднання, об'єднання, зняття поселень з обліку тощо), їх кількість постійно зменшується: якщо в 50-х роках минулого століття налічувалося 42 тис. сіл, то нині їх залишилося менше 29 тис., тобто зникла майже третина [6, с.16–17]. Впродовж 1991–2004 рр. чисельність сільських населених пунктів скоротилася на 260 одиниць, причому за останні шість років — на 190 населених пунктів (див. табл. 1).

За величиною, щільністю розташування, рівнем благоустрою населені пункти на селі дуже різноманітні. В розрахунку на 100 кв. км території в середньому по країні припадає 4,7 сільського поселення, а в регіонах цей показник коливається від 2,3 у Херсонській, 3,0–3,7 у Луганській, Запорізькій, Одеській, Миколаївській областях та АР Крим до 6,3–6,4 у Сумській і Полтавській, 6,9–7,4 у Хмельницькій та Тернопільській і 8,5 поселення у Львівській областях. За середньої людності одного сільського населеного пункту 541 чол. у Сумській області вона становить 294, Чернігівській, Полтавській, Харківській, Жито-

мирській — 329–366, а в Чернівецькій і Закарпатській — понад 1350 чол., тобто у 3,7–4,6 раза більше [4, с.44]. 504 села України налічують понад 3 тис. осіб в кожному, в т.ч. 94 села мають населення понад 5 тис. осіб. Найбільше крупних сіл зосереджено в Закарпатті та на Одещині, в Поліських регіонах їх майже немає [7, с.290].

Таблиця 1

Кількість сільських населених пунктів в Україні, станом на 1 січня кожного року

	1991	1995	1997	1999	2001	2003	2005
Кількість сільських населених пунктів	28845	28864	28834	28775	28651	28612	28585

Джерела: Населення України, 2002 рік.— К.: Державний комітет статистики України, 2003.— 317 с.; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2005 року, 2005 рік / Відповідальні за випуск Стельмах Л.М., Маляревська І.А.— К.:Державний комітет статистики України, 2005.— 119 с.

Обезлюднення сіл, дедалі більше зосередження їх у групі найменших (якщо в 1991 р. сільські населені пункти за числом жителів до 100 осіб становили 20,1% від загальної їх кількості, то в 2001 р. — 22,7%, тоді як населені пункти за числом жителів понад 500 осіб — відповідно 39,4 і 37,0%) [8, с.13] свідчить про розширення середовища з найнесприятливішими умовами проживання в сільській місцевості. Адже в найменших і малих селах, як правило, відсутні заклади соціально-культурного призначення, найгіршими є житлові і комунально-побутові умови, транспортне сполучення і зв'язок, найскладніша демографічна ситуація. За даними суцільних обстежень сіл, які періодично (раз у 5 років) проводить Держкомстат України, станом на 1.01.2001 р. частка дітей віком до 18 років у структурі всього постійного сільського населення становила 22,7%, а в селах людністю до 100 чол. (такі населені пункти становлять 10% від усіх сільських населених пунктів) — 16,8%. Натомість при середній в усіх селах частці осіб віком 60 років і старше 25,4% в поселеннях людністю до 100 чол. ця частка перевищує 45% [4, с.44]. Протягом 1996 — 2000 рр. не було народжених у 10,7% сільських населених пунктів країни. На початок 2001 р. у 16,4% сіл не проживали діти віком до 18 років та у 5,4% сільських населених пунктах не було молоді віком 18–28 років [8, с.22].

Розробляючи типологізацію сільських населених пунктів для потреб державного регулювання їх розвитку, науковці Інституту економіки НАН України свого часу виділили категорію деградуючих поселень і запропонували здійснювати щодо них політику державного протекціонізму. Основні ознаки цієї категорії сіл — украй несприятливі умови проживання та втрата можливості відтворення населення на власній демографічній основі. До деградуючих відносять сільські поселення з часткою мешканців пенсійного віку понад 50%, а в малих (до 200 чол.) — понад 40%. За останніми даними, їх налічується 7095, що становить чверть від загальної чисельності сільської поселенської мережі. Найбільше деградуючих поселень серед сіл Чернігівської (56%), Сумської (51%), Полтавської (42%), Харківської (37%) областей [4, с.45].

Станом на 1.01.2005 р. чисельність наявного сільського населення України становила 15 271,5 тис. осіб, або 32,3% від загальної кількості населення країни. Більше половини від усього населення селяни становлять у Закарпатській (63,0%), Чернівецькій (59,1%), Івано-Франківській (57,6%), Тернопільській (57,3%), Рівненській (52,9%) та Вінницькій (52,7%) областях, найменше сільського населення у Донецькій (9,7%), Луганській (13,7%) та Дніпропетровській (16,8%) областях [5, с.12]. З 1.01.1991 р. по 1.01.2005 р. кількість сільських жителів у країні зменшилась на 1 587,7 тис. осіб, або на 9,4%, хоча частка селян

у структурі населення країни майже не змінилася і залишається на рівні третини (у 1991 р. вона становила 32,4%, а в 2005 р. — 32,3%). Необхідно відзначити, що такий стан значно відрізняється від того, що було у попередні 20 років, впродовж яких частка сільського населення скоротилася на 13% [9, с.162]. Нинішнє зменшення кількості селян головним чином сталося в результаті природного скорочення населення (перевищення смертності над народжуваністю) (табл. 2).

Разом з тим останніми роками активізувалося міграційне скорочення сільських жителів: якщо в 2002 р. із села виїхало на 24,7 тис. осіб більше, ніж туди прибуло на постійне місце проживання, то в 2003 р. — на 32,0 тис., а в 2004 р. — уже на 44,7 тис. осіб більше.

Таблиця 2

Народжуваність, смертність та природний приріст (скорочення) населення в сільській місцевості України у 1990 — 2004 роках, тис. осіб

	1985 р.	1990 р.	1995 р.	1998 р.	2000 р.	2002 р.	2004 р.
Кількість народжених	246,6	214,4	184,5	160,5	147,1	141,8	142,9
Кількість померлих	284,3	272,5	316,2	294,4	301,0	300,5	300,8
Природний приріст (скорочення)	-37,7	-58,1	-131,7	-133,9	-153,9	-158,7	-157,9

Підраховано автором за даними Держкомстату України та видань: Населення України — 2002. Щорічна аналітична доповідь. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2003. — 376 с.; Статистичний щорічник України за 2003 рік. — Державний комітет статистики України, 2004. — 632 с.; Україна в цифрах. 2004. Статистичний довідник. — К.: Державний комітет статистики України, 2005. — 264 с.

Кількість сільських дітей з року в рік як в абсолютних цифрах, так і їх частка в структурі населення села зменшується. При цьому, якщо в кінці 1980-х — на початку 90-х років цей процес дещо призупинився, то з середини 90-х років — знову прискорився (табл. 3).

Таблиця 3

Частка дітей та молоді у структурі сільського населення України

	1979	1989	1995	2005
Кількість сільського населення, тис. осіб	19 440,4	17 154,8	16 754,9	15 346,7
Кількість дітей віком до 18 років, які проживають на селі, тис. осіб	5 177,5	4 189,7	4 040,9	3 320,7
Частка дітей у структурі сільського населення, %	26,6	24,4	24,1	21,6
Кількість молоді віком від 14 до 28 років, які проживають на селі, тис. осіб	3766,0	3054,1	3093,9	3103,3
Частка молоді у структурі сільського населення, %	19,4	17,8	18,5	20,2
Кількість сільських дітей і молоді віком до 28 років, тис. осіб	7726,1	6394,2	6265,3	5499,9
Частка дітей і молоді у структурі сільського населення, %	39,7	37,3	37,4	35,8

Підраховано автором за даними Держкомстату України та видань: Молодь України (Короткий статистичний довідник). — К.: Український науково-дослідний ін-т проблем молоді, 1991. — 217 с.; Населення України, 1994 рік. — К.: Міністерство статистики України, 1995. — 603 с.

Інша ситуація склалася з молоддю. У 70–80-х роках її кількість зменшувалася, але з 1993 р., незважаючи на істотний механічний вплив сільської молоді в міста, на погіршення деяких інших демографічних показників, чисельність сільської молоді почала дещо збільшуватися: якщо на початок 1991 р. її було 3 049,8 тис., в 1995 р. — 3 093,9 тис., то на початок 2005 р. — 3 103,3 тис. Така тенденція характерна для цієї вікової групи по Україні в цілому: темп росту чисельності молоді в Україні за 1991–2004 рр. склав 101,4%, а у сільській місцевості відповідний показник є навіть трохи й вищим — 101,8%. Проте такі зміни у динаміці чисельності молоді сталися не в результаті поліпшення сучасних позитивних демографічних показників, а стали наслідком сприятливої ситуації у цій віковій структурі населення, що пов'язана із високою народжуваністю кінця 70-х — середини 80-х років минулого століття.

Це явище є швидкоплинним і, за прогнозами демографів, якщо демографічні показники 90-х років минулого століття залишаться такими ж і нині, найближчим часом почнуться зворотні процеси. Адже загальний коефіцієнт шлюбності на селі у 2003 р. порівняно з 1989 р. скоротився з 8,0 до 6,0. З року в рік зростає кількість консенсуальних (незарєєстрованих) шлюбів. Причому такі шлюби є більш поширеним явищем для села, ніж міста: у селі їх частка серед усіх шлюбів становить для чоловіків 8,8%, а для жінок — 8,9%, тоді як у місті відповідно — 6,0 і 6,1%. Серед сільських хлопців у віці 15–19 років такі шлюби становлять 27,6%, серед дівчат цього ж віку — 19,4% [4, с.15]. Хоча впродовж останніх 3-х років на селі, як і в країні в цілому, почала зростати народжуваність, проте вона все ще залишається набагато нижчою, ніж була на початку незалежності країни. Якщо у 1991 р. на селі народилося 211,6 тис. дітей, то в 2004 р. — 142,9 тис. Протягом цього часу загальний коефіцієнт народжуваності сільського населення знизився від 12,6 до 9,1 народжених в розрахунку на 1000 осіб. Високою навіть для України серед сільської молоді є смертність. Її загальний коефіцієнт в розрахунку на 1000 осіб у 2004 р. становив 1,65, тоді як у місті — 1,34. На селі смертність майже в усіх вікових групах переважає середні показники по Україні — як серед чоловіків, так і серед жінок.

Загострення соціально-економічних проблем села спричинило занепад його виробничої сфери, зокрема сільського господарства. Заданими суцільних обстежень сільських населених пунктів, постійно зростає кількість сіл, в яких відсутні об'єкти господарської діяльності: з 1991 по 1996 р. вона збільшилася на 39,7%, а з 1996 по 2001 р. — у півтора раза і на 1.01.2001 р. становила 10 496 населених пунктів, або 36,6% від їх загальної кількості [8, с.49].

Якщо з 1956 по 1990 р. виробництво валової продукції сільського господарства в усіх категоріях господарств України зросло на 208,4%, то впродовж 90-х років воно зменшилося на 48,5% [10, с.65]. У 2000–2002 рр. розпочалося певне зростання обсягів виробництва: у 2002 р. вони становили 122% порівняно з 1999 р. Однак надто складний за погодно-кліматичними умовами 2003 р. призвів до погіршення економічного стану галузі. Валовий збір зернових культур становив лише 20,2 млн. т, що є чи не найгіршим показником, який був в Україні впродовж ХХ ст., в усякому разі менше, ніж у 1913 р. — 23,2 млн. т. [11, с.172]. Було зібрано 13,4 млн. т цукрових буряків (у 1990 р. — 44,3 млн. т). Поголів'я великої рогатої худоби становило 7 712,1 тис. голів, що також менше, ніж у 1915 р. — 9 132 тис. голів [11, с.188]. Кількість свиней з 1990 по 2004 р. скоротилося з 19 427 тис. до 7322 тис. голів.

У 2004 р. ситуація дещо поліпшилася: обсяг валової продукції у сільському господарстві збільшився на 19,1%. Погодно-кліматичні умови минулого року в цілому були сприятливі для вирощування, перш за все, ранніх зернових культур. Виробники сільсько-господарської продукції всіх форм власності і господарювання одержали 41,8 млн. т зернових культур (включаючи кукурудзу), що більше, ніж у 2003 р. на 21,6 млн. т, або у 2,1 раза і є найбільшим обсягом виробництва зерна починаючи з 1994 р. Однак поголів'я великої

рогатої худоби все ж скоротилося майже на 10% і його кількість на кінець року становила 6952,7 тис. голів. Станом на 1 липня 2005 р. чисельність поголів'я великої рогатої худоби збільшилася до 7509,5 тис. голів, але порівняно з минулим роком це зростання на 6,6% менше. Протягом 2004 р. майже на 12% скоротилася й кількість свиней.

Розвитку агропромислового комплексу заважає наявність низки дуже складних проблем, які не лише перейшли у спадщину від старої адміністративної системи, а й стали результатом окремих помилок у його реформуванні, недостатній його послідовності. До таких проблем слід, насамперед віднести деформацію структури сільськогосподарського виробництва. Якщо на початку незалежності в Україні основним постачальником сільськогосподарської продукції були сільськогосподарські підприємства, то у 2004 р. уже 60,3% продукції галузі було вироблено господарствами населення, у т.ч. 54,5% – продукції рослинництва і 70,7% – продукції тваринництва.

Проте господарства населення, на жаль, знаходяться на найнижчому шаблі суспільної організації виробництва: через малі розміри вони є консервативними до науково-технічного прогресу і сучасної організації агробізнесу, не спроможними формувати мінімальні необхідні товарні партії стандартизованої продукції, яких потребує внутрішній і особливо зовнішній ринок. Хоча впродовж 90-х років минулого століття площі використання особистих підсобних господарств населення розширено більш ніж удвічі, вихід продукції в розрахунку на 1 га сільгоспугідь зменшився у два з лишком рази [12, с. 236].

У 1990 р. в українському селі з веденням сільського господарства було пов'язано 13–14% населення, здебільшого похилого віку або підлітків. На початку нинішнього століття – понад 50% [4, с.197]. Таким чином, маємо нині докорінну відмінність між нашим сільським господарством і аграрною сферою розвинутих країн світу. Там це – в основному вже постіндустріальна фаза. Наше ж сільське господарство, зосереджене в секторі так званих особистих селянських господарств, де 80–90% операцій виконуються вручну, виявилось відкинутим в доіндустріальну фазу.

Деформація сільськогосподарського виробництва проявляється також в істотному зменшенні частки тваринництва у валовій продукції: за роки незалежності вона скоротилася більше як на 11% [10, с.106].

Наступним проблемним питанням є те, що низькоефективними є не лише особисті селянські господарства, а й сільськогосподарські підприємства. Якщо у 1990 р., напередодні набуття Україною незалежності, майже всі вони і продукція, яка вироблялась ними, були рентабельними, то становище кардинально змінилося впродовж останніх 15 років: у 2002 р. кількість збиткових сільськогосподарських підприємств збільшилася у 125 разів, якщо у 1990 р. рівень рентабельності діяльності сільськогосподарських підприємств становив 37,3%, то з 1996 р. він став від'ємним і в 2002 р. становив -1,9%, у 2003 р. – -0,03% і лише в минулому кліматично сприятливому році став позитивним – 12,6%. Однак зі збитками все ж завершили свою діяльність 33,9% сільськогосподарських підприємств. З 1995 р. збитковим є виробництво більшості основних видів продукції тваринництва.

У країні постійно спостерігається перевищення індексів цін на матеріально-технічні ресурси промислового походження над ціновими індексами реалізації продукції сільськогосподарства, зокрема за підсумками 2004 р. вони склали 117,8% проти 105,7%. Внаслідок швидкої цінової лібералізації енергоринку протягом 1990–2000 рр. у структурі матеріальних затрат на виробництво сільгосппродукції витрати на пально-мастильні матеріали зросли від 5 до 24%, тобто майже у 5 разів [13, с.764].

Проблемним для сільськогосподарського виробництва є нерациональне використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення. Це особливо пов'язано з по-

гіршенням меліорації земель, зниженням їхньої родючості внаслідок недостатніх природоохоронних та агротехнічних заходів у землекористуванні. Так, у сільськогосподарських підприємствах катастрофічно скоротилося внесення добрив під сільськогосподарські культури: якщо у 1990 р. на 1 га посівної площі було внесено у поживних речовинах 141 кг мінеральних добрив і 8,6 т. органічних добрив, то у 2004 р. — уже лише відповідно 29 кг і 0,8 т. Причому останній показник у 15 разів менший за оптимальну норму внесення, передбачену для площ, зайнятих сівозміною.

З року в рік у сільськогосподарських підприємствах погіршується матеріально-технічна база, продовжує зменшуватися кількість наявної сільськогосподарської техніки. Так, якщо у 1990 р. сільськогосподарські підприємства мали 495 тис. тракторів, 296 тис. вантажних автомобілів, то на кінець 2004 р. їх залишилися відповідно лише 195 та 149 тис. шт. Рівень зношеності тракторів становить 71%, комбайнів — від 73 до 98% [2, с.182]. Значна частина техніки застаріла не лише фізично, а й морально.

Розвиток агропромислового комплексу також стримує недосконалість механізмів інвестиційного забезпечення. Якщо в розвинутих країнах підтримка сільського господарства є пріоритетним завданням державної політики (так, у США в середині 90-х років минулого століття субсидії становили 20% вартості сільськогосподарської продукції, у Канаді — 25%, Швеції — 50%, Японії — 80%) [14, с.38], то в Україні підтримка сільського господарства за останні роки зменшилася в 9 разів. Аграрний сектор поки що залишається найменш цікавим для інвесторів. Його інвестиційні ресурси формуються головним чином за рахунок власних коштів підприємств (близько 70%), переважну частину яких складають амортизаційні відрахування. Залишається вкрай вузьким сегмент довгострокового кредитування АПК. Потреба у довгострокових кредитах покривається лише на 2%. У 2004 р. інвестиції у сільське господарство, мисливство та лісове господарство хоча і зросли у 1,4 раза, але займають у загальному обсязі лише 4,5%.

Занепад виробничої сфери села є головною причиною масової незайнятості сільського населення. За даними вибіркового обстеження домогосподарств з питань економічної активності, приблизно 3 млн. чол., або більше третини працездатних сільських жителів є незайнятими. З року в рік у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві скорочується середньорічна кількість найманих працівників: якщо у 1995 р. їх було 3888 тис. осіб, то у 2000 р. — 2551 тис., а в 2003 р. — уже лише 1537 тис. осіб. Зменшується кількість зайнятої молоді: якщо в кінці 2001 р. тут було зайнято 310,5 тис. працівників у віці 15–28 років, які становили 15,1% до загальної кількості працівників галузі, то в кінці 2003 р. — уже відповідно 192,2 тис. і 13,6% [11, с.401, 408]. Нині кількість самозайнятих в особистих селянських господарствах перевищила кількість зайнятих.

Невтішними на селі є перспективи організації чи успадкування фермерського господарства: важкі умови функціонування більшості цих господарств стримують розвиток фермерського укладу, залучення до нього молоді. За даними соціологічних досліджень, лише 9% молодих селян організували власне фермерське господарство або збираються це зробити.

Гострота ситуації у сфері зайнятості на селі посилюється нерівномірністю, навіть протилежністю спрямованості динаміки розвитку міського і сільського ринків праці. До 2000 р. рівень зареєстрованого безробіття у сільській місцевості був нижчим, ніж у міській. Та оскільки у містах цей показник почав знижуватися, а у селах — продовжував зростати, то станом на 1 січня 2005 р. рівень зареєстрованого безробіття сільського населення вже у 2,8 раза перевищував аналогічний рівень міського населення (відповідно 7,1% та 2,5% населення у працездатному віці). Як свідчить соціологічне дослідження, проведене Державним інститутом проблем сім'ї та молоді у червні 2004 р., майже 2/3 сільської молоді (64%)

переконано, що у разі втрати роботи, її знайти у своєму населеному пункті буде дуже важко або майже неможливо (серед міської молоді про це сказали 22% опитаних).

Незайнятість призводить до масового пошуку сільським населенням роботи за межами своїх населених пунктів. Матеріали вибірових обстежень населення з питань економічної активності не містять даних про сільських жителів, які тимчасово виїхали за кордон або на роботу в іншу місцевість і не перебували в домогосподарствах більше як 3 місяці: вони не підлягають обстеженню через тривалу відсутність. Відомостей про їх чисельність немає. З урахуванням існуючих оцінок загальних масштабів закордонної трудової міграції громадян України її можна визначити в межах 1,5–2 млн. осіб, з яких більшість становлять сільські жителі. Це, вочевидь, економічно активне населення, яке, на жаль, не знайшло застосування своїм силам і здібностям на Батьківщині. І хоча зароблені на чужині гроші, як правило, пересилаються родинам і, відповідно, допомагають їм виживати чи навіть поліпшувати добробут, тривала відсутність трудових мігрантів у сім'ях, а одружені чоловіки і заміжні жінки більшою мірою залучені до трудової міграції, ніж особи, які ніколи не перебували в шлюбі (за даними обстеження українських трудових мігрантів, яке проводилося в 2003 р. в Італії, тільки 6% жінок не мають дітей, тоді як понад 3/4 залишили вдома 1–2 дитини, а майже 8% – 3 і більше) [15, с.173–174], призводить до негативних соціальних наслідків: бездоглядності дітей, розлучень, занепаду моралі тощо.

Незайнятість є однією з найголовніших причин бідності на селі. Якщо в цілому по країні зміни, які відбулися останнім часом у ситуації з бідністю, можна вважати позитивними, то на селі у цій сфері спостерігається погіршення – починаючи з 2000 р. щорічно рівень бідності в сільських домогосподарствах зростає на 2 в.п. При цьому найуразливішими залишаються сім'ї з двома і більше дітьми [15, с.60].

За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств у 2004 р., майже третина сукупних ресурсів сільських домогосподарств (у 2003 р. – майже дві п'яті) формувалася за рахунок грошових та натуральних надходжень від їхніх особистих підсобних господарств. Грошова частка в загальних доходах сільських домогосподарств у 2004 р. становила 79,7% (у 2003 р. – 72,5%), тоді як в середньому по країні – 88,7% (у 2003 р. – 84,8%). Заробітна плата в сільському господарстві залишається найнижчою серед галузей економіки: у 2004 р. вона становила 295 грн. на місяць, що у 2,5 раза менше, ніж у промисловості, у 2,4 раза менше, ніж в будівництві, у 4,3 раза менше від зарплати тих, хто займається фінансовою діяльністю. Заробітна плата сільського виробника становила лише 50,1% від середньої по економіці країни (у 1990 р. – 95%) [19, с.178]. Для села все ще актуальною залишається проблема не виплати зарплати. Так, станом на 1 січня 2005 р. якщо в цілому по країні кількість працівників економічно активних підприємств, яким не виплачено заробітну плату, становила 5,1%, то в сільському господарстві та пов'язаних з ним послуг вона була у 3 рази більшою – 15,5%.

Рівень і структура споживання основної маси сільських сімей поки що залишаються близькими до відповідних показників слаборозвинутих країн. У 2004 р. три чверті сільських жителів мали середньодушові сукупні витрати менші від прожиткового мінімуму (у 2003 р. – 84,9%). Витрати на харчування (включаючи харчування поза домом) становили 64,3% сукупних витрат (у 2003 р. – 66,1%), або понад 70% споживчих сукупних витрат (у 2003 р. – 72,9%). Серед промислових товарів і послуг, що їх придбають селяни, переважають найнеобхідніші – одяг, взуття, мило, пральні порошки, електроенергія, газ, тверде паливо. За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств у 2004 р., за прожиткового мінімуму 362 грн. середньодушові грошові витрати 34,7% сільських домогосподарств становили до 180 грн. у місяць.

Середній рівень сукупних витрат (в розрахунку на одного члена домогосподарства за місяць) є найнижчим саме в сільській місцевості і становив у 2004 р. 294,5 грн. (у 2003 р. – 235,9 грн.), тоді як у малих містах – 322,5 грн. (у 2003 р. – 271,6 грн.), а у великих містах – 399,7 грн. (у 2003 р. – 325,2 грн.). При цьому середньодушові витрати домогосподарств з дітьми становили лише 72% аналогічного показника в домогосподарствах без дітей. Витрати на селі менші, ніж у містах: на освіту – у 2,2 раза, товари і послуги зв'язку – 2,9, відпочинок і культуру – 2,6, придбання одягу і взуття – в 1,4 раза [20, с.180].

Щоб виручити гроші, потрібні для придбання найнеобхідніших промислових товарів і послуг, сільські жителі нерідко вимушені продавати продукцію особистих господарств, відмовляючи собі у повноцінному харчуванні. За даними обстеження умов життя домогосподарств у 2004 р., в розрахунку на душу населення на селі споживали менше, ніж у містах м'яса і м'ясопродуктів, риби і рибопродуктів, яєць, фруктів, ягід, горіхів і винограду, овочів і баштанних, натомість більше споживалося хліба і хлібних продуктів, молока і молокопродуктів, картоплі та цукру. У сільській місцевості споживання продуктів, які містять білки та вітаміни, є найнижчим по країні. При цьому необхідно враховувати, що в домогосподарствах без дітей у 2004 р. в середньому на одну особу молока і молокопродуктів споживали в 1,3 раза більше, ніж у домогосподарствах з дітьми, м'яса і м'ясопродуктів, овочів і баштанних, олій та інших рослинних жирів – відповідно в 1,4 раза, риби і рибопродуктів – в 1,7 раза більше.

Як засвідчило вибіркове обстеження умов життя домогосподарств, яке провів Держкомстат України у жовтні 2004 р., сільські домогосподарства значно гірше, ніж міські забезпечені товарами тривалого користування. Для аналізу товари тривалого вжитку дослідники об'єднують у так звані „майнові набори”, до яких входять: холодильник, кольоровий телевізор, пральна машина та пилосос. Так от, холодильники мають 83% сільських домогосподарств (міські домогосподарства – 96%), кольорові телевізори – відповідно 63 і 87%, пральні машини – 63 і 78%, пилососи – 33 і 66%. Частка сільських домогосподарств, які мають такі сучасні товари тривалого користування, як мобільні телефони, мікрохвильові печі, програвачі CD-дисків, кухонні комбайни, комп'ютери та відеокамери, у 2,8–6,3 раза нижча, ніж серед міських домогосподарств [20, с.13].

Незадовільними на селі є *умови проживання*, хоча, з одного боку, слід зазначити зростання темпів індивідуального житлового будівництва у сільській місцевості – у 2002 р. вони склали 106,1%, у 2003 р. – 113,3%, у 2004 р. – 135,3% і випереджають темпи зростання у міських поселеннях. Проте, якщо в 1990 р. у сільській місцевості було введено 3423 тис. м. кв. житлових будинків, то в 2004 р. – лише 1828 тис. м. кв. [11, с.236]. Середня забезпеченість житлом на селі (24,4 кв. м. на 1 жителя) вища, ніж у містах (20,5 кв. м), але за якісними характеристиками, комфортністю сільське житло істотно поступається міському, про що, зокрема, свідчать дані вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України у листопаді 2004 р. (табл. 4).

Частка домогосподарств, що задоволені своїми житловими умовами, у селі становить 37,5%, тоді як у місті – 45,8%. Матеріали обстеження засвідчують, що чим більше у сім'ї дітей, тим нижчий ступінь задоволення домогосподарств своїми житловими умовами: якщо серед сільських домогосподарств з однією дитиною дуже незадоволені, незадоволені чи не дуже задоволені своїми житловими умовами 60,7%, то з трьома і більше дітьми – 72,7% [16, с.55, 59].

В Україні водопровід мають 6,5 тис. сіл (23% від загальної кількості), каналізацію – 813 сіл (2,8%), постачання природним газом – 8,7 тис. (30,3%). Кількість газифікованих сіл щорічно збільшується, а от кількість сіл, що мають діючі водопроводи, зменшується: у 2000 р. їх налічувалось 6651, у 2002 р. – 6506, у 2004 р. – 6375 [11, с.464]. Частина водопро-

водів, що раніше діяли завдяки підтримці сільськогосподарських підприємств, припиняють роботу після її втрати. Жителі ж більшості сіл користуються водою з місцевих джерел, причому контроль за якістю води у місцевих джерелах недостатній. В Україні налічується дещо більше 1,2 тис. сільських населених пунктів (у них проживає 800 тис. осіб), жителі яких користуються лише привізною водою. 60% сільських населених пунктів не мають доріг з твердим покриттям, у більш як 10 тис. сіл відсутні зупинки громадського транспорту [17, с.13], 4,2 тис. сіл знаходяться від зупинок на відстані понад 3 км. [21, с.17].

Таблиця 4

Обладнання житла домогосподарств, %

Наявність у житлі домогосподарств:	Домогосподарства, які проживають у міських поселеннях	Домогосподарства, які проживають у сільських поселеннях
центрального опалення	63,6	1,4
водопроводу	84,2	20,0
каналізації	83,2	18,8
гарячого водопостачання	44,1	1,0
централізованого газопостачання	79,6	37,6
ванної або душу	77,0	14,1
телефону	59,6	21,4
сміттєпроводу	21,5	0,1

Джерело: Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2005 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств). Статистичний бюлетень.— К.: Державний комітет статистики України, 2005.— 92 с.

Недоліки у виробничій сфері села, погіршення добробуту сільських жителів негативно впливають на стан соціально-культурної сфери. Так, нині в середньому лише на 5 сільських поселень, або на 2600 жителів припадає один об'єкт служби побуту, в цілому ж рівень побутового забезпечення сільського населення у 15–16 разів нижчий від міського, зате вартість послуг у 3–5 разів вища [21, с.171]. 60% поселень не мають відділень зв'язку, 77% — їдалень, кафе, чайних тощо, 80% — спортивних споруд. З 1990 р. по 2004 р. на селі з 60,5 тис. до 22,8 тис. одиниць зменшилася кількість магазинів [18, с.163]. Якщо у 1990 р. у сільській місцевості діяло 12,6 тис. дошкільних закладів і ними було охоплено 43% дітей, то у 2004 р. — уже відповідно 8,2 тис. і 23%. У 1990 р. на селі було 20 987 закладів культури клубного типу, а у 2004 р. — 16 973, масових та універсальних бібліотек — відповідно 18,7 і 15,1 тис., бібліотечний фонд зменшився з 188 до 148 млн. примірників [22, с.266, 312].

Закриття закладів соціальної сфери нерідко пояснюють істотним зменшенням контингентів споживачів відповідних послуг (наприклад, скороченням чисельності дітей шкільного віку) або раціоналізацією мережі (замість кількох спеціалізованих торговельних закладів, розташованих в одному селі, організовують один універсальний). Проте в сільській місцевості не зменшується, а збільшується кількість сіл, де є достатні контингенти споживачів, а відповідні заклади відсутні. Так, у 1996 р. налічувалось 1311 сіл з чисельністю дітей шкільного віку 50 і більше, у яких не було шкіл, а у 2001 р. — 1833; у 1996 р. — 115 сіл людністю 500 чол. і більше, у яких не було закладів культури і пересувного обслуговування, а у 2001 р. — 238; у 1996 р. — 268 сіл людністю 200 чол. і більше, у яких не було торговельних закладів, а у 2001 р. — 846 [4, с.52].

Введення ж у дію установ і підприємств соціальної сфери звелось до одиничних об'єктів (табл. 5). Єдине, що ще утримується на певному, хоч і втричі меншому, ніж у найкращі роки рівні, — це будівництво газопроводів і газопровідних мереж.

Все це зумовлено, перш за все, хронічною нестачею коштів у місцевих бюджетах для забезпечення нормального функціонування закладів соціально-культурного призначення, різким зменшенням підтримки цих закладів сільськогосподарськими підприємствами, практичним припиненням державного фінансування розвитку сільської соціальної інфраструктури, низьким платоспроможним попитом населення на платні послуги.

Отож, у своїй більшості селяни сьогодні живуть, як і сто років тому: без централізованого газо- і водопостачання, каналізації, елементарних побутових послуг, кваліфікованої медичної допомоги. Усе це особливо контрастує на фоні сільської місцевості економічно розвинутих країн Європи чи Північної Америки, де немає істотної різниці в умовах проживання сільських і міських жителів.

Таблиця 5

Обсяги будівництва об'єктів соціальної інфраструктури села в Україні

Введено в дію	1985 р.	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2004 р.	2004 р. у % до	
						1990 р.	2000 р.
Житлових будинків, тис. кв. м	4742	3423	2207	1229	1828	53,4	148,7
Загальноосвітніх навчальних закладів, тис. учнівських місць	65,0	60,8	17,7	8,6	6,9	11,3	80,2
Дитячих дошкільних закладів, місць	34500	19700	3100	235	90	у 219 разів менше	38,3
Лікарняних закладів (ліжок)	2324	781	291	65	101	у 8 разів менше	155,4
Амбулаторно-поліклінічних закладів (відвідувань за міну)	6493	6376	1960	800	260	у 24,5 раза менше	32,5
Будинків культури і клубів, тис. місць	38,8	32,1	4,0	1,0	0,536	у 60 разів менше	53,6

Підраховано автором за даними Держкомстату України та видань: Статистичний щорічник України за 2003 рік. — Державний комітет статистики України, 2004.— 632 с.; Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Том І. Потенціал сільського сектора. — К.: Інститут економіки НАН України, 2000.— 396 с.; Сахацький М.П. Проблеми відродження сільського господарства. — К.: ІАЕ, 2000.— 304 с.; Україна в цифрах. 2004. Статистичний довідник. — К.: Державний комітет статистики України, 2005.— 264 с.

Упродовж останніх років значних втрат зазнала сільська медицина. За даними Центру медичної статистики МОЗ, нині 43% (12 тис.) сільських населених пунктів України не мають навіть однієї медичної установи; у 125 фельдшерсько-акушерських пунктів (ФАП) немає жодного медичного працівника; 30 сільських амбулаторій і 2170 ФАП не телефонізовані; не мають автотранспорту 58 дільничних лікарень і 311 лікарських амбулаторій [21, с.172].

Істотно знизився рівень здоров'я сільського населення, зросла його захворюваність і смертність. Причиною цього є, по-перше, та обставина, що медичні установи відсутні майже в половині сіл, а їздити в райцентри незручно і дорого (тож селяни часто просто не лікуються). Так, за даними обстеження домогосподарств, яке було проведене в жовтні 2004 р., через відсутність медичного спеціаліста потрібного профілю на селі не змогли впродовж року відвідати лікаря 20,7% з тих, хто потребував цього, тоді як у місті таких було 5,3%, не змогли пройти медичного обстеження з цієї ж причини — відповідно 18,7 і 1,9%. По-друге, злиденна сільська охорона здоров'я не може надати трудівникам села

достатньо кваліфіковану медичну допомогу, без якої хвороби переходять у хронічний стан, і неухильно зростає смертність. По-третє, слабка професійна підготовка переважної більшості сільських лікарів істотно позначається на здоров'ї селян.

За оцінками фахівців, різко зросла прихована, ніде не зареєстрована захворюваність селян, яка нині перебуває на рівні 50% [21, с.172]. Хоча за статистичними даними як первинна, так і загальна захворюваність мешканців села нижча, ніж у підліткового населення міст, відповідно, на 23,4% і 24,0% [4, с.200], це значною мірою обумовлено меншою кількістю звертань і неповним виявленням патології на селі.

Погіршення матеріальних умов життя і праці більшості селян, згортання фізкультурно-масової та оздоровчої роботи негативно впливає на фізичне здоров'я дітей та молоді, їх психоемоційний стан, стимулює поширення негативних відхилень у поведінці, вживання алкоголю, наркотичних та психотропних речовин. За даними вибіркового опитування членів домогосподарств у жовтні 2004 р., як добре своє здоров'я оцінили лише 69,7% сільських підлітків 14–15 років, дві третини (66,5%) – 16–17-річних селян і 64,9% молодих людей віком від 18 до 29 років [23, с.54].

Нині у розвинутому світі одним з найважливіших чинників формування нового якісного рівня суспільства й економіки визнається *освіта* населення. На жаль, останнім часом погіршується якість та рівень освіти сільських дітей і молоді, збільшується частка тих, хто має лише базову загальну та початкову освіту, причому найвідчутніше це проявляється серед 15–19-річних селян. Як засвідчив Всеукраїнський перепис населення 2001 р., зростає кількість неписьмених осіб. Село за цим показником значно перевищує місто: якщо в місті на 100 тис. населення зареєстровано 254,4 неписьмених, то в селі – 963,8 осіб. При цьому такий стан склався не лише за рахунок дорослого населення: серед дітей та молоді віком 10–19 років у містах цей показник становить 25,1, а на селі – 42,8 осіб [15, с.60].

Це тісно пов'язано з незадовільними матеріальними умовами життя більшості сільських жителів та критичним станом мережі сільських загальноосвітніх закладів. Нині понад 18% сільських шкіл – це загальноосвітні навчальні заклади з малою наповнюваністю, більше половини з яких – початкові школи. Лише близько 1,1% сільських учнів (проти 10% – городян) у 2003/04 навчальному році навчалося у гімназіях, ліцеях та колегіумах.

Вельми актуальним для сільської молоді стало питання отримання якісної середньої та доступності вищої освіти. Як свідчать соціологічні дослідження, 88% сільської молоді вважає, що вони не мають можливості здобути освіту належної якості за місцем проживання [5, с.198–199]. Враховуючи це, сільська молодь „української глибинки” більшою мірою зорієнтована на вступ до ВНЗ I–II рівнів акредитації, тоді як городяни (особливо жителі обласних центрів) у більшості випадків налаштовані на навчання у ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Це, зокрема, підтверджують дані соціологічного дослідження „Молодь на порозі самостійного життя”. Серед тих, хто планує продовжити навчання, на селі хотіли б вступити до ВНЗ I–II рівнів акредитації 26%, а в обласних центрах – 10%, а до ВНЗ III–IV рівнів акредитації – відповідно 64 і 81% [3, с.131]. Падає зацікавленість молоді до навчання у вищих навчальних закладах, які готують спеціалістів для сільського господарства: якщо у 1990 р. конкурс на вступних іспитах до вищих навчальних закладів цієї спеціалізації у ВНЗ I–II рівнів акредитації становив 173 поданих заяв на 100 зарахованих, то у 2003 р. – 123, у ВНЗ III–IV рівнів акредитації – відповідно 199 і 134 [11, с.480]. Деякою мірою розширенню доступу сільської молоді до здобуття вищої освіти сприяє вступ у ВНЗ за цільовим направленням, однак з року в рік кількість такої молоді скорочується: якщо в 1995 р. за цільовим направленням до ВНЗ усіх рівнів акредитації вступило 36,4 тис. молодих селян, у 2000 р. – 26,1 тис., то у 2003 р. – 25,3 тис. [4, с.199].

Криза в аграрному секторі економіки, соціально-економічний занепад села надзвичайно негативно позначається на підвищенні загальноосвітнього і культурного рівня дітей і молоді, про що засвідчують зокрема дані соціологічного дослідження „Молодь на порозі самостійного життя”. Сільські старшокласники набагато рідше порівняно з їх міськими однолітками відвідують музеї, виставки, театри тощо (табл. 6).

Таблиця 6

Частка молодих людей серед учнівської молоді віком 16–17 років, які впродовж останніх дванадцяти місяців жодного разу не відвідували нижченазвані заклади освіти та культури, %

(за даними соціологічного дослідження „Молодь на порозі самостійного життя”)

Назва закладу	Місце проживання	
	Обласний центр	Село
Музеї, виставки	27	44
Бібліотеки	19	14
Театри	39	73
Кінотеатри	29	64
Комп’ютерні ігри, Інтернет	19	29

Таким чином, можна стверджувати, що зміни, які відбуваються впродовж останнього десятиліття в суспільному житті країни, в соціально-економічному становищі українського села загалом негативно впливають на становлення та розвиток сільських дітей і молоді. Хоча, з іншого боку, не можна не бачити і позитивних перемін, які їх характеризують.

Так, як свідчать соціологічні дослідження, проведені Державним інститутом проблем сім’ї та молоді та Українським інститутом соціальних досліджень, протягом останніх років поліпшилася ситуація щодо оцінки молодими людьми свого матеріального становища. Якщо у 2000 р. 62% сільської молоді визнавали його нижчим за середнє, то в червні 2004 р. — уже 49%, хоча на селі ця тенденція й набуває вияву значно повільніше, ніж у містах. Незважаючи на гостроту широкого кола соціальних питань на селі та більш скрутне матеріальне становище сільської молоді, її конфліктний потенціал є стабільно нижчим, ніж у молоді, що мешкає в містах.

За останні роки серед молоді країни в цілому змінюється на краще ставлення до своєї держави та громадянства: так, у 1996 р. пишалися своїм громадянством 55% молодих людей, у 2002 р. — 67%. Причому сільська молодь є однією з найбільш патріотично налаштованих груп населення: у червні 2004 р. 78% молодих селян відповіли, що вони пишаються тим, що є громадянами України.

Молодь на селі більшою мірою, ніж городяни переконана у правильному виборі шляху розвитку України як незалежної держави. Якби сьогодні відбувся референдум щодо проголошення незалежності України, то 68% молодих селян проголосували б за її підтримку (серед молодих жителів міста ця цифра становить 59%) і лише 8% — проти незалежності.

Нині більш позитивно, ніж наприкінці 90-х років минулого століття, молоді селяни оцінюють більшість напрямів діяльності організацій, установ, соціальних інститутів, які займаються соціальною роботою з дітьми і молоддю, допомагають їм вирішувати їхні проблеми. Наприклад, тих, кого задовольняє робота громадського транспорту, стало вдвічі більше (у 1998 р. таких було лише 35%, а в 2004 р. — уже 73%), на стільки ж збільшилося і число тих, хто позитивно оцінює роботу закладів культури, дозвілля (було 22%, а стало — 45%) [4, с.201].

Значною мірою це визначається тим, що соціально-економічна ситуація на селі, становище сільської молоді є предметом певної уваги найвищих органів державного управління, міністерств і відомств, місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, громадськості загалом. Однак, на нашу думку, як засвідчують наведені нами на початку статті дані, цих зусиль ще явно недостатньо для того, щоб на селі повною мірою були створені сприятливі для становлення та розвитку дітей і молоді умови. Якщо до цього додати, що, за даними соціологічних досліджень, 30% сільської молоді готові переїхати до міста негайно, ще 26% — через деякий час, то стане зрозумілим, наскільки серйозною для українського села є загроза втрати молодого покоління.

Вважаємо, що важливим кроком у здійсненні державної політики стосовно сільських дітей і молоді може стати якнайшвидше прийняття та впровадження Загальнодержавної комплексної програми підтримки та розвитку українського села „Добробут через аграрний розвиток” на 2005—2009 роки, що розробляється з урахуванням основних положень Програми Уряду „Назустріч людям”. У цій програмі планується передбачити здійснення ряду організаційно-правових і фінансово-економічних заходів, що забезпечать виведення агропромислового комплексу, в цілому українського села з кризи, стабілізацію та сталий його розвиток.

На наш погляд, реалізація як цієї програми зокрема, так і державної політики на селі в цілому неможлива без вирішення соціальних проблем підростаючого покоління, широкого його залучення до соціально-економічних перетворень на селі.

Джерела

1. *Стратегія економічного та соціального розвитку України на 2004—2015 рр.* „Шляхом європейської інтеграції” / Авт. кол.: А.С. Гальчинський, В.М. Геєць та ін. — К.: ІОЦ Держкомстату України, 2004. — 416 с.
2. *Молодь на порозі самостійного життя* / Д.А. Дмитрук (керівник авт. кол.), О.О.Яременко, О.М.Балакірева, Т.В.Бондар та ін. — К.: Державний ін-т проблем сім’ї та молоді, 2004. — 166 с.
3. *Сільська молодь України: стан, проблеми та шляхи їх вирішення: щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2003 р.).* — К.: Державний ін-т проблем сім’ї та молоді, 2004. — 266 с.
4. *Чисельність наявного населення України на 1 січня 2005 року, 2005 рік* / Відповідальні за випуск Стельмах Л.М., Маляревська І.А. — К.: Державний комітет статистики України, 2005. — 119 с.
5. *Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Том І. Потенціал сільського сектора.* — К.: Інститут економіки НАН України, 2000. — 396 с.
6. *Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти.* — К.: Державний комітет статистики України; Ін-т демографії та соц. досліджень НАН України, 2004. — 558 с.
7. *Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: Стат. збірник.* — К.: Державний комітет статистики України, 2001. — 194 с.
8. *Лісовий А.В. Демографічні проблеми сільського населення // Економічні та соціальні аспекти розвитку АПК і сільських територій: Збірник наукових праць.* — К.: Об’єднаний інститут економіки НАН України, 2004.— 188 с.
9. *Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Том 2. Соціальні ресурси сільських територій.* — К.: Інститут економіки НАН України, 2003.— 466 с.
10. *Статистичний щорічник України за 2003 рік.* — Державний комітет статистики України, 2004.— 632 с.

11. *Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)* / Під ред. В.М.Литвина. — К.: Видавничий дім „Альтернатива”, 2001. — 704 с.
12. *Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку* / За ред. акад. НАН України В.М.Геєця. — К.: Ін-т екон. прогноз., Фенікс, 2003. — 1008 с.
13. *Сахацький М.П.* Проблеми відродження сільського господарства. — К.: ІАЕ, 2000. — 304 с.
14. *Людський розвиток в Україні: 2004 рік. Щорічна науково-аналітична доповідь* / За ред. Е.М.Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. — 266 с.
15. *Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2005 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств). Статистичний бюлетень.* — К.: Державний комітет статистики України, 2005. — 92 с.
16. *Пирожков С.І.* Демографічний фактор у глобальній стратегії розвитку України // Демографія та соціальна економіка. Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. — 2004. — № 1–2. — С.5–20.
17. *Роздрібна торгівля України у 2003 році.* — К.: Державний комітет статистики України, 2004. — 230 с.
18. *Осташко Т.О.* Ринкова трансформація аграрного сектора. — К.: Фенікс, 2004. — 280 с.
19. *Витрати і ресурси домогосподарств України у 2004 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник. Частина І.* — К.: Державний комітет статистики України, 2005. — 458 с.
20. *Рогожин О.Г.* Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання. — К.: Ін-т проблем національної безпеки, 2004. — 296 с.
21. *Україна в цифрах. 2004. Статистичний довідник.* — К.: Державний комітет статистики України, 2005. — 264 с.
22. *Стан здоров'я населення (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2004 року). Статистичний збірник.* — К.: Державний комітет статистики України, 2005. — 82 с.

Аннотация. Исследуются проблемы социально-экономического развития украинского села на современном этапе и их влияние на процесс социализации сельских детей и молодежи. Проанализированы вызванные экономическим кризисом 90-х годов и реформированием аграрной сферы социальные потери и такие негативные явления, как низкий уровень занятости сельских жителей, их обнищание, упадок социальной инфраструктуры села, увеличение депопуляции, резкое сокращение населения сел, их вымирание. Подчеркнуто, что серьезная угроза потери молодого поколения для украинского села требует усиления реализации государственной молодежной политики.

Abstract. The article is devoted to the problems of social and economic development of modern Ukrainian village and their influence on the process of socialization of rural children and youth. Particularly, the author emphasizes the fact that deep economic crisis of the 90-s and social losses accompanying agrarian sphere reforming at this stage have caused such negative phenomena as low level of employment of villagers, their impoverishment, decay of village social infrastructure, increase of depopulation, rapid reduction of village inhabitants, their dying out. Such state of things makes farming a hopeless sphere of activity for rural children and youth, whereas the village itself becomes an unpopular residence. The author points out the necessity to reinforce the implementation of national youth policy because of a serious threat to lose Ukrainian village young generation.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ

*В.П. Антонюк,
кандидат економічних наук, доцент,
Інститут економіки промисловості НАН України*

Постановка проблеми. В умовах становлення постіндустріального суспільства головною продуктивною силою стає не просто людина, а накопичений нею людський капітал — тобто її інтелект, знання та здібності до трудової і творчої діяльності. Концепція людського капіталу нині посіла чільне місце як в економічній теорії, так і в практиці господарювання західних країн. За розрахунками, в структурі сукупного капіталу країн заходу у 1997—1998 рр. людський капітал становив 67—69%, удвічі більше порівняно з обсягом фізичного капіталу [1, с. 7]. Отже, нагромадження людського капіталу має бути одним із першочергових завдань державної соціально-економічної політики. Тому цілком закономірно у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України “Назустріч людям” ставиться завдання залучення необхідних інвестицій у людський капітал [2, с. 26].

В Україні науковий інтерес до проблем людського капіталу почав активно виявлятися у другій половині 90-х років минулого століття. Це, насамперед, праці таких вітчизняних науковців, як О. Грішнова, В. Куценко, Е. Бородіна та інші. Однак поки що обмаль як всебічних досліджень процесу формування та розвитку людського капіталу, так і соціально-психологічних чинників, вагомості його впливу на соціально-економічну трансформацію суспільства.

Для вирішення проблем розвитку людського капіталу необхідна достовірна інформація щодо його стану. Офіційні статистичні джерела дають незначну кількість показників із окремих його параметрів. Додаткова можливість для дослідження умов, стану та тенденцій розвитку людського капіталу виникає на основі аналізу результатів вибіркового опитування “Базова захищеність населення України”, яке впродовж 4-х років (2000, 2002, 2003, 2004) проводив Держкомстат України за співпраці з МОП і ПРООН. В узагальненні результатів опитувань безпосередню участь брав автор статті, що дає можливість залучити до наукового аналізу обширну базу даних опитування. Значна вибірка опитаних (9400 осіб) репрезентує основні соціальні групи населення України, в тому числі за освітнім рівнем, що дає змогу оцінити умови формування людського капіталу.

Метою даної роботи є аналіз соціально-економічних умов формування та використання людського капіталу України на основі результатів вибіркового опитування “Базова захищеність населення України”. При цьому нагромадження людського капіталу розгля-

дається з позицій досягнення певного рівня освіти — найвагомішого його елементу. В статті ставиться завдання: виявити найбільш суттєві проблеми формування та розвитку людського капіталу та проаналізувати його вплив на певні параметри соціально-економічного розвитку України.

Виклад основного матеріалу. Більшість дослідників до складових людського капіталу відносять: здобуті знання, володіння інформацією; продуктивні здібності, навички; обдарування, таланти; здоров'я; мотивацію працівника; його мобільність. Формування цих якісних характеристик людини здійснюється шляхом інвестицій у людський капітал, що включають витрати на навчання та професійну підготовку, охорону здоров'я, пошук інформації, мобільність.

Важливу роль у цьому відіграє, передусім, розгалужена система освіти, що включає 21,9 тис. загальноосвітніх, 957 професійно-технічних (ПТНЗ), 670 вищих навчальних закладів (ВНЗ) I–II та 339 III–IV рівнів акредитації [3, с. 470, 478–479] і дає можливість здобути достатню освіту. Тому в цілому населення України характеризується високим рівнем освіченості. Опитування з Базової захищеності населення показало, що 40% дорослого населення України мають вищу освіту. За рівнем освіти опитувані у 2004 р. розподілилися таким чином: вища — 33,4%, незакінчена вища — 6,8, середня спеціальна — 35,5, середня загальна — 19,0, неповна середня — 3,5, початкова — 1,5, мали вчений ступінь, наукове звання — 0,3%. Спостерігається позитивна тенденція зменшення частки опитаних із середньою та нижчою освітою — у 2002 р. вона становила 27%, у 2004 р. — 24% (рис. 1). Серед опитаних 76% одержували професію у навчальних закладах. Значна кількість респондентів здобула дві професії (21%), три та більше (9%). Наведені дані свідчать про високий освітній і професійний потенціал населення України та досить значний обсяг нагромадженого людського капіталу.

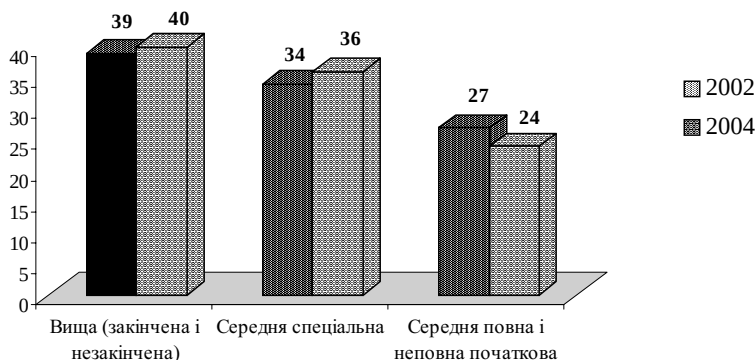

Рис. 1. Рівень освіти і професійної підготовки респондентів, %

Накопичений людський капітал має надзвичайно великий вплив на соціально-економічний розвиток країни:

1) забезпечує можливість використовувати новітню техніку і технологію на виробництві, впроваджувати різноманітні інновації. Рис. 2 показує пряму залежність між рівнем освіти й використанням персональних комп'ютерів та Інтернету;

2) суттєво підвищує продуктивність праці за рахунок можливості більшої технічної оснащеності підприємств, виробництва високотехнологічної продукції, творчого та більш відповідального ставлення до праці, кращої її організації;

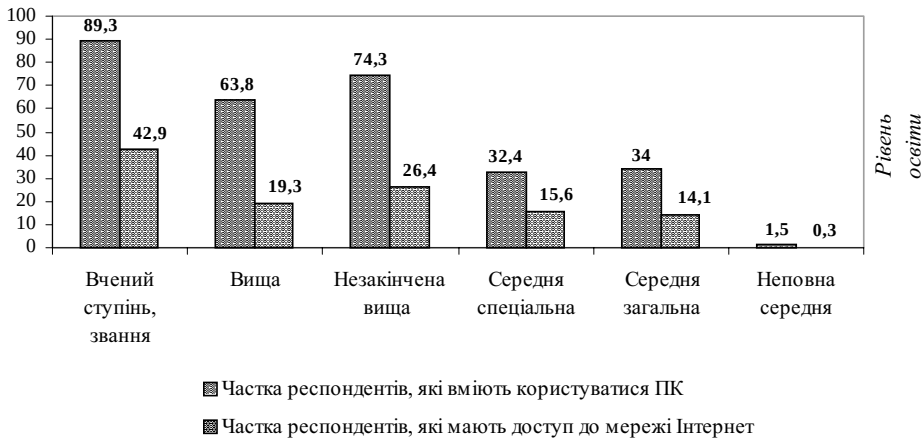

Рис. 2. Вміння користуватися ПК і доступ до мережі Інтернет у респондентів з різним рівнем освіти у 2004 р., %

3) підвищує економічну, трудову і творчу активність населення, оскільки у осіб з високим рівнем освіти більша потреба у визнанні, компетентності, самореалізації, що породжує їхню вищу трудову, підприємницьку і соціальну активність. Усе це позитивно впливає на соціально-економічні процеси в країні, підвищує ефективність праці, конкурентоспроможність і робочої сили, і підприємств, стимулює, в свою чергу, розвиток людського капіталу. Слід зазначити, що існує складна як пряма, так і зворотна залежність: саме потреба визнання, компетентності, самореалізації стимулює до формування більш високого людського капіталу. При здобутті високої освіти ці потреби не зникають, а навпаки — розквітають, що обумовлює активнішу трудову, інноваційну, соціальну поведінку людей, мотивує їх до підвищення свого професійного та соціального статусу.

Дані таблиці 1 наочно показують, наскільки відрізняються в осіб з різним рівнем освіти потреби у визнанні та самореалізації. Для респондентів з вищою освітою середній бал важливості, підрахований як середньоарифметичне значення за всіма відповідями, був вище чотирьох, тоді як для респондентів з низькою освітою — майже на бал нижче;

4) розвиток людського капіталу та збільшення віддачі від нього для його власників сприятиме формуванню середнього класу в Україні. Програма діяльності Кабінету Міністрів України ставить завдання зміцнити позиції середнього класу [2, с. 26]. Дослідження показує, що зміцнення позицій середнього класу можливе тільки паралельно із розвитком людського капіталу та забезпеченням повноцінної віддачі від його функціонування. Серед опитаних, які віднесли себе до середнього класу, найбільшою є частка респондентів з високим рівнем освіти, тобто тих, які є власниками значного обсягу людського капіталу (рис. 3), вони складають 82,4% самоідентифікованого середнього класу.

При цьому серед різних категорій населення за рівнем освіти найбільша частка тих, які самоідентифікують себе із середнім класом, знаходиться у групі осіб з високим рівнем освіти. Серед осіб з ученим ступенем таких 53,6%, вищою освітою — 30,5%, незакінченою вищою — 32,8%, середньою спеціальною — 19,4% (рис. 4). Саме носії такого людського капіталу є найбільш потужним соціальним джерелом формування середнього класу.

Таблиця 1

Оцінка опитаними рівня важливості потреби у визнанні, компетентності та потреби самореалізації (за 5-бальною шкалою, де 5 – найвищий бал) у 2004 р.

Категорії опитаних за освітою	Відсоток респондентів, які виставили відповідний бал					Середній бал
	1	2	3	4	5	
1. Важливість потреби у визнанні, компетентності						
Мають учений ступінь, наукове звання	-	3,6	3,6	28,6	64,3	4,54
Вища	2,6	4,9	18,1	34,1	40,2	4,04
Незакінчена вища	2,2	4,7	14,3	36,3	42,5	4,12
Середня спеціальна	2,9	6,0	21,2	33,5	36,4	4,0
Середня загальна	3,8	7,7	22,5	31,4	34,6	3,85
Неповна середня, початкова	13,1	16,9	30,5	18,9	20,6	3,17
2. Потреба у самореалізації						
Мають учений ступінь, наукове звання	-	3,6	7,1	28,6	60,7	4,46
Вища	3,3	4,4	15,5	32,2	44,6	4,11
Незакінчена вища	1,9	3,6	12,9	28,4	53,2	4,27
Середня спеціальна	3,9	6,0	18,4	31,5	40,2	3,98
Середня загальна	5,3	7,1	20,3	24,7	42,6	3,92
Неповна середня, початкова	14,2	20,1	23,9	20,8	21,0	3,14

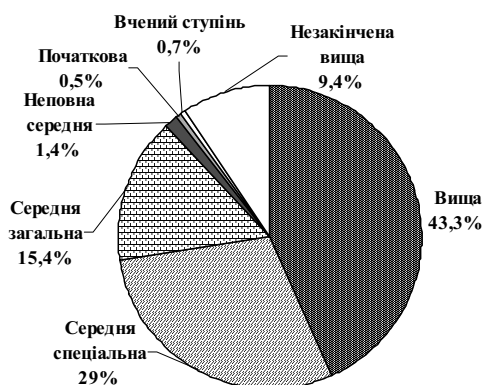

Рис. 3. Структура опитаних, які віднесли себе до середнього класу, за рівнем освіти, %

Отже, можна зробити висновок, що розвиток людського капіталу, тобто формування більш чисельної групи населення з високою і якісною освітою, та забезпечення відповідної віддачі від його використання (передусім у вигляді достойної заробітної плати) є головною умовою формування середнього класу. В Україні поки що не сформований потужний прошарок приватних підприємців і дрібних власників, які також складають середній клас у розвинутих країнах. В умовах недостатності матеріальних джерел формування по-

чаткового капіталу для збільшення кількості підприємців і власників саме нагромаджений людський капітал (високий професіоналізм і мобільність, інтелектуальна власність) може стати основою зростання і цієї структурної складової середнього класу.

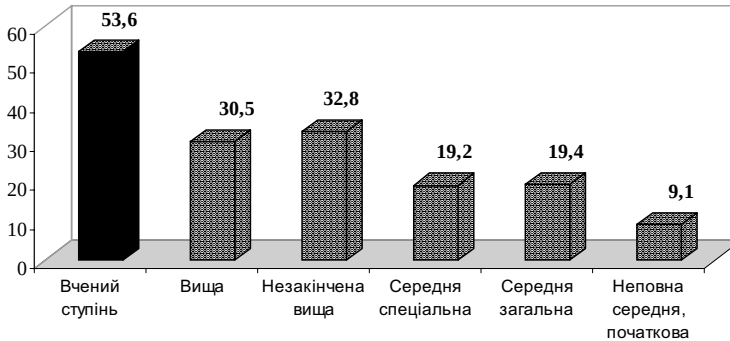

Рис. 4. Частка опитаних різних освітніх рівнів, які віднесли себе до середнього класу, %

Опитування виявило значні проблеми у формуванні людського капіталу. Найбільш гостра з них в Україні — низький рівень віддачі від людського капіталу для його власників, що знижує мотивацію населення до його нагромадження.

Дослідники людського капіталу вважають, що віддача від нього (у першу чергу від інвестицій в освіту) складається з таких доходів та зисків [4, с. 41]:

- 1) прямих матеріальних зисків, до яких належать більш високий заробіток, різноманітні пільги, премії, надбавки, можливість брати участь у прибутках компанії, мати пенсійне, медичне страхування за рахунок підприємства;
- 2) непрямих матеріальних зисків, що охоплюють можливості підвищення кваліфікації, оздоровлення, відпочинку за рахунок підприємства, отримання пільгових кредитів та інших матеріальних вигод;
- 3) моральних зисків, які пов'язані з цікавою, творчою роботою, самореалізацією, досягненням певного соціального статусу та ін.

Основним елементом віддачі від людського капіталу є заробітна плата. Результати опитування з Базової захищеності населення свідчать, що заробітна плата у переважній більшості зайнятих є невисокою. Навіть респонденти з вищою освітою у своїй основній масі (63%) отримали у вересні 2004 р. заробітну плату до 500 грн. (табл. 2).

Низький рівень оплати праці ще більшою мірою переважав у респондентів з неповною вищою та середньою спеціальною освітою. І це при тому, що у більшості працівників кваліфікація відповідала потребам роботи. Можна зробити висновок, що в сучасних умовах в Україні нагромаджений людський капітал у вигляді високого рівня освіти і професійної підготовки, здобутої кваліфікації не забезпечує достатню матеріальну віддачу для його власників. Це негативно впливає як на мотивацію до продуктивної праці, так і на умови відтворення людського капіталу. Заробітна плата працюючих є основним джерелом задоволення потреб як власних, так і підростаючих дітей. Тому не випадковим є той факт, що переважна більшість працівників з достатньо високим рівнем людського капіталу не задоволені рівнем свого заробітку. Серед опитаних працівників з вищою освітою незадоволених та дуже незадоволених у 2004 р. було 63,2%, із незакінченою вищою — 63,4%, із

середньою спеціальною — 63,8%. Лише ті працівники, які мали наукові звання, дещо краще оцінили свій рівень задоволеності оплатою праці. Серед них дуже задоволених було 11,1%, задоволених 37%.

Таблиця 2

Розподіл респондентів з різним рівнем освіти за розміром заробітної плати у 2004 р., %

Рівень освіти	Частка опитаних, які отримували відповідний рівень заробітної плати					
	до 205*	205,1-500	500,1-1000	1000,1-1500	1501-2000	більш 2000
Мають учений ступінь, наукове звання	0,7	22,2	51,9	7,4	11,1	3,7
Вища	7,6	55,4	28,9	5,9	1,4	0,8
Незакінчена вища	11,4	58,9	22,8	4,5	1,5	0,9
Середня спеціальна	22,2	57,0	17,5	2,4	0,5	0,4
Середня загальна	30,5	54,7	13,6	0,7	0,3	0,3
Неповна середня	39,7	55,6	4,7	—	—	—

* 205 грн. — рівень мінімальної заробітної плати на час опитування.

Водночас слід відзначити, що при загальній низькій економічній віддачі від людського капіталу в Україні простежується загальна закономірність, характерна для людського капіталу — тобто пряма залежність між рівнем освіти та можливостями отримати високий заробіток. Рис. 5 свідчить, що працівники з високою освітою мають кращі шанси заробляти більше, серед них значно менша частка з низькою оплатою праці. Так, серед осіб з вищою освітою 7,6% отримували заробітну плату у межах її мінімального рівня (205 грн.), тоді як серед працівників із середньою загальною освітою таких було 30,5%. Понад 1000 грн. отримувало 8,1% опитаних з вищою освітою, і всього 1,3% із середньою загальною.

Рис. 5. Залежність низького та високого рівнів оплати праці від освіти у 2004 р., %

Низький рівень віддачі від людського капіталу породжує іншу проблему — низький рівень середньодушового доходу, низький рівень життя, що підриває економічні основи формування людського капіталу.

Економічною основою формування людського капіталу є доходи, які забезпечують задоволення необхідних потреб, витрачаються на підтримання здоров'я та здобуття освіти. Як відомо, в Україні рівень доходу не дає змогу задовольнити всі необхідні потреби, в тому числі ті, що безпосередньо стосуються формування людського капіталу. Згідно зі статистичними даними, у 2003 р. 76,2% населення мали середньодушові сукупні витрати нижче прожиткового мінімуму (342 грн.) [5, с. 355].

Опитування 2004 р. підтвердило низький рівень доходів більшості респондентів, який майже збігається зі статистичними даними (рис. 6).

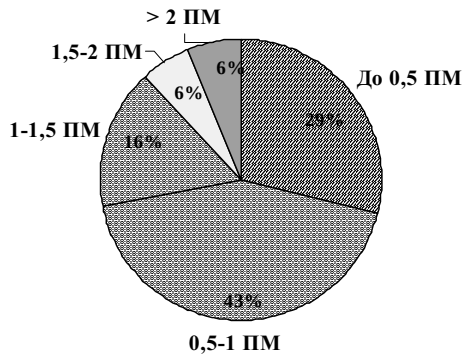

Рис. 6. Розподіл опитаних 2004 р. за рівнем середньодушового сукупного доходу, ранжованого до прожиткового мінімуму (362 грн.), %

Низький рівень доходів обумовлює їх значну недостатність для забезпечення найнеобхідніших умов формування людського капіталу (табл. 3).

Дані табл. 3 свідчать, що рівень достатності доходів підвищився, водночас більше половини опитаних зазначили, що їм не вистачає доходу для медичного обслуговування, відпочинку, освіти. Тому не дивним є низькі параметри здоров'я населення України, яке є важливою складовою людського капіталу. Серед опитаних лише 16% стверджували, що вони майже не хворіють, 31% вказали на хронічну хворобу, 12% на те, що вони часто хворіють на простудні, інфекційні захворювання. У 2004 р. респонденти таким чином розподілилися за оцінкою стану здоров'я:

- поганий та дуже поганий — 13,4%;
- задовільний — 59,9%;
- хороший — 22,1%;
- відмінний — 1,8%.

Існують проблеми зі здобуттям якісної освіти. Відповідну освіту за місцем проживання не могли отримати 62% опитаних. Поширеність платного навчання (нині більше половини студентів вузів III–VI рівнів акредитації вчаться на платній основі) не дає змогу здобути вищу освіту дітям із малозабезпечених сімей. Погіршується якість навчання. Науковці Інституту економіки промисловості НАН України (м. Донецьк) в кінці 2004 р. провели експертне опитування фахівців із соціально-трудових відносин щодо проблем розвитку трудового потенціалу, в якому безпосередню участь брав автор даної статті. Серед причин, що призводять до руйнування трудового потенціалу (а також і людського

капіталу) України, експерти на перше місце поставили несприятливі соціально-економічні умови формування підростаючого покоління – 80% опитаних відмітили високий та дуже високий вплив цієї причини на руйнування трудового потенціалу. Серед чинників, які обумовлюють цю причину, експерти виділили два найбільш вагомих:

- низький рівень та якість життя більшості населення (зазначили 73% опитаних);
- погіршення якості, доступності освіти для різних верств населення України (61% опитаних).

Таблиця 3

Оцінка опитуваними 2004 р. достатності доходу для задоволення тих потреб, які безпосередньо формують людський капітал, %

Потреби	Більш ніж достатньо та достатньо		Трохи не вистачає		Недостатньо	
	2003	2004	2003	2004	2003	2004
У продуктах харчування	20	31	21	22	56	44
У медичному обслуговуванні	11	16	14	19	69	58
У навчанні	3	11	-	10	87	54
У відпочинку	5	6	9	12	79	75

Важливою умовою розвитку людського капіталу є забезпечення можливості підвищення кваліфікації, здобуття нових професійних знань безпосередньо на виробництві. Під впливом науково-технічного прогресу відбувається безперервне оновлення техніки, технології виробництва, продукції що виробляється. Це потребує постійного оновлення професійних знань, які в сучасних умовах швидко морально застарівають. Тому є нагальна необхідність забезпечення професійної освіти впродовж всього трудового життя. Статистичні дані свідчать, що на виробництві поки що не створені сприятливі умови для забезпечення безперервної освіти впродовж всього періоду трудової діяльності.

У 2003 р. підвищили кваліфікацію на виробництві лише 7,7% від загальної кількості працівників [3, с. 409]. Отже, в середньому кожен працівник може підвищити свою кваліфікацію раз в 12–13 років, що вкрай недостатньо для збереження та розвитку нагромадженого людського капіталу.

Опитування з “Базової захищеності населення України” 2004 р. також показало, що респонденти не мають достатніх можливостей для підвищення своєї кваліфікації. Впродовж останніх двох років підвищили кваліфікацію за місцем своєї роботи така частка працівників різних освітніх груп (у %):

- з вищою освітою — 25,1;
- з незакінченою вищою освітою — 22,5;
- з середньою спеціальною освітою — 13;
- з середньою загальною освітою — 8,5;
- з неповною середньою освітою — 7.

Позитивним є те, що працівники з більш високим рівнем освіти мали більшу можливість підвищувати свою кваліфікацію. Однак і серед дипломованих фахівців кожен може лише один раз у вісім років підвищити свою кваліфікацію, що явно недостатньо для підтримання високого освітньо-кваліфікаційного рівня в умовах швидкого морального старіння знань.

Висновки. Нагромадження людського капіталу є метою будь-якої країни, що розширює її ресурсні можливості, створює умови для економічного розвитку. В Україні нагро-

мадження людського капіталу передусім здійснюється у формі підвищення освітнього рівня населення. Дослідження показали, що це позитивно впливає на поширення інформаційних технологій; підвищує економічну, трудову і творчу активність населення; створює соціально-економічну основу формування середнього класу.

В той же час формування людського капіталу стикається з певними проблемами: по-перше, низьким рівнем матеріальної віддачі від використання людського капіталу його власникам, насамперед у вигляді адекватної заробітної плати, що підриває економічні основи формування самого людського капіталу та мотивацію населення до цього; по-друге, недостатніми можливостями здобуття якісної загальної та професійної освіти, підвищення кваліфікації на виробництві, що не стимулює розвиток людського капіталу.

Для забезпечення розвитку людського капіталу необхідно:

- забезпечити більш тісний взаємозв'язок між рівнем освіти і кваліфікації працівників та розмірами їхньої заробітної плати;
- істотно підвищити рівень моральної віддачі від людського капіталу для його власників;
- забезпечити рівні можливості доступу до якісної освіти для усіх верств населення;
- значно підвищити якість загальної та професійної освіти;
- забезпечити необхідні умови для впровадження безперервної освіти впродовж усього трудового життя;
- забезпечити можливості регулярного підвищення кваліфікації на виробництві у оптимальні терміни.

Проблема умов формування людського капіталу в Україні потребує подальшої розробки.

Джерела

1. Зуев А., Мясникова Л. Интеллектуальный капитал // РИСК. — 2002. — №4. — С.4—13.
2. Програма діяльності Кабінету Міністрів України “Назустріч людям” / Секретаріат Кабінету Міністрів України. — К., 2005. — 63 с.
3. Статистичний щорічник України за 2003 рік / За ред. О.Г. Осауленка. — К.: Консультант, 2004. — 632 с.
4. Грішнова О. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. — К.: Т-во “Знання”, КОО, 2001. — 254 с.
5. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2003 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник. Ч. 1. — К.: Держкомстат України, 2004. — 446 с.

Аннотация. В статье на основе результатов выборочного исследования «Базовая защищенность населения Украины» проанализирована динамика образовательной составляющей человеческого капитала, ее влияние на развитие информационных технологий, творческую активность населения, формирование среднего класса. Осуществлен также анализ условий развития человеческого капитала и отдачи от инвестиций в него.

Abstract. Based on the results of a sampling survey “Base protection of the Ukrainian population”, the author has analyzed the dynamics of educational component in human capital, its influence on development of information technologies, creative activity of population, forming of middle class. Conditions for development of human capital and returns on investment in it are analyzed.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИНВЕСТИЦИЙ В РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ

*Н.В. Агабекова,
кандидат экономических наук, докторант
Белорусского государственного
экономического университета*

Современное экономическое развитие характеризуется растущим влиянием информационного и технологического прогресса и в настоящее время связывается в основном с формированием и развитием человеческого капитала. Именно приложение квалифицированного человеческого труда обеспечивает эффективность использования всех видов ресурсов и становится решающим фактором экономического роста.

Основным активом человеческого капитала является образование, уровень и эффективное использование которого, в конечном счете, определяет возможности страны в конкурентной борьбе и в достижении рыночного успеха. Значительные инвестиционные вложения, направляемые на развитие человеческого капитала в последние годы, требуют оценки результатов эффективности их использования. Поэтому изучение экономических аспектов образования не просто актуально, но и выдвигается в разряд первоочередных в структуре социально-экономических исследований в целом.

Это предполагает разработку соответствующего методологического обеспечения и проведения измерения экономической выгоды инвестиций в человеческий капитал в условиях становления рыночной социально-ориентированной экономики.

В научной литературе проблемы эффективности вложений в человеческий капитал нашли широкое отражение в работах таких специалистов теории человеческого капитала и экономики образования, как Г. Беккер, Дж. Минцер, Дж. Кендрик, Т. Шульц и др. В последние годы выполнен и опубликован целый ряд интересных исследований, посвященных оценке отдачи инвестиций в образование, — Г. Псахаропулоса и М. Вудхолла [1], Р. Лайарда и К. Мейхью [2], Л. Лесли и П. Брикмана [3], Дж. Стилла и К. Соусмана [4]. В результате были выявлены основные закономерности изменений и соотношений общественной и частной норм отдачи в зависимости от уровня полученного образования, экономического развития страны и т.д.

Наиболее интересными проектами в области оценки эффективности человеческого капитала в России явились работы А. Добрынина, С. Дятлова, Е. Цыренковой, М. Баскаковой, Д. Нестеровой и К. Сабирьяновой, в которых изложены новые подходы к методологии и методике расчета экономической эффективности образования. В частности,

М. Баскаковой создана методология комплексной микроэкономической оценки эффективности частных инвестиций в высшее образование и мужчин, и женщин, разработаны экономические критерии эффективности инвестиций в образование, позволяющие отразить влияние гендерного фактора [5]. В исследованиях А. Добрынина, С. Дятлова, Е. Цыренковой предложено в основу расчета экономической эффективности образования взять не денежный, а информационный критерий ценности, и при расчете нормы отдачи ввести коэффициент интегральной отдачи образовательных инвестиций, что позволяет учесть многообразную отдачу (а не только в соответствии с действующей процентной ставкой) средств, вложенных в человека, и доход в течении всей его сознательной трудовой жизни [6]. Целью работы Д. Нестеровой и К. Сабирьяновой стал теоретический и эмпирический (на базе данных Российского мониторинга экономического положения и здоровья граждан) анализ факторов, влияющих на уровень и динамику заработной платы, через оценку норм отдачи от инвестиций в человеческий капитал в Российской Федерации [7].

Предложенная статья призвана компенсировать отсутствие подобных проектов оценки эффективности инвестиционных вложений в развитие образования в Республике Беларусь. Цель этой статьи состоит в определении частных норм отдачи по уровням образования, установлении вклада человека в экономику в зависимости от полученного образования и сравнении его с затратами государства на обучение.

Частная норма отдачи является центральным показателем, характеризующим эффективность инвестиций в образование, и отражает соотношение между затратами и выгодами образования для отдельного человека. Частная норма отдачи учитывает прирост трудовых доходов за счет образования после вычета прямых налогов, а издержки образования включают прямые личные расходы обучающихся с учетом потерянных заработков.

Информационной базой для расчетов послужили первичные данные выборочных обследований домашних хозяйств Республики Беларусь. Собранная информация касается размеров, источников и структуры доходов и расходов домашних хозяйств, занятости, уровня образования, состояния здоровья и других характеристик (всего более 100 переменных).

В данном исследовании используются результаты опросов, проводимых Министерством статистики и анализа Республики Беларусь в рамках выборочных обследований домашних хозяйств за 2001–2003 годы. В соответствии с поставленными целями в выборку были включены только взрослые респонденты 16-ти лет и старше, которые относились к категории занятых или находились на пенсии по возрасту или по выслуге лет и обладали полным набором переменных, требуемых для целей исследования. Таким образом, итоговая выборка составила 27344 человека, из которых 11997 мужчин и 15347 женщин. Добавим, что для приведения к сопоставимому уровню размеры доходов и расходов были скорректированы на индекс потребительских цен на продовольственные и непродовольственные товары и платные услуги, который составил в 2001 году 146,1 %, в 2002 – 134,8%, в 2003 – 125,4% (декабрь к декабрю предыдущего года) [8, с. 563].

К трудовым доходам были отнесены заработная плата по основному, дополнительно месту работы и на временных работах, включая заработную плату в натуральной форме, за вычетом подоходного налога и прочих удержаний в соответствии с законодательством; предпринимательские доходы; пенсии по возрасту и за выслугу лет. Совокупность указанных доходов в республике составляет 98 % всех доходов, из них на заработную плату приходится 74% (её получают 68% населения), предпринимательские доходы составляют 6 % (менее 1% населения), трудовые пенсии получает 31% населения.

Сравнение основных статистических показателей трудовых доходов работников показывает, что небольшую зарплату могут получать как мало образованные, так и высокообразованные работники. Более того, минимальный уровень трудовых доходов у работ-

ников, имеющих уровень образования ниже среднего и средний, гораздо выше, чем у работников с высоким уровнем образования. Однако для получения высокой заработной платы высокий уровень образования является необходимым условием. Максимальное значение трудовых доходов работников с высшим образованием отличается от аналогичного показателя у работников со средним образованием в 5,4 раза, а от имеющих профессионально-техническое и среднее специальное образование – в 2 раза. Впрочем, сверхдоходы получает очень ограниченный круг работников с высоким уровнем образования.

Распределение трудовых доходов работников с разным уровнем образования в разрезе пола и возраста представлены на рис. 1 (а) и (б). Из анализа исключены работники, не имеющие среднего общего образования, так как они присутствуют не во всех возрастных группах и в основном сосредоточены в возрастах старше 60 лет. Кроме этого, при определении трудовых доходов мужского и женского населения необходимо учитывать тот факт, что их уровни у женщин всех возрастов ниже, чем у мужчин. Хотя этот разрыв, как и дифференциация в целом имеет тенденцию к сокращению, в 2001–2003 гг. заработок женщин составлял не более 80% заработка мужчин. Гендерные различия в оплате труда являются главным фактором, формирующим дифференциацию размеров пенсий по старости мужчин и женщин в республике, и сегодня средний размер пенсии женщин отстает от среднего размера пенсии мужчин на 20%.

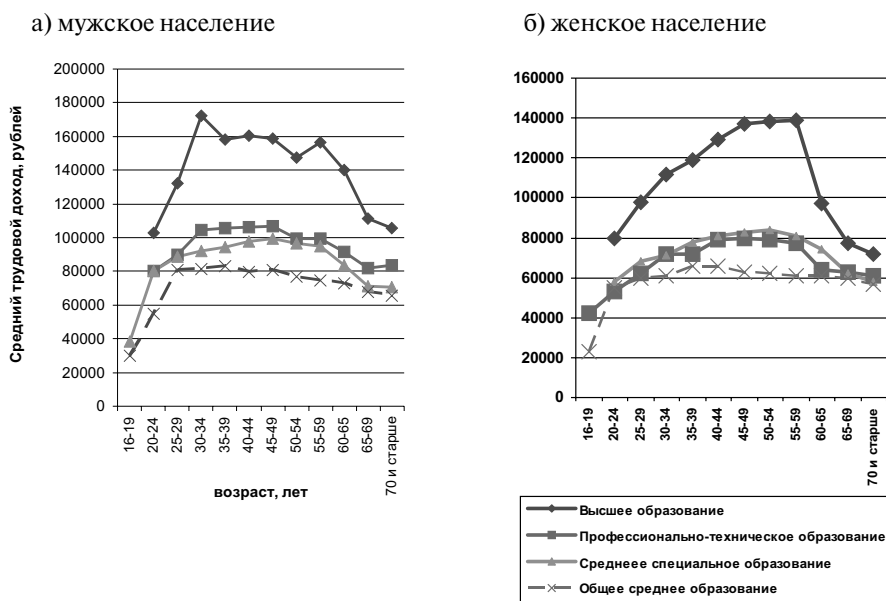

Рис. 1. Профили «трудовые доходы—возраст—уровень образования» мужского и женского населения Республики Беларусь (по материалам выборочного обследования домашних хозяйств за 2001–2003 гг.).

Следует также отметить, что система пенсионного обеспечения в настоящее время не позволяет установить зависимость размеров пенсии человека от трудового вклада в течение экономически активной жизни, поэтому в пенсионном возрасте происходит уравнивание доходов вне зависимости от уровня образования.

В целом профили «трудовые доходы — возраст — уровень образования» у мужчин и женщин республики характеризуются прямой зависимостью между уровнем трудовых доходов и образованием. За последнее десятилетие выросла отдача от профессионально-технического и высшего образования. Так, средние трудовые доходы в 1996 г. у мужчин, окончивших ПТУ, только на 5 % превышали доходы лиц, получивших среднее общее образование, в период 2001—2003 г. этот разрыв увеличился до 31%. У женщин в 1996 г. средние трудовые доходы после получения среднего общего и профессионально-технического образования были практически равны, а в настоящее время трудовые доходы женщин после окончания ПТУ на 17 % выше, чем после окончания средней школы.

Получение высшего образования обеспечивает рост средних трудовых доходов у мужчин в 2,07 раза и у женщин в 1,93 раза, в 1996 г. разрыв со средним общим образованием составлял 68% и 63% соответственно. В то же время отдача от среднего специального образования практически не изменилась и почти сравнялась с отдачей от профессионально-технического. Если в 1996 году средние трудовые доходы мужчин, окончивших колледжи и техникумы, на 25% превышали доходы лиц, не продолжавших образование после окончания средней школы (у женщин разрыв составлял 20%), то в 2001—2003 гг. это соотношение составило 38% и 21% соответственно.

Как следствие, если в 1996 году количество учащихся в ВУЗах на 38% превышало число студентов средних специальных заведений, а ежегодная численность принятых была практически одинаковой, то в настоящее время учащиеся в средних специальных заведениях составляют примерно 48% от тех, что в ВУЗах, а количество принятых — 66% от принятых в высшие учебные заведения. Среди поступивших, обучающихся и окончивших ВУЗы женщины составляют более 55%. Из окончивших колледжи и техникумы продолжают свое образование в высших учебных заведениях около 30%. Учеба в средних специальных заведениях рассматривается теперь населением республики в основном как ступень для поступления в ВУЗ.

Дальнейший бурный рост числа обучающихся и окончивших высшие учебные заведения, на взгляд автора, может привести к тому, что работу, не требующую значительной квалификации, будет выполнять работник с высшим образованием, а его труд — оплачиваться как малоквалифицированный, поскольку изменения содержания и характера труда происходит пока что медленнее, чем изменения уровня образования работников.

При определении выгоды, полученной в результате повышения уровня образования, необходимо учитывать и недополученные доходы во время обучения. Упущенные заработки рассчитываются для лиц, получивших среднее специальное и высшее образование. Средний возраст окончания обучения в колледже и техникуме составляет 19 лет, в ВУЗе — 22 года. Исходя из размера заработной платы лиц со средним общим образованием в возрасте от 16 до 22 лет, суммарные трудовые доходы в течение жизни мужчин со средним специальным образованием уменьшились на 3%, женщин — на 2%, при получении высшего образования доходы сократились на 4 % и 3% соответственно.

В целом, если принять трудовые доходы в течение всей жизни условного поколения лиц, получивших среднее общее образование, за 1, то у закончивших профессионально-техническое училище они увеличиваются на 19% у мужчин и 16 % у женщин. При получении среднего специального образования доходы возрастают на 24% и 19% соответственно. У имеющих высшее образование мужчин суммарные трудовые доходы на 78%, а у женщин на 68% выше, чем у лиц, окончивших среднюю общеобразовательную школу.

Затраты на получение образования для индивидуума состоят из частных прямых издержек, т.е. денежных сумм, которые вносятся за обучение студентами или их семьями, а также стоимости подготовки абитуриентов к поступлению.

В соответствии с Конституцией Республики Беларусь и законом «Об образовании», в настоящее время общее среднее образование является бесплатным; обеспечена доступ-

ность и бесплатность также профессионально-технического образования. То есть для индивидуума затраты на получение данных уровней образования практически отсутствуют, и экономическая эффективность получения профессионально-технического образования составляет 19 % у мужчин и 16 % у женщин.

Среднее специальное образование в последние годы все больше переходит на платную основу. В государственных учебных заведениях, обеспечивающих получение среднего специального образования, за свой счет обучаются примерно 30% студентов, число бюджетных мест составляет более 60%, остальные оплачиваются организациями. В частных средних специальных учебных заведениях обучается около 10% студентов. Стоимость платного обучения в средних специальных учебных заведениях, подчиненных Министерству образования, за период с 2001 по 2003 г. составляла в среднем 355 долларов США за год обучения. Для определения общего размера затрат на получение данного уровня образования эту цифру необходимо умножить на 2,5, исходя из среднего срока обучения.

В высших учебных заведениях в результате постоянного увеличения учащихся на платной основе и количества студентов частных ВУЗов (17% всех учащихся), доли студентов, которые оплачивают своё обучение, и тех, кто обучается за счет бюджета, выровнялись и составляют 47%. За исследуемый период размер платы за обучение одного студента в государственных ВУЗах в год в среднем составлял 694 долл. США. В частных ВУЗах средняя оплата ниже примерно на 25 %, так как максимальные уровни оплаты в государственных учреждениях значительно превышают максимальные размеры платы за обучение в частных учебных заведениях, несмотря на то, что минимальная оплата в государственных ВУЗах примерно на 26% ниже.

Оценка затрат на подготовку к поступлению производится на основе расчета, проводимого Министерством статистики и анализа Республики Беларусь с учетом услуг репетиторства. Они определяются исходя из данных о численности поступивших на дневное отделение вузов, времени занятий, количестве предметов и стоимости одного часа занятий. Данные по этим показателям определяются на основе анализа рекламных объявлений.

За рассматриваемый период 2001–2003 гг. время занятий по одному предмету составляет 32 недели, время занятий в течении недели по одному предмету — 2 часа, количество предметов — 2, стоимость одного часа занятий — 5 долл. США. Таким образом, затраты на подготовку к поступлению в ВУЗ составляли 1280 долл. США на человека. Поступление в среднее специальное заведение также требует дополнительных расходов на репетиторов, и можно предположить, что такие затраты составляют половину от затрат подготовки в ВУЗ.

Исходя из вышесказанного, выгода от получения среднего специального образования при условии учебы на бюджетной основе, но с учетом расходов на репетиторов, снижается с 24% до 23%, а у женщин — с 19% до 17%. Если женщина получает среднее специальное образование на платной основе, то отдача от него становится ниже, чем от профессионально-технического. У мужского населения выгода уменьшается до 20% по сравнению со средним общим образованием и практически выравнивается с профессионально-техническим.

С учетом затрат на получение образования снижается экономический эффект и от высшего образования. При условии бесплатного обучения и с учетом стоимости подготовки при поступлении соотношение в пожизненных трудовых доходах двух мужчин: закончившего высшее учебное заведение и получившего среднее общее образование составляет 1,74, у женщин это соотношение равно 1,63. При получении высшего образования на платной основе размер превышения суммарного трудового дохода мужчин с высшим образованием по сравнению со средним общим снижается до 62%, у женщин — до 49 %.

Частная норма отдачи затрат на получение различных уровней образования призвана определить степень окупаемости инвестиций за весь срок их службы, и отражает соотношение между затратами и выгодами образования для отдельного человека. Традицион-

ные методы вычисления частных норм отдачи от образования основываются либо на анализе статистических зависимостей между уровнем заработков работника и уровнем его образования с использованием стандартного уравнения заработной платы Дж. Минцера [7, с.11], либо, как в настоящей статье, норма отдачи представляет собой такую норму процента, при которой дисконтированная величина будущих выгод обучения равна дисконтированной величине его издержек. Приведение выгод от образования к текущей стоимости производилось за весь период предстоящей жизни после получения соответствующего образования, а текущая стоимость прямых затрат определялась с учетом длительности обучения. Расчеты производились, для условного поколения лиц, исходя из предположения, что в течение всей жизни, затраты на образование и выгоды от его получения, приведенные к сопоставимому уровню, оставались такими же, как в период 2001–2003 гг.

В результате, при условии оплаты подготовки к вступительным экзаменам и процесса обучения, частные нормы отдачи для среднего специального образования у мужчин составляли 3,5%, у женщин – 2,0%, для высшего образования – 4,9% и 3,8% соответственно. Сравнение с расчетами, проводимыми в различных странах в последнее время [4, с.8, 5, с.250, 7, с.35], показывает, что частные нормы отдачи на вложения в образование в Республике Беларусь гораздо ниже уровней, наблюдаемых в странах с рыночной или переходной экономикой. Кроме того, частные нормы отдачи на инвестиции в образование в настоящее время ниже, чем реальная ставка по долгосрочным депозитам в свободно конвертируемой валюте. Так, за исследуемый период с 2001 по 2003 годы она колебалась от 11,4 % до 9,8%. Основными причинами для низких норм отдачи от образования являются централизованно устанавливаемые ограничения при формировании заработной платы, вне зависимости от формы собственности предприятия, и уравнилельная система пенсионного обеспечения.

Для общества при оценке эффективности инвестиций в человеческий капитал (образование) прежде всего необходимо определить вклад человека в экономику в зависимости от уровня полученного образования. Предлагаемая методика базируется на измерении экономической ценности человека для общества через соотношение трудовых доходов различных социально-демографических групп населения. Использование в качестве оценки вклада индивида в экономику величины его трудового дохода – слишком приблизительно и занижает его экономическую ценность. Не секрет, что в последние годы величины средней заработной платы и пенсии утратили свою воспроизводственную функцию и не намного превышают минимальный потребительский бюджет, что не позволяет им объективно отражать вклад человека в производство. Однако соотношение этих показателей для различных социально-демографических групп населения соответствует соотношению в производительности труда работников, что позволяет определить их вклад в производство валового внутреннего продукта.

Коэффициенты трудового вклада населения республики в разрезе пола, возраста и уровня образования рассчитаны по данным уже упомянутого ранее опроса 27344 человека, из которых 11997 мужчин и 15347 женщин в рамках выборочных обследований домашних хозяйств за 2001–2003 годы. Чтобы исключить гендерные различия в оплате труда при расчете коэффициентов для мужчин и женщин, за единицу принимались средние трудовые доходы каждого пола отдельно.

Дальнейший расчет отдачи от полученного образования базируется на комбинации таблиц смертности с учетом занятости и коэффициентов трудового вклада. Основными показателями являются: а) объём произведенного валового внутреннего продукта (ВВП), приходящегося в среднем на одного человека, представляющего различные социально-демографические группы. Определяется путем умножения соответствующего коэффициента трудового вклада на среднегодовой объём ВВП, приходящийся на одного занятого; б) объём произведенного ВВП в целом по группе населения, получаемый путем умножения данных пункта «а» на число живущих в составе занятых в соответствующей половозрастной группе населения; в) общий объём производства, ожидаемый в возрасте x лет. Оп-

ределяется путем суммирования снизу данных, указанных в пункте «б»; г) средний объем производства, ожидаемый в возрасте x лет, или трудовой вклад в течение одного года жизни среднего человека. Рассчитывается путем деления данных пункта «в» на число человеко-лет предстоящей жизни от возраста x лет и старше; д) ожидаемый объем трудового вклада в экономику в возрасте x лет и старше. Определяется умножением данных пункта «г» на число лет предстоящей жизни в составе занятых.

Вышеназванные показатели определены по уровням полученного образования для мужского и женского населения Республики Беларусь за 2003 год. При их построении, кроме обычных предположений, на которых строится классическая таблица смертности, принимались следующие ограничительные допущения: а) половозрастные коэффициенты смертности и средняя продолжительность предстоящей жизни являются одинаковыми для всех лиц; б) вероятность нахождения в составе занятых или выбытия из него не зависит от уровня полученного образования.

На одного занятого в 2003 г. приходилось вновь созданного ВВП в сумме 10930 долл. США по ППС. Число живущих в составе занятых для населения Республики Беларусь рассчитано автором с использованием вероятностей включения и выхода из состава рабочей силы [9, с. 275].

В результате, ожидается, что при сложившихся в республике уровне трудовой отдачи, режиме смертности и занятости населения, объем трудового вклада в экономику мужчины из условного поколения родившихся в 2003 году, при условии получения высшего образования, составит 378 тыс. долл. США по ППС, что в 1,88 раза больше, чем если он ограничится учебой только в общеобразовательной школе. У женщины с высшим образованием, трудовой вклад равен 311 тыс. долл. США по ППС, и это в 1,9 раза превышает отдачу от среднего общего образования. Профессионально-техническое образование, по сравнению со средним общим, увеличит вклад в экономику республики мужчин и женщин примерно на 20%. В то же время отдача от среднего специального образования явно недостаточна. Мужчина после окончания колледжа или техникума увеличит свой трудовой вклад в экономику только на 5,5% по сравнению с окончившим ПТУ, у женщины это превышение составит 2%.

Окончательную оценку эффективности государственных инвестиций в образование невозможно получить без анализа объема и структуры затрат на различные виды образования. В целом, доля расходов на образование в валовом внутреннем продукте Республики Беларусь в 2003 году составляла 6,5%, а с учетом внебюджетной деятельности — 7,2%, что соответствует требованиям инновационного оборота человеческого капитала для стран со средним уровнем развития.

Исходя из средств, выделяемых законом «О бюджете Республики Беларусь» на очередной финансовый год, и численности учащихся в заведениях, обеспечивающих получение различных ступеней образования, в республике установлены нормативы бюджетной обеспеченности расходов на обучение одного учащегося в учреждениях среднего общего и профессионально-технического образования. Приведенные к 2003 году, размеры бюджетных средств (в расчете на одного учащегося в год), направляемые на получение общего среднего образования, составляли 941 долл. США по ППС, профессионально-технического — 1550 долл. США по ППС. Такой метод определения расходов на образование крайне приближителен и не учитывает реальных требований современного развития заведений среднего общего и профессионально-технического образования. Однако внедрение единых для всей республики нормативов в какой-то мере позволит сгладить разрыв в финансировании учебных заведений этих ступеней образования в городской и сельской местностях и, следовательно, будет способствовать выравниванию условий обучения.

Министерство образования республики ежегодно рассчитывает стоимость подготовки специалиста за счет средств бюджета в средних специальных и высших учебных заведе-

ниях. В 2003 г. этот показатель для тех из них, которые обеспечивают получение среднего специального образования, был равен 1955 долл. США по ППС, высшего образования — 3799 долл. США по ППС.

Исходя из предположения, что в течение всего периода обучения затраты оставались такими же, как в 2003 году, определена эффективность государственных инвестиций в образование для условного поколения мужчин и женщин в Республике Беларусь путем соотношения ожидаемого объема трудового вклада в экономику, дифференцированного по уровню образования, и затрат государства на получение соответствующего образования.

Таблица

Коэффициенты экономической эффективности образования для условного поколения родившихся в 2003 году в Республике Беларусь.*

Пол	Уровень образования			
	Среднее общее	Профессионально-техническое	Среднее специальное	Высшее
Мужчины	19	22	16	12
Женщины	16	18	12	11

*разработка автора

Полученные оценки эффективности инвестиционных вложений в образование позволяют сформулировать следующие выводы.

Для индивида:

- экономическая эффективность профессионально-технического среднего образования гораздо выше, чем отдача от общего среднего;
- инвестиции в среднее специальное образование, осуществляемые частными лицами, окупаются; но при условии платы за обучение в техникумах и колледжах пожизненные трудовые доходы мужчин, получивших профессионально-техническое и среднее специальное образование, практически выравниваются, а для женщин разница в суммарных доходах становится отрицательной. Таким образом, только продолжение учебы в высшем учебном заведении принесет желаемый экономический эффект от платного среднего специального образования;
- экономическая эффективность высшего образования остается достаточно высокой, однако, по мнению автора, тенденций к росту не имеет. Это связано с нарушением соотношения между спросом и предложением специалистов с высшим образованием (особенно женщин) на рынке труда, несовпадением структур специальностей, предлагаемых выпускниками высших учебных заведений и требуемых для современных условий экономического развития в республике. В то же время, не стоит ожидать уменьшения количества желающих получить высшее образование, которое является неперенным условием карьерного роста и, как следствие, возможности увеличения дохода.

Для государства:

- инвестиции в образование полностью окупаются и приносят ощутимые выгоды. Подтверждается закономерность, в соответствии с которой при переходе от низших к высшим ступеням отдача от образования снижается;
- сравнение академического или общего и профессионального среднего образования показало, что несмотря на то, что профессиональное обучение требует больших затрат, чем общеакадемическое образование, решающим фактором здесь является вклад в экономику республики лиц, получивших профессионально-техническое образование, по сравнению с общим средним;

- затраты общества на среднее специальное окупаются в большей мере, чем инвестиции, осуществляемые частными лицами, однако и здесь обращает внимание невысокая эффективность среднего специального образования, особенно у женщин. По мнению автора, это связано с тем, что женщины, окончившие колледжи и техникумы и не продолжившие образование в высших учебных заведениях, относятся в основном к категориям специалистов и других служащих, работают в бюджетной сфере, имеют очень незначительную возможность карьерного роста и в первую очередь оказываются безработными. Государственная политика в области оплаты труда служащих бюджетной сферы искусственно занижает производственную ценность данной категории работников, а отсутствие развития негосударственного сектора экономики сокращает возможности повышения эффективности среднего специального образования;
- инвестиции в высшее образование для государства являются одним из самых выгодных вложений, прибыль по ним в 8–9 раз превышает затраты, а учитывая не только экономические, но и социальные выгоды, можно констатировать, что вложения в сферу образования являются самыми эффективными из всех возможных.

Источники

1. *Psacharopoulos G., Woodhall M.* Education for development. An analysis of investment choices. — N.Y., 1991.
2. *Layard R., Mayhew K.* Britain's training deficit. — L., 1994.
3. *Leslie L., Brinkman P.* The economic value of higher education // ACE, Macmillan Publishing company. — N.Y., 1988.
4. *Steel J., Sausman C.* The contribution of graduates to the economy: rates of return // Report of the National committee of inquiry into higher education. — No 7. — 1997. — P.83–108.
5. *Добрынин А.И., Дятлов С.А., Цыренкова Е.Д.* Человеческий капитал в транзитивной экономике: формирование, оценка, эффективность использования. — СПб., 1999.
6. *Басакакова М.Е.* Экономическая эффективность инвестиций в высшее образование: гендерный аспект. — М., 2002.
7. *Нестерова Д., Сабириянова К.* Инвестиции в человеческий капитал в переходный период в России. Научный доклад, № 99/04, 1998.
8. *Статистический ежегодник Республики Беларусь.* — Минск: Министерство статистики и анализа, 2004.
9. *Агабекова Н.В.* Продолжительность периода труда в жизни населения Республики Беларусь // Актуальная статистика. Сборник научных трудов НИИ статистики. Т 1. — Минск: ГУ «Статиздат», 2004. — С. 264 —276.

Аннотация. Статья посвящена разработке методологического обеспечения и проведения измерения экономической выгоды инвестиций в образование для индивида и для государства в условиях становления рыночной социально ориентированной экономики в Украине.

Abstract. The article is devoted to development of methodological provision and carrying out of measurement of economic profits of investments into education for an individual and for the state under conditions of forming of socially focused market economy in Ukraine.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ МОТИВАЦІЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ У СФЕРІ ПРАЦІ

*В.В.Онiкiєнко,
доктор економічних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України,
Інститут демографії та соціальних
досліджень НАН України*

*М.В.Семикiна,
доктор економічних наук, професор,
Кіровоградський національний
технічний університет*

Побудова соціально орієнтованої економіки в Україні та зростання добробуту нації потребують прогресивних зрушень у розвитку продуктивних сил суспільства, що неможливе без піднесення на якісно новий рівень людської праці, радикальних змін у її мотивації. Завдання у сфері мотивації праці на початку ХХІ ст. істотно ускладнюються. В умовах посилення всеохоплюючої глобалізації світового розвитку, загострення міжнародної конкуренції об'єктивно формуються нові стратегічні орієнтири мотиваційної системи. Йдеться про необхідність формування конкурентоспроможної економіки, досягнення реальних позитивних змін у людському розвитку. Реалізація таких цілей стає все більш залежною від розв'язання проблеми *ефективності мотивації конкурентоспроможності у сфері праці*.

З огляду на реалії сьогодення наявна в Україні мотиваційна система не дає змогу успішно розв'язувати завдання такого змісту, що зумовлено, передусім, неадаптованістю важелів мотивації праці до ринкових умов, недослідженістю методології формування мотивації конкурентоспроможності праці та оцінки її ефективності, застарілістю методологічної, методичної, інформаційної бази мотиваційного забезпечення праці. Як наслідок, в Україні продовжується гальмування інноваційного розвитку, процесу нарощування конкурентних переваг національної робочої сили, вітчизняної продукції (товарів, послуг) на внутрішньому і зовнішніх (світових) ринках, уповільнюється поліпшення соціально-економічних умов життя більшості верств населення. Нині спостерігається загострення суперечності між потребами в потужному мотиваційному забезпеченні сталого економічного зростання і відсутністю ефективної мотивації конкурентоспроможності у сфері праці.

Незважаючи на те, що вдосконалення мотиваційної системи у сфері праці було і залишається предметом дослідження багатьох вчених в Україні, а також ряду вчених за її межами*, слід визнати, що проблема ефективності мотивації конкурентоспроможності у сфері праці поки що належно не вивчена. В економічній науці про працю потребують всебічного розкриття такі питання, як сутність ефективності мотивації праці і, зокрема, ефективності мотивації конкурентоспроможності у сфері праці, методологічні й методичні підходи до визначення її індикаторів та оцінки. Наукові пошуки в цьому напрямі мають слугувати вдосконаленню мотиваційного механізму регулювання результативності праці в умовах конкурентного середовища.

Проблема досягнення ефекту мотивації праці була актуальною у будь-які часи існування людського суспільства, проте саме останні 100 років вона стала об'єктом ретельної уваги вчених, політиків, менеджерів.

Перший сплеск колосального наукового інтересу до цієї проблеми припав на період Великої депресії (1929–1933 рр.), коли масштаби мотиваційного ефекту зростання заробітної плати змусили визнати термінову необхідність підвищення питомої ваги оплати праці у валовому внутрішньому продукті [1, с. 709]. Подолання важкої довготривалої економічної кризи і підвищення ефективності мотивації праці стало можливим на той час завдяки суто економічним важелям. Зокрема, підвищення ціни робочої сили позитивно вплинуло на продуктивність праці, якість продукції, сприяло економії сировини, що, у свою чергу, забезпечило зростання купівельної спроможності населення і стимулювало інвестиції, а отже, економічне піднесення.

Розвиток ринкових відносин, загострення конкурентної боротьби сприяли збагаченню наукових уявлень про можливі прояви ефекту мотивації праці. Так, на переконання М. Портера, саме в умовах конкуренції стає ширшим *економічний ефект* мотивації: зростання заробітної плати, яке іде в ногу з продуктивністю праці або дещо випереджає її, не лише підвищує купівельну спроможність населення, а й створює сприятливі стимули до пошуку найпередовіших переваг в конкуренції [2, с. 697]. Отримання конкурентних переваг, у свою чергу, обумовлює зростання доходу.

Не можна недооцінювати й ролі *соціального ефекту мотивації праці*. Доречно згадати погляди Л.Ерхарда: в конкурентних умовах варто пам'ятати значення *соціального ефекту* стимулюючих заходів, адже лише тоді сутність соціального ринкового господарства можна вважати повністю досягнутою, коли відповідно до підвищення продуктивності одночасно знижуються ціни, забезпечуючи зростання реальної заробітної плати, доходів, добробуту нації [3, с. 14]. Цієї ж позиції дотримуються й сучасні прогресивні науковці, зокрема А.М. Колот [4, с. 53], Г.В. Дворецька [5, с. 176] та ін.

Отже, у наукових уявленнях різних вчених можна простежити визнання вагомості ролі *економічного та соціального ефекту* мотивації праці.

Важливо підкреслити, що економічний та соціальний ефекти мотивації праці в ринкових умовах мають одночасний прояв на всіх рівнях організації економіки – макро-, мезо- та мікроекономічному (не кажучи про особистісний рівень).

Так, за даними дослідника І.Сміта, запровадження системи матеріальних заохочень на американських підприємствах в кінці 40-х рр. минулого століття забезпечувало зростання випуску продукції на 39%, зниження трудових витрат – на 11,5%, збільшення заро-

* Йдеться про праці зарубіжних вчених Тейлора Ф., Мейо Е., Хекхаузена Х., Герцберга Ф., Генкіна Б.М., Колосової Р.П., Фатхутдінова Р.А., Яковлева Р.А. та ін., а також вітчизняних – Бандура С.І., Богині Д.П., Данюка В.М., Дмитренка Г.А., Колота А.М., Новікова В.М., Петрової І.Л., Чухна А.А. та багатьох інших.

бітної плати — на 17,5%. Ці дані знайшли підтвердження і на прикладі Великобританії, де використання систем стимулювання праці у 50-х рр. минулого століття збільшило обсяг виробництва на 60%, а величину заробітної плати — на 20%. Введення преміальних систем стабілізувало соціально-трудова відносини, кадровий склад: плінність кадрів скоротилася з 370% до 16% [1, с. 813].

А зниження мотивуючої та стимулюючої ролі оплати праці і доходів призводить до протилежного ефекту — падіння продуктивності праці, неефективного використання робочого часу, деградації трудового потенціалу тощо. Ці та інші наслідки незадовільної мотивації праці спостерігалися під час всеохоплюючої економічної кризи у пострадянських країнах і значною мірою залишаються в Україні і сьогодні.

Разом з тим, було б помилковим вважати, що уявлення про кінцевий ефект мотивації обмежуються тільки економічним та соціальним вимірами. Аналіз впливу конкуренції на зміст мотивації праці засвідчує, що спрямованість трудової поведінки працівників фірм до набуття переваг у конкурентній боротьбі підштовхує їх до розробки і впровадження *інновацій*. Формування високої мотивації персоналу до прояву інноваційної активності, отримання у сфері інновацій певних зрушень та додаткового прибутку (за рахунок інновацій) дає нам підстави виокремити такий можливий ефект мотиваційного процесу, як інноваційний. Значущим є й постулювання *психологічного, технологічного, культурного* та багатьох інших ефектів мотивації праці.

Отже, в умовах конкурентного середовища сумарний ефект мотивації праці може містити досить багато складових:

$$\sum E = E_{\text{ек}} + E_{\text{соц}} + E_{\text{ін}} + \dots + E_{\text{псих}} + E_{\text{культ}} + E_{\text{техн}} \quad (1),$$

де $E_{\text{ек}}$ — економічний, $E_{\text{соц}}$ — соціальний, $E_{\text{ін}}$ — інноваційний, $E_{\text{псих}}$ — психологічний, $E_{\text{культ}}$ — культурний, $E_{\text{техн}}$ — технологічний ефекти.

В умовах конкуренції мотивація праці об'єктивно трансформується, дедалі більше спонукаючи власника трудових послуг до підвищення конкурентоспроможності, створення продукту праці (товарів, послуг, технологій), що має конкурентні переваги, підвищений попит на ринку. Ці міркування підводять до думки, що поява конкурентного середовища супроводжується об'єктивним процесом становлення мотивації конкурентоспроможності у сфері праці. Як же визначити сутність ефективності такої мотивації? За якими індикаторами та критеріями її можливо оцінювати?

В економічній літературі відомості про це вкрай обмежені та суперечливі, єдина точка зору поки не сформувалася. Взагалі оцінка ефективності мотивації праці, як підкреслює Я. Кесслер, вважається надзвичайно складною, оскільки результати мотиваційного впливу залежать від значної кількості змінних, окреслення ролі кожної є високопроблематичним [1, с. 814]. Складність розв'язання цього завдання для економістів полягає в тому, що так чи інакше результативність зовнішнього впливу залежить від взаємодії зовнішніх і внутрішніх мотиваторів особистості, тобто неодмінно стосується як оцінки дієвості методів мотивації, так і необхідності врахування множини різновекторних мотивів індивідуальної і колективної трудової поведінки, практично недосліджених особливостей національної трудової свідомості.

Оцінки ефективності мотивації праці більшості дослідників (Б.М. Генкін, А.М. Колот, Г.А. Дмитренко та ін.) збігаються в тому, що вона має відображати ступінь досягнення тих цілей, які ставлять керівництво підприємства і працівники (на макрорівні, відповідно, уряд і суспільство). Поряд з цим, в економічній науці, як відомо, є традиційне розуміння ефективності як співвідношення — „результати/витрати”.

Об'єднуючи обидва наукові підходи, вважатимемо, що *ефективність мотивації конкурентоспроможності у сфері праці* — це:

- по-перше, характеристика результативності процесу спонукання до конкурентоспроможної праці на основі врахування ступеня реалізації цілей суспільства та його окремих індивідів (відповідно підприємства та його працівників);
- по-друге, співвідношення результатів трудової діяльності і витрат, пов'язаних з мотивацією конкурентоспроможності у сфері праці.

Виходячи з таких уявлень, ефективність мотивації конкурентоспроможності у сфері праці може характеризуватися відношенням таких результатів, як обсяг випуску продукції, прибуток, додана вартість, до витрат, пов'язаних з мотивацією ефективної праці та розвитком трудового потенціалу. До останніх відносимо матеріальне стимулювання праці, у т. ч. бонуси, премії, участь у прибутках, та різноманітні соціальні витрати („соціальний пакет”), пов'язані зі створенням сприятливих умов для всебічного людського розвитку на робочому місці (йдеться про комфортні умови праці, забезпечення персональним комп'ютером, офісними меблями, транспортними послугами, доступність освітніх послуг, можливість підвищення кваліфікації, оздоровлення, лікування працівника та членів його сім'ї тощо). Сукупність таких соціальних витрат на працівника вважатимемо соціальними інвестиціями. Запропоноване трактування ефективності мотивації конкурентоспроможності праці передбачає, що для з'ясування системи її індикаторів, критеріїв та показників на мікрорівні необхідно мати уявлення про:

- стратегічні і тактичні цілі підприємства на певному етапі його розвитку;
- особисті цілі персоналу, який прагне до їх досягнення з певною силою мотивації залежно від сформованого мотиваційного ядра (домінуючих трудових мотивів);
- результати трудової діяльності та витрати, пов'язані з мотивацією конкурентоспроможності праці на даному підприємстві.

У таблиці 1 наведено систему індикаторів, критеріїв і показників економічної та соціальної ефективності мотивації праці на різних рівнях економічного аналізу.

На рівні підприємства одним з показників соціальної та економічної ефективності мотивації праці може бути співвідношення одержаного підприємством доходу і витрат на мотивацію праці персоналу (стимулювання праці, інвестиції в умови праці, підготовку і розвиток персоналу та ін.).

Поряд з цим можна використовувати також часткові відомі показники ефективності праці, такі як продуктивність праці, рентабельність праці, фондоозброєність праці, енергоємність тощо, які доповнюють уявлення про зрушення в результативності мотивації праці персоналу підприємства в цілому або в межах певних видів діяльності окремих груп працівників.

На макроекономічному рівні аналогічна оцінка матиме особливості, пов'язані як з рівнем розгляду, так і можливостями державного регулювання праці. Кожна держава в ринкових умовах керується власною стратегією економічного та соціального розвитку, і ступінь досягнення стратегічних цілей значною мірою визначає ефективність політики у сфері мотивації праці.

Проте базовим чинником реалізації поставлених цілей довгострокового розвитку України (економічне піднесення, впровадження інноваційної моделі розвитку, поліпшення добробуту нації тощо) має бути високопродуктивна праця в усіх сферах і галузях економіки. Індикаторами досягнення економічного та соціального ефекту мотивації до такої праці

Таблиця 1

Індикатори, критерії і показники оцінки економічної та соціальної ефективності мотивації праці

Індикатори	Рівень підвида	Макроекономічний рівень Досягнення економічних та соціальних цілей підприємства	Мезоекономічний рівень Досягнення економічних та соціальних цілей регіону, галузі	Макроекономічний рівень Досягнення економічних та соціальних цілей держави
Критерії економічної ефективності	Досягнення особистісних економічних та соціальних цілей	Максимізація прибутку; зростання обсягів виробництва; зростання продуктивності праці; збільшення витрат на роботу сил у загальній структурі витрат; зростання рентабельності праці; впровадження інновацій, залучення працівників до праці інноваційного змісту; зростання конкурентоспроможності продукції; залучення працівників до участі у прибутках підприємства; підвищення сили економічної мотивації індивіда тощо	позитивна динаміка валової доданої вартості, створеної підприємствами регіону (галузі); позитивні зрушення у рівні зайнятості; зниження рівня офіційного та прихованого безробіття в регіоні; ефективне використання робочого часу; зростання середньої заробітної плати в регіоні; поліпшення співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати; зростання доходів населення; зростання частки оплати праці в доходах; збільшення частки працівників, охоплених працею інноваційного змісту тощо	зростання ВВП на душу населення; позитивна динаміка кількості населення, зайнятого економічною діяльністю; зниження рівня безробіття; ефективне використання робочого часу; збільшення частки оплати праці у ВВП; збільшення частки оплати праці в структурі доходів населення; позитивна динаміка доходів на душу населення; зростання середньої заробітної плати; наблизення мінімальної заробітної плати до прожиткового мінімуму тощо
Критерії соціальної ефективності	задоволеність працею на підприємстві; підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня; зростання добробуту сім'ї; підвищення якості трудового життя; підвищення рівня безпеки праці; зниження рівня конфліктності соціальних партнерів; підвищення сили соціальної мотивації індивіда тощо	стабілізація соціально-трудових відносин, зниження рівня їх конфліктності; формування команди компетентних фахівців на підприємстві; формування й розвиток корпоративних цінностей; поліпшення соціально-психологічного клімату; зростання інноваційної активності; інвестування у формування та розвиток людського капіталу; поліпшення якості трудового життя колективу; підвищення сили соціальної мотивації трудового колективу	скорочення заборгованості з виплат заробітної плати в організаціях та підприємствах регіону; позитивна динаміка витрат бюджету області на соціальні програми, розвиток соціальної інфраструктури; скорочення частки громадян, які живуть за межею бідності; позитивні зміни в умовах та безпеці праці в регіоні; позитивні зміни у стані соціально-трудових відносин в регіоні, виконання зобов'язань соціальних партнерів; позитивні зміни у підготовці та перепідготовці кадрів в регіоні; піднесення якості трудового життя тощо	зростання доходів населення, зменшення їх диференціації; зменшення мікрорегіональних відмінностей середньої заробітної плати; поліпшення умов та безпеки праці; зменшення частки громадян, які живуть за межею бідності; зростання питомої ваги середнього класу; позитивна динаміка витрат державного бюджету на соціальні інвестиції; зростання обсягів підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів в галузях економіки; поліпшення стану соціально-трудових відносин; піднесення якості трудового життя тощо
Загальні показники соціально-економічної ефективності мотивації праці	1) Зростання реального доходу (оплати праці) в розрахунку на одного працівника. 2) Задоволеність працею (за даними мотиваційного моніторингу). 3) Сила соціальної та економічної мотивації працівника (за авторською методикою).	1) Соціально-економічна ефективність мотивації праці на мікрорівні: $Em = D / (\Sigma z + \Sigma c),$ де Em – ефективність мотивації; D – доход (прибуток) підприємства; Σz – витрати на економічну мотивацію праці; Σc – витрати на соціальну мотивацію персоналу. 2) Сила соціальної та економічної мотивації трудового колективу підприємства (за авторською методикою).	1) Соціально-економічна ефективність мотивації праці в регіоні: $Emr = DPr / (\Sigma zp + \Sigma cr),$ де Emr – мезоекономічна ефективність мотивації в регіоні; DPr – додана вартість, створена у регіоні (галузі) за певний період; Σzp – витрати на економічну мотивацію працівників регіону, галузі (оплата праці), Σcr – витрати на соціальну мотивацію працівників на рівні регіону, галузі.	1) Соціально-економічна ефективність мотивації праці в країні: $Ekd = Nd / (\Sigma zd + \Sigma cd),$ де Ekd – макроекономічна ефективність мотивації; Nd – національний дохід країни за певний період; Σzd – витрати на економічну мотивацію праці населення (оплата праці), Σcd – витрати на соціальну мотивацію населення (соціальні інвестиції).
Спосіб виміру	Мотиваційний моніторинг, економічні розрахунки	Економічні розрахунки, мотиваційний моніторинг	Економічні розрахунки	Економічні розрахунки

мають слугувати: поліпшення макроекономічних показників, передусім, зростання валового внутрішнього продукту, національного доходу, підвищення рівня і якості трудового життя (та якості життя загалом). У свою чергу, критеріями оцінки економічної ефективності мотивації праці на макроекономічному рівні слід вважати показники, що стосуються зростання продуктивності праці, ефективності використання трудового потенціалу, задоволення економічних потреб. Йдеться про позитивні зрушення у динаміці ВВП на душу населення; збільшення кількості населення, зайнятого економічною діяльністю, та підвищення рівня зайнятості; скорочення рівня безробіття; поліпшення використання робочого часу; позитивні зміни у витратах підприємств на робочу силу, підвищення частки оплати праці найманих працівників у ВВП та частки оплати праці в структурі доходів населення; скорочення ставки оподаткування доходів; зростання мобільності кадрів.

Щодо оцінки соціальної ефективності мотивації праці на макrorівні, то її критеріями варто вважати показники, що насамперед стосуються підвищення рівня та якості трудового життя, утвердження соціальної справедливості, зростання соціальних інвестицій у розвиток людського капіталу, зокрема: поліпшення умов праці; зростання доходів населення; скорочення частки громадян, які живуть за межею бідності; збільшення частки середнього класу (якщо вона нижче 50% населення, доходи розподіляються нерівномірно, не створено умов для зростання добробуту); збільшення витрат державного бюджету на соціальні програми, освіту та науку; зниження конфліктності соціально-трудова відносин; зростання обсягів підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів.

Низка перелічених показників тісно пов'язана із соціальною та економічною ефективністю мотивації, оскільки відбиває можливості задоволення актуальних потреб людини праці саме з позицій людського розвитку, дає змогу з'ясувати невикористані резерви і шляхи їх реалізації для забезпечення прискореного економічного розвитку та соціального інвестування розвитку людського капіталу.

Ефективність мотивації праці в Україні на макrorівні після тривалого спаду в середині 90-х років не зазнала істотних зрушень, незважаючи на економічне зростання на початку нового сторіччя, і практично не позначилася на поліпшенні показників людського розвитку і стані мотивації праці. Продовжує поглиблюватися розшарування суспільства за доходами. Життєвий рівень громадян України, попри деяке зростання доходів, є одним з найнижчих в Європі. 2/3 населення живе на рівні бідності, при цьому бідність в Україні охоплює значну частину працюючих.

Причини неефективності існуючого механізму мотивації пов'язуємо, перш за все, з тим, що в Україні заробітна плата давно втратила відтворювальну, мотиваційну, стимулюючу та інші її функції, знецінюючи трудові орієнтації на підвищення ефективності праці, конкурентоспроможності робочої сили. Саме накопичені протиріччя у сфері оплати праці формують, на наш погляд, основні чинники демотивації конкурентоспроможності у сфері праці України.

Повертаючись до методології оцінки ефективності мотивації, зосередимо далі увагу на її окремих важливих аспектах та особливостях. Основним макропоказником соціально-економічної ефективності мотивації праці запропоновано відношення національного доходу до витрат на соціально-економічну мотивацію праці населення

$$E_m = D / (\sum Z + \sum C) \quad (2),$$

де D – національний дохід, $\sum Z$ – витрати на економічну мотивацію праці населення країни (матеріальне стимулювання праці); $\sum C$ – витрати на соціальну мотивацію

праці населення (соціальні інвестиції), тобто витрати, пов'язані з фінансуванням освіти та охорони здоров'я, соціальним захистом працівників і безробітних, створенням сприятливих та безпечних умов праці, навчанням та перенавчанням працівників, розвитком соціальної інфраструктури.

Слід зауважити, що показник *Em* дуже чутливий до співвідношення між темпами зростання результативності праці і темпами зростання оплати праці та соціальних витрат (більш високі темпи зростання витрат на мотивацію праці порівняно з темпами зростання результативності праці знижують значення *Em*). Проведені розрахунки показали, що за 2002–2004 рр. майже не відбулося підвищення соціально-економічної ефективності мотивації праці, що пояснюється низьким мотиваційним потенціалом оплати праці, рівень якої не забезпечує розширеного відтворення робочої сили. В зв'язку з цим вважаємо об'єктивно необхідним на даному етапі забезпечувати випереджувальне зростання заробітної плати до рівнів, достатніх для відтворення кваліфікованої робочої сили. У найближчій перспективі ці заходи мають посилити мотиваційний зв'язок „оплата праці — результати праці” і забезпечити надалі прискорене зростання продуктивності праці (відповідно, і доходу) порівняно з витратами на її оплату, отже, отримувати більший економічний ефект мотивації конкурентоспроможності у сфері праці.

Перспективи подальшого розвитку запропонованих методологічних підходів визначення ефективності мотивації конкурентоспроможності у сфері праці стосуються дуже дискусійного питання — визначення окремих її складових. Найбільший інтерес становить оцінка економічного, соціального та інноваційного ефектів.

Оцінка економічного ефекту мотивації конкурентоспроможності у сфері праці (*Ee*) має бути пов'язаною, на наш погляд, з комплексною оцінкою „віддачі” економічних витрат на мотивацію працівників у конкурентних умовах. Для оцінки економічної ефективності світовою практикою „відпрацьовано” як статичні, так і динамічні методи, що передбачають порівняння результату і витрат. Базуючись на означених методах, (*Ee*) може розраховуватися як відношення приросту частки отриманого результату (на макrorівні — ВВП, національного доходу, фінансового результату від економічної діяльності) до витрат у сфері праці, за рахунок яких таке зростання відбулося; для окремих підприємств, трудових колективів, працівників — як відношення отриманого прибутку (обсягу реалізованої продукції) до витрат на мотивацію персоналу.

Оцінка соціального ефекту (Se) мотивації конкурентоспроможності у сфері праці належить до найскладніших у методологічному плані проблем. З одного боку, соціальні пріоритети для держави, яка претендує на статус соціальної, мають бути головними, з іншого — більшість з них не піддається кількісному виміру, залишаючи можливості для якісних характеристик (йдеться про соціальне самопочуття працівника в організації, стан соціальної захищеності, задоволеність змістом праці і соціальним статусом тощо). Щодо кількісних характеристик соціального ефекту мотивації, то згідно з існуючими методичними підходами, до них, зокрема, відносять: забезпеченість робочим місцем та гідною працею; житлові та культурно-побутові умови працівників; умови праці; професійно-кваліфікаційне зростання; надійність систем постачання продовольства, енергії, палива; стан здоров'я; економію вільного часу тощо. Для оцінювання згаданих характеристик соціального ефекту мотивації конкурентоспроможності у сфері праці, крім кваліметричних підходів, доцільно використовувати експертний метод.

Ефект інноваційний (Ie) виявляє себе через наступні характеристики: зростання обсягу виконаних наукових та науково-технічних робіт; зростання обсягу виробництва нової продукції та розширення її асортименту; зростання продуктивності праці на основі запровадження інновацій; вдосконалення процесу управління трудовою діяльністю; сти-

мулювання праці персоналу, зайнятого розробкою та впровадженням інновацій; фінансування наукових та науково-технічних робіт тощо. Для власника інновацій економічна цінність таких характеристик визначається: очікуваною корисністю, асоційованою з якістю та кількістю нової продукції, що виготовляється; працею, що витрачається на розробку й впровадження інновацій; витратами на організацію наукових та науково-технічних робіт; виробництвом нових послуг, продукції та доходом від їх реалізації.

Критеріями оцінки інноваційного ефекту мотивації конкурентоспроможності у сфері праці на рівні підприємства можуть бути обсяги виробництва нової продукції (товарів, послуг) у розрахунку на 1000 грн. витрат на оплату праці; прибуток, отриманий від реалізації нової продукції, в розрахунку на 1 працівника, зайнятого впровадженням інновацій.

Розраховані нами показники економічного, соціального та інноваційного ефектів мотивації конкурентоспроможності у сфері праці наведено в таблиці 2.

Таблиця 2

Показники ефективності мотивації конкурентоспроможності праці за регіонами України

Регіони	Економічний ефект*	Соціальний ефект**	Інноваційний ефект***
Автономна Республіка Крим	2,53	13,1	2,15
Області:			
Вінницька	3,13	13,2	3,03
Волинська	3,63	14,6	1,95
Дніпропетровська	2,91	18,9	2,36
Донецька	3,02	16,2	0,19
Житомирська	2,74	12,6	1,86
Закарпатська	3,36	15,0	1,44
Запорізька	2,58	16,1	3,91
Івано-Франківська	3,79	16,6	1,91
Київська	2,90	11,1	2,08
Кіровоградська	3,04	20,2	2,27
Луганська	2,55	13,6	2,94
Львівська	2,86	11,0	2,30
Миколаївська	2,60	14,5	5,31
Одеська	3,31	10,2	2,12
Полтавська	3,49	14,5	1,95
Рівненська	2,97	13,1	2,10
Сумська	2,85	17,0	2,71
Тернопільська	3,22	13,9	2,09
Харківська	2,95	14,9	2,36
Херсонська	2,95	15,1	1,65
Хмельницька	2,97	16,2	2,14
Черкаська	2,83	13,4	2,71
Чернівецька	3,37	15,0	1,57
Чернігівська	3,05	13,3	1,99
м. Київ	3,89	8,2	2,25
м. Севастополь	2,64	12,8	2,50

* Валова додана вартість (грн.) у розрахунку на 1 грн. заробітної плати найманого працівника. *Джерело:* Україна у цифрах у 2003 році. — К.: Держкомстат України, 2004. — С. 44, 219; Праця України 2003. — К.: Держкомстат України, 2004. — С. 36.

** Кількість працівників (осіб), що підвищили кваліфікацію, у розрахунку на кожний млн. грн. витрат на оплату праці. *Джерело:* Праця України 2003. — К.: Держкомстат України, 2004. — С. 105, 251.

*** Вартість виконаних науково-технічних робіт (тис. грн.) у розрахунку на 1 тис. грн. оплати праці інноваційного змісту. *Джерело:* Наукова та інноваційна діяльність в Україні. — К.: Держкомстат України, 2003. — С. 95, 111.

Як видно з таблиці, показники ефективності мотивації праці значно розрізняються за регіонами України. Так, економічний ефект мотивації конкурентоспроможної праці за показником валової доданої вартості у розрахунку на 1 грн. заробітної плати найманого працівника коливався від 2,53 грн. (Автономна Республіка Крим) до 3,89 грн. (м. Київ). Соціальний ефект, пов'язаний з аспектом реалізації потреб працівників у підвищенні рівня конкурентоспроможності робочої сили, засвідчив, що кількість працівників, які підвищили кваліфікацію, у розрахунку на один мільйон гривень витрат на оплату праці, коливалася від 8 осіб (м. Київ) до 20 осіб (Кіровоградська область). Інноваційний ефект мотивації конкурентоспроможності складав від 0,19 (Донецька область) до 5,31 тис. грн. (Миколаївська область) вартості виконаних наукових та науково-технічних робіт у розрахунку на 1 тис. грн. оплати праці інноваційного змісту.

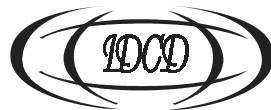
Запропонований підхід до оцінки ефективності мотивації конкурентоспроможності праці ґрунтується на розумінні багатовимірності та багатокритеріальності мотиваційного процесу на всіх рівнях економічного аналізу, необхідності використання багатоваріантних методик і критеріїв відповідної оцінки. Незважаючи на те, що визначені ефекти (Ее, Іе) є різноякісними і відбивають лише окремі аспекти дієвості мотивації конкурентоспроможності праці, використання запропонованих методологічних та методичних підходів до її оцінки вже сьогодні може бути корисним, оскільки сприятиме: керованому регулюванню процесів розвитку трудового потенціалу; підвищенню дієвості мотиваційних механізмів та пошуку соціальних і економічних важелів забезпечення економічного зростання в умовах посилення конкуренції; реалізації завдань інноваційного розвитку та побудови конкурентоспроможної економіки.

Джерела

1. *Управление человеческими ресурсами* / Под ред. М.Пула, М.Уорнера. — СПб.: Питер, 2002. — 1200 с.
2. *Портер М.* Международная конкуренция. — М.: Международные отношения, 1996. — 896 с.
3. *Эрхард Л.* Благосостояние для всех: Репринт. Воспроизведение: Пер. с нем. — М.: Дело, 2001. — 352 с.
4. *Колот А.М.* Мотивація персоналу. Підручник. — К.: КНЕУ, 2002. — 337 с.
5. *Дворецька Г.В.* Соціологія: Навч. посібник. — Вид. 2-ге, перероб. і доп. — К.: КНЕУ, 2002. — 472 с.
6. *Онікієнко В.В.* Удосконалення соціально-трудових відносин як важлива умова забезпечення людського розвитку // Демографія та соціальна економіка. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2004. — № 1–2. — С. 102–109.
7. *Семикіна М.В.* Соціально-економічна мотивація праці: методологія оцінки ефективності та принципи регулювання / Відп. ред. В.В.Онікієнко. — Кіровоград: ПВЦ „Мавік”, 2004. — 124 с.

Аннотація. В статті досліджуються методологічні проблеми оцінки мотивації конкурентоспроможності в сфері праці. Предложено нове наукове напрямлення, базуюнє на концепції мотивації конкурентоспроможного труда. Разработана система показателей экономической и социальной эффективности мотивации труда.

Abstract. The article is devoted to the research of methodological problem of estimate of motivation of competitiveness in the sphere of labour. A new scientific direction which is based on the conception of motivation of competitive labour is suggested. A system of indications of economic and social effectiveness of labour motivation has been worked out.

СОЦІАЛЬНА СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

*А.Л. Баланда,
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник, перший заступник
директора Інституту оперативної діяльності та
державної безпеки СБ України*

Національна безпека є головним імперативом існування будь-якого національно-державного утворення, до основних функцій якого належить регулювання суспільних відносин, спрямоване на узгодження та всебічне задоволення різноманітних інтересів людини, суспільства й держави.

Вживання і стабільне функціонування соціальної системи визначається ефективністю розв'язання соціально-економічних проблем (концепція “функціональних імперативів”, представниками якої є Р.Бейлз, Т.Парсонс, Б.Шилз). До визначальних науковці відносять проблему відтворення структури суспільства й зняття в ньому напруження.

Посилення соціального пресу в суспільстві є основною причиною його маргіналізації, що, у свою чергу, веде до масштабних соціальних конфліктів [1, с.3].

Соціальна складова національної безпеки — поняття різноаспектне. Її визначення включає: по-перше, оцінку соціального напруження, що може призвести за певних обставин до потужних соціальних вибухів та регіонального сепаратизму.

По-друге, йдеться про ступінь незадоволеності населення рівнем соціально-економічного розвитку країни та власним добробутом. Так, дані соціологічного моніторингу свідчать: останніми роками в Україні помітно поширилися протестні настрої. Це показує, зокрема, динаміка розподілу відповідей на запитання: „Що, на Вашу думку, краще — терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою або у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом?” [2, с.467].

В останні роки частка людей, які вважають, що потрібно активно протестувати проти погіршення умов життя, значно перевищує кількість тих, хто виступає за збереження миру будь-якою ціною.

По-третє, це готовність і можливість для кожного індивіду займатися продуктивною працею. Внаслідок невирішеності питань власності, недосконалості податкової політики, значної корупційності системи державного управління послаблюється мотивація до трудової активності. Ці процеси можуть становити загрозу національній безпеці за двома напрямками:

- економічна безпека держави (низька професійна та територіальна мобільність населення, професійна деградація та втрата кваліфікації внаслідок тривалого перебування в стані безробіття (відкритого чи прихованого) і відтоку до сфери неформальної зайнятості, виїзд за межі країни висококваліфікованих спеціалістів);
- соціально-політична стабільність країни. Ці напрями значною мірою визначаються становищем різних груп населення на ринку праці [3, с.33–34].

Таблиця 1

Динаміка поширення протестних настроїв (%)

Варіанти відповідей	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Потрібно будь-що зберегти порядок	43,8	40,8	34,6	28,9	29,4	31,1	36,1	27,0	34,0	29,0	34,2
<i>Важко сказати</i>	<i>31,0</i>	<i>32,9</i>	<i>33,3</i>	<i>34,1</i>	<i>32,0</i>	<i>34,5</i>	<i>33,4</i>	<i>33,2</i>	<i>24,2</i>	<i>23,6</i>	<i>22,6</i>
Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	22,7	26,2	32,1	36,6	38,5	34,0	30,5	39,7	41,5	46,8	42,1
<i>Не відповіли</i>	<i>2,4</i>	<i>0,1</i>	<i>0,0</i>	<i>0,4</i>	<i>0,1</i>	<i>0,3</i>	<i>0,0</i>	<i>0,1</i>	<i>0,3</i>	<i>0,6</i>	<i>1,2</i>

У вітчизняній науці соціальна складова національної безпеки України має вкрай недостатній рівень теоретичної розробленості. Серію наукових досліджень, присвячених вказаній проблемі, проводив у 1995–1997рр. Національний інститут стратегічних досліджень, у 1998–2000рр. Інститут економіки промисловості НАН України виконав НДР „Дослідження проблем соціальної безпеки та шляхи їхнього вирішення”, за результатами якої вийшла монографія та захищена докторська дисертація [4].

Разом з цим на сьогодні в Україні, окрім названих ґрунтовних спеціальних досліджень, концептуальні розробки з проблем соціальної безпеки практично відсутні. Це дає підстави погодитися з думкою О.Новікової, яка вважає, що соціальна безпека, незважаючи на гостроту та вагомість, не набула відповідного розвитку як самостійний науково-практичний напрям ні у системі національної безпеки, ні в системі державного управління, ні у системі соціальної та економічної політики [5, 80]. Більш того, якщо Концепція (основи державної політики) національної безпеки України (1997рік) визначала 7 сфер національної безпеки України, до складу яких включалася і соціальна безпека, то прийнятий у 2003 році Закон України „Про основи національної безпеки України” терміна „соціальна безпека” не містить, визначаючи лише загрози національним інтересам і національній безпеці України у соціальній та гуманітарній сферах: невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення визначеним соціальним пріоритетам; неефективність державної політики щодо підвищення трудових доходів громадян, подолання бідності та збалансування продуктивної зайнятості працездатного населення; криза системи охорони здоров’я і соціального захисту населення і, як наслідок, небезпечне погіршення стану здоров’я населення; поширення наркоманії, алкоголізму, соціальних хвороб; загострення демографічної кризи; зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства; прояви моральної та духовної деградації суспільства; зростання дитячої та підліткової бездоглядності, безпритульності, бродяжництва [6].

Науковці Центру перспективних соціальних досліджень Міністерства праці та соціальної політики та НАН України узагальнили різні методичні підходи щодо визначення та розуміння поняття “соціальна безпека” [7]: соціальна безпека – стан суспільства, в

тому числі всіх основних сфер виробництва, соціальної сфери, охорони внутрішнього конституційного порядку, зовнішньої безпеки, культури, за якого забезпечується номінальний рівень соціальних умов та соціальних благ — матеріальних, санітарно-епідеміологічних, екологічних, психологічних тощо, що визначають якість життя людини і суспільства в цілому та гарантується мінімальний ризик для життя, фізичного та психічного здоров'я людей.

Погоджуючись загалом із запропонованим визначенням, слід зазначити, що у запропонованому розумінні термін “соціальна безпека” є надто переобтяженим і широким (охорона внутрішнього конституційного порядку є сферою державної безпеки, зовнішня безпека повинна розглядатися з позиції національних інтересів суб'єкта міжнародних відносин тощо).

При конструюванні поняття “соціальна безпека”, на нашу думку, необхідно виходити з того, що це частина більш складної наукової категорії — національної безпеки, яка відображає захищеність особи, соціальної групи, суспільства від загроз їх життєвим інтересам, правам, свободам. Виходячи з цього, у загальному вигляді, постійним об'єктом соціальної безпеки є особа, її життєво важливі права і свободи у соціальній сфері життєдіяльності суспільства: право на достойний рівень життя, на працю та її оплату, освіту, відпочинок, гарантований соціальний захист з боку держави.

Таким чином, хоча термін не закріплений на законодавчому рівні, у переважній більшості наукових праць соціальна складова національної безпеки України визначається як „соціальна безпека”. Очевидно, з цим можна погодитися, оскільки відповідні дослідження мають передбачати поєднання проблем національної безпеки України з державними пріоритетами соціальної політики, а загрози у соціальній сфері набувають дедалі більшої актуальності в забезпеченні національної безпеки України.

Однак, на нашу думку, для цілей дослідження національної безпеки термін „соціальна складова національної безпеки” виглядає більш прийнятним і коректним, оскільки вона повинна включати значно ширший комплекс проблем, ніж соціальна безпека.

Такий підхід дасть змогу також дослідити загрози національній безпеці, детермінантами яких виступають:

- безробіття;
- нелегальна зайнятість;
- нелегальна трудова міграція;
- бідність.

Дослідження комплексу вказаних проблем передбачає застосування системного підходу, оскільки соціальна структура суспільства є системою, її елементами виступають індивіди, які об'єднуються у громадські організації, об'єднання, політичні партії тощо. У цьому випадку відповідний вплив на систему може мати як конструктивний, так і деструктивний характер. Останній визначається інтересами кожного із структурних елементів у процесі їх взаємовідносин та у взаємодії із зовнішнім середовищем. За наявності протиріч або антагонізмів між кількома групами інтересів, розвиток суспільства підпорядковуватиметься тій соціальній групі, яка найбільш послідовно відстоює свої інтереси, і багато у чому буде визначатися прогресивним чи регресивним характером панівної ідеології у домінуючій соціальній групі, яка спрямовуватиметься насамперед на реалізацію її власних корпоративних інтересів. З цієї позиції *національну безпеку слід розглядати як стан соціальної структури чи суспільства, що залежить від співвідношення сил між соціальними групами чи від рівня спільності їх інтересів.*

Соціальна складова національної безпеки на сучасному етапі соціально-економічного розвитку виступає внутрішнім фактором її забезпечення і набуває особливої актуальності у зв'язку із зменшенням фінансових можливостей держави у проведенні активної

соціальної політики. Радикальні трансформаційні процеси, що продовжуються в Україні, призводять до сегментації суспільства, поділяючи його на полярні соціальні верстви з різним статусом.

Соціальна складова в системі суспільно-політичних і економічних пріоритетів України набирає ваги одного з домінуючих національних інтересів. Від ефективності соціальної політики залежить ставлення громадян до впроваджуваних реформ, до державних інституцій, політичних партій і окремих політиків, зрештою — до державності і незалежності України. Від якості та динаміки вирішення цих проблем значною мірою залежатиме також імідж нашої країни в очах європейської і світової демократичної спільноти.

З іншого боку, ситуація в соціальній сфері, механізм її функціонування та фінансування значною мірою визначаються вибраною моделлю розвитку держави. Соціально орієнтована економічна система з домінуванням складових соціал-демократичної моделі державного устрою передбачає високий рівень перерозподілу ВВП через бюджет (а отже, і високі податки з доходів за прогресивною шкалою), велику частку державної власності в економіці країни, високий ступінь контролю держави за соціально-економічними процесами і поширення практики надання соціальних послуг через суспільні фонди споживання [8, с.49].

Виходячи з викладеного, можна визначити головний системний компонент національної безпеки — це життєво важливі інтереси соціальної структури, що домінують у відносинах із факторами розвитку національно-державних структур. Вказані інтереси структури взаємодіють з інтересами її базових елементів, таких як соціальні групи, еліта, державні і громадські організації, партії, релігійні й етнічні утворення, рухи тощо. Антагоністичні чи невіршені протиріччя інтересів окремих домінуючих соціальних структур становлять загрозу стабільному існуванню чи сталому розвитку всієї соціальної системи.

Вивчення проблем взаємозв'язку сталого розвитку та безпеки, в свою чергу, дає можливість одночасно досліджувати більш конкретні процеси, котрі нині переважно розглядаються ще нарізно та ізолювано: сталого розвитку та безпеки життєдіяльності. Вихідним пунктом тут є твердження про те, що сталий розвиток — це певна траєкторія довготермінового (практично необмеженого) збільшення загального блага людства [9, с.6].

Отже, забезпечення національної безпеки виступає функціональною характеристикою стабільного розвитку соціальної структури; її реалізація проходить такі етапи:

- виділення життєво важливих національних інтересів;
- аналіз наявних протиріч між інтересами зовнішніх соціальних елементів і інститутами національно-державної структури;
- моніторинг внутрішніх протиріч між національно-державними інтересами та інтересами їх соціальної складової;
- визначення шляхів і можливих механізмів вирішення зовнішніх та внутрішніх протиріч;
- визначення суб'єктів забезпечення безпеки, дії яких повинні забезпечити стабільний стан системи;
- розробка заходів вирішення зовнішніх чи внутрішніх конфліктів і протиріч, досягнення сталого функціонування і розвитку соціальної структури.

Запропонований підхід дає змогу не лише визначити зміст і структуру національної безпеки через призму її соціальної складової, а й більш виважено підійти до виділення її об'єктів. Так, у концептуальних дослідженнях [10; 11] об'єктами національної безпеки виступають особа, суспільство і держава. Аналогічний підхід втілено також у Законі України „Про основи національної безпеки України” — об'єктами національної безпеки є: людина і громадянин — їхні конституційні права і свободи; суспільство — його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформа-

ційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси [6].

Однак, на нашу думку, таке визначення об'єкта може бути прийнятним в основному лише при вирішенні питання забезпечення суспільного порядку, оскільки названі елементи є також соціальними структурами, як і національно-державне утворення, і виступають лише його складовими (тобто співвідносяться як конкретне поняття з більш загальним). Тому *об'єктом* національної безпеки має бути система відносин між елементами соціальної спільності і у зовнішньому, і внутрішньому аспектах. Тоді стабільність функціонування і розвитку соціальної структури реалізується у вигляді системи взаємовідносин і взаємозв'язків між її елементами.

Не менш актуальним питанням є уточнення *об'єкта забезпечення* національної безпеки. Адже в соціальних структурах вплив на об'єкт може бути як прямим, так і опосередкованим. Тоді об'єктом забезпечення безпеки може стати ідеальний (власне відносини) чи матеріальний носії системи відносин, і як об'єкт забезпечення національної безпеки можуть розглядатися людина, суспільство і держава. Вплив тих чи інших загроз на вказаний об'єкт в кінцевому результаті опосередковано впливає на функціонування системи відносин у суспільстві та державі, тобто співвідношення об'єкта безпеки і об'єкта її забезпечення реалізується як співвідношення мети функціонування (запобігання порушенню системи суспільних відносин) і конкретних дій (вплив на визначений об'єкт).

Зазначені висновки щодо об'єкта та суб'єкта забезпечення національної безпеки України дають змогу вважати соціальний фактор одним з найактуальніших чинників національної безпеки України.

Негативні явища в соціальній сфері, що формують соціальне напруження, в основному є наслідком недосконалості державного управління, тобто вони зумовлюються низьким рівнем забезпечення національної безпеки України. Вказаний взаємозв'язок соціального напруження та національної безпеки відіграє вирішальну роль у своєчасному і адекватному регулюванні цих явищ.

Якщо національну безпеку розглядати як такий стан функціонування суспільства, за якого у повному обсязі забезпечуються територіальна цілісність, конституційний лад, суверенітет і прогресивний розвиток, реалізуються права і свободи громадян, то реальна загроза одній зі складових безпеки в період соціального напруження характеризує цю стадію розвитку як суспільно небезпечну. Звідси, будь-яка з форм соціального протесту (страйк, економічна блокада, маніфестація з елементами відкритої непокорі і протидії правоохоронним органам), нехтування правилами її проведення набуває характеру суспільно небезпечного стану розвитку залежно від:

- масовості явища, його тривалості і території, на яку воно поширюється;
- характеру висунутих вимог і методів їх досягнення;
- безпосереднього впливу на будь-яку складову національної безпеки.

Наведені елементи-ознаки виходу стану соціального напруження на суспільно небезпечний рівень розвитку, як правило, проявляються у їх взаємопроникненні, вони визначають також гостроту соціального конфлікту незалежно від форм його прояву.

У процесі вирішення одного й того ж конфлікту може застосовуватися як одна форма соціального протесту, так і їх поєднання. Цілком очевидно, що точне вимірювання ознак, які визначають досягнення суспільно небезпечного розвитку соціального напруження, є неможливим. Однак здебільшого конкретні цифри і не потрібні, оскільки соціальний конфлікт, що розрісся до ознаки масовості явища (переважно в теоріях визначається кількістю одиниць спостереження від 100 і більше), буде характеризуватися ступенем соціальної небезпеки і залежатиме лише від шкали вимірювання та об'єкта аналізу. Так, для окремого підприємства з чисельністю працюючих 200–300 осіб участь у конфлікті 100 робітників — явище більш ніж масове, однак основи національної безпеки такого роду

конфлікт не зачепить. Якщо ж за одиницю спостереження взяти підприємство, то сукупність 100 конфліктуючих об'єктів характеризує масовість зовсім іншого порядку, яка є соціально небезпечною для прогресивного розвитку країни.

Таким чином, виникає питання щодо необхідності визначення індикаторів суспільно небезпечного розвитку. Ряд провідних вітчизняних науковців запропонували досить цікаві і прогресивні методики розрахунку індикаторів соціальної безпеки [12, с.25]. Їх запровадження дало можливість дещо обмежити полярність в оцінках сучасного стану українського суспільства, а також знайти окремі порогові значення деструктивного розвитку системи.

Порогові значення показників-індикаторів — це такі граничні величини, недотримання яких спричинює загрози нормальному розвитку різних елементів виробництва і формування негативних руйнівних тенденцій.

Варто наголосити, що всі залежності між показниками безпеки та їх пороговими значеннями необхідно розглядати в динаміці. Це означає, що одночасна зміна граничних величин не завжди призводитиме до моментального і незворотного порушення у соціально-економічному розвитку. Понад те, завжди є деякий запас часу, впродовж якого може перевищуватися порогове значення чи допускатися недотримання класичної ринкової залежності. Все залежатиме від конкретного випадку, об'єктивних і суб'єктивних умов. Та, загалом, у множині випадкових „сплесків” і винятків виявляються стійкі закономірності, які треба досліджувати й узагальнювати. Вони мають стати основною інформаційною базою для прийняття управлінських рішень на рівні держави.

Однак вирішення поставленої задачі супроводжується низкою проблем методологічного і практичного характеру. Так, по-перше, з погляду теорії систем, при визначенні критичного порогу слід враховувати не один, а сукупність показників, бо критичне відхилення одного—двох соціальних параметрів від норми далеко не завжди точно характеризує загальну ситуацію. По-друге, соціально-економічна і політична природа кожного суспільства спонукає до виваженого використання уніфікованих показників розвитку, оскільки критичні точки, що властиві одній країні, можуть бути лише умовно прийнятними для іншої. Для України характерним є переплетіння та взаємопроникнення різних форм соціально-економічних відносин, що надають українському суспільству досить високий запас міцності і гнучкості в критичних ситуаціях (яскравим прикладом є неформальна зайнятість, яка, у свій час, для багатьох стала джерелом підтримання певного рівня добробуту, а для деяких — засобом виживання). По-третє, в різних країнах існують свої специфічні підходи до збирання та обробки соціологічної інформації, що ускладнює проведення відповідного порівняльного аналізу. Все це значно ускладнює конструювання критичних значень та побудову надійної системи порогових показників. Тому на сьогодні найбільш прийнятним і адекватним виглядає експертний метод побудови відповідних значень, що має передбачати оцінку:

- рівня соціальної протестної активності населення (гострота і можливості вирішення конфліктів);
- рівня і якості життя (демографічний потенціал, зайнятість населення, освіта, криміногенна ситуація);
- ефективності використання людського капіталу.

Таким чином, проведене дослідження дає можливість зробити висновок, що соціально складова національної безпеки протягом останнього десятиріччя стала фундаментальною категорією, причому вона є більш актуальною і важливою, ніж традиційні військові, політичні чи інші аспекти національної безпеки України, оскільки без соціуму саме поняття безпеки втрачає будь-який сенс. Нині в українському суспільстві спостерігається загрозлива тенденція, коли окремі соціально-економічні стратегії та програми розвитку підпорядковуються специфічним інтересам еліт і корпоративних груп, які все менше ко-

респондують з об'єктивними національно-державними інтересами України, що, незважаючи на порівняно невисокий рівень масової активності, призводить до зростання суспільного невдоволення, песимізму, соціально-психологічного напруження.

Джерела

1. *Онiкiєнко В.В.* Маргіналізація населення України / НАН України НЦ ЗРП. — К., 1997. — 191с.
2. *Владико О.* Соціальна напруженість і готовність до соціального протесту // Українське суспільство 1994—2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2004. — 705с.
3. *Богиня Д.П., Куликов Г.Т., Шамота В.М., Лісогор Л.С., Долгова Л.І.* Соціально-економічний механізм регулювання ринку праці та заробітної плати / НАН України. Інститут економіки. — К., 2001. — 300с.
4. *Новикова О.Ф.* Організаційно-економічне регулювання соціальної безпеки в системі державного управління. Автореф. дис. д-ра екон. наук: 08.02.03 / НАН України; Інститут економіки промисловості. — Донецьк, 1998. — 51с.
5. *Соціальна безпека: пошук нової парадигми.* Зб. наук. ст. — К., 2003. — 151с.
6. *Закон України „Про основи національної безпеки України”* Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2003. — N 39, ст.351.
7. *Давидюк О.О.* Соціальна безпека: проблеми теоретичного аналізу та побудови системних показників. — <http://www.cpsr.org.ua/>
8. *Лібанова Е.М.* Перспективи трансформації соціальної сфери України// Демографія та соціальна економіка. — 2004. — № 1—2.
9. *Дорогунцов С.І., Ральчук О.М.* Сталий розвиток і безпека: аспекти сполучення. — К.: Т-во „Знання” України, 2002. — 34 с.
10. *Нижник Н.Р., Ситник Г.П., Білоус В.Т.* Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): Навчальний посібник / За заг. ред. П.В.Мельника, Н.Р.Нижник. — Ірпінь, 2000. — 304 с.
11. *Національна безпека України 1994—1996 рр.:* Наукова доповідь НISД. — К.: НISД, 1997. — 197 с.
12. *Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України /* Нац. ін-т проблем міжн. безп.; За ред. А.І.Сухорукова. — К., 2003. — 64с.

Аннотація. Стаття посвящена розробке теоретических основ социальной составляющей научной категории ”национальная безопасность”. На основе применения системного подхода к исследованию объекта национальной безопасности сделан вывод о значительной актуализации угроз в социальной сфере, которые начинают доминировать над традиционными угрозами — военными, политическими, экологическими.

Abstract. The article is devoted to development of theoretical bases of social scientific category «national safety». On the basis of application of system campaign to research of object of national safety, a conclusion is done about considerable actualization of threats in a social sphere, which begin to dominate over the traditional threats — militaries, political, ecological.

КАДРОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

*Т.М. Носуліч,
молодший науковий співробітник
РВПС України НАН України*

Підтримання системи охорони здоров'я для забезпечення відповідного рівня здоров'я своїх громадян зазвичай є пріоритетним завданням держави. Це передбачає необхідність належного розвитку цієї сфери, особливо кадрового потенціалу як основної її складової.

За умов трансформації суспільства охороні здоров'я притаманні динамічні зміни чисельності зайнятих, глибокі кількісні та якісні зрушення в структурі кадрового потенціалу, значною мірою зумовлені зростаючими потребами в медичних послугах, необхідністю розширення їх асортименту та підвищення рівня обслуговування населення.

Нині процеси формування кадрового потенціалу охорони здоров'я розглядаються, як правило, на макрорівні або ж на рівні окремих медичних закладів різного профілю. Багато вчених, зокрема, Л.Г. Богуш, І.С. Вітенко, Ю.В. Вороненко, В.І. Куценко, Є.Є. Латишев, Г.І. Лиса, О.Н. Литвинова, В.М. Лехан, В.Ф. Москаленко, Л.Т. Шевчук та ін. у своїх працях приділяють увагу різним аспектам розвитку кадрового потенціалу держави та системи охорони здоров'я зокрема [1,2,3,5,6,8,11]. Водночас практично не розробляються питання раціоналізації структури кадрів закладів охорони здоров'я на регіональному рівні.

Кадровий потенціал потребує комплексного вивчення, у тому числі й виявлення регіональних особливостей формування раціональної професійно-кваліфікаційної структури, визначення основних проблем і перспектив розвитку.

На основі таких досліджень можна вносити чіткі пропозиції щодо подальшого реформування системи охорони здоров'я як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Завдання забезпечення відповідності рівня її розвитку суспільним потребам закономірно висувають високі вимоги до загальної та професійної підготовки працівників закладів охорони здоров'я, зумовлюють необхідність володіння сучасними технологіями лікувального процесу. Водночас розвиток кадрового потенціалу охорони здоров'я об'єктивно пов'язаний з тенденціями зайнятості населення, сформованими в останні роки, які, ймовірно, зберігатимуться і в перспективі. Серед них:

- зростання частки осіб похилого віку в складі робочої сили (зайнятих);
- скорочення частки молоді в складі зайнятого населення;

- збільшення чисельності зайнятих у сфері управління;
- зменшення чисельності працюючих безпосередньо у виробництві товарів і послуг.

Аналізуючи стан кадрового потенціалу, можна з впевненістю констатувати, що його кількісні показники з кожним роком кращими не стають. Так, кількість лікарів усіх спеціальностей у 2004 р. була на 1,7% нижчою проти 1990 р. та на 1,3% проти 2000 р. і становила 223,3 тис. чоловік. Ситуація з середнім медичним персоналом теж не є втішною. Його зменшення за цей же період склало відповідно 14% та 3,5%. Кількість працюючих становить 522,3 тис. осіб. Чітко простежуються і регіональні відмінності кадрової ситуації (рис. 1) [4, с. 15].

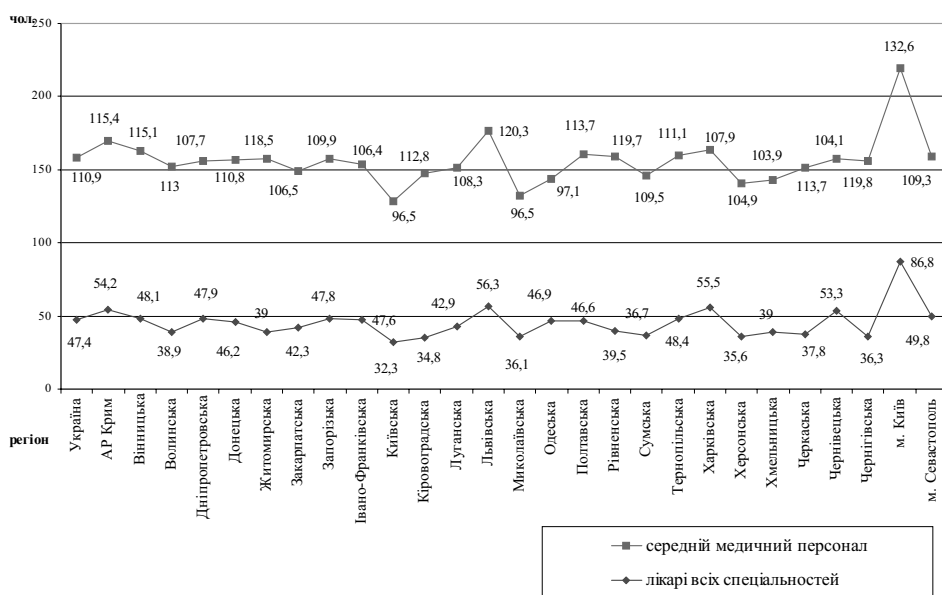

Рис. 1. Кількість лікарів та середнього медичного персоналу на 10 тис. населення, 2004 р.

Слід зауважити, що і в динамічному розрізі картина є схожою.

Основними чинниками, що зумовлюють забезпеченість населення медичним персоналом, є, безперечно, демографічна ситуація, особливості розвитку системи охорони здоров'я на регіональному рівні, а також промисловий або аграрний характер економічного розвитку, наявність санаторно-курортних закладів, розгалужена мережа науково-дослідних установ, наявність медичних університетів і спеціалізованих медичних закладів. Під час аналізу забезпеченості населення медичними кадрами на регіональному рівні стало можливим виділити 4 групи регіонів за цим показником¹ (табл. 1).

¹ Для прикладу: в 2000 р. у Норвегії на 10 тис. населення припадало 47 лікарів і 200 середнього медичного персоналу, у Франції – відповідно 33 і 67, у Словаччині – 32 і 75, у РФ – 42 і 79, у Білорусі – 46 і 123.

Таблиця 1

Групування регіонів України за рівнем забезпеченості населення медичними працівниками, 2004 р.

	I група Високий рівень	II група Середній рівень	III група Достатній рівень	IV група Низький рівень
Лікарі усіх спеціальностей	Більше 60 осіб	50–60 осіб	40–50 осіб	Менше 40 осіб
осіб на 10 тис. населення	м. Київ (86,8)	Львівська (56,3), Харківська (55,5), Чернівецька (53,3) області, АР Крим (54,2)	Тернопільська (48,4), Вінницька (48,1), Дніпропетровська (47,9), Запорізька (47,8), Ів.-Франківська (47,6), Одеська (46,9), Полтавська (46,6), Донецька (46,2), Луганська (42,9), Закарпатська (42,3) області, м. Севастополь (49,8)	Рівненська (39,5), Житомирська (39), Хмельницька (39), Волинська (38,9), Черкаська (37,8), Сумська (36,7), Чернігівська (36,3), Миколаївська (36,1), Херсонська (35,6), Кіровоградська (34,8), Київська (32,3) області
Середній медичний персонал	Більше 115 осіб	115–110 осіб	110–100 осіб	Менше 100 осіб
осіб на 10 тис. населення	М. Київ (132,6), Львівська (120,3), Чернігівська (119,8), Рівненська (119,7), Житомирська (118,5), Вінницька (115,1) області, АР Крим (115,4)	Полтавська (113,7), Черкаська (113,7), Волинська (113), Кіровоградська (112,8), Тернопільська (111,1), Донецька (110,8) області	Запорізька (109,9), Сумська (109,5), Луганська (108,3), Харківська (107,9), Дніпропетровська (107,7), Закарпатська (106,5), Ів.-Франківська (106,4), Херсонська (104,9), Чернівецька (104,1), Хмельницька (103,9) області, м. Севастополь (109,3)	Одеська (97,1), Київська (96,5), Миколаївська (96,5) області

Джерело: [4, с. 15].

Зменшення забезпеченості населення середнім медичним персоналом зумовлено падінням престижності спеціальності середнього медичного працівника. Медичні сестри залишають сферу охорони здоров'я на користь інших секторів економіки, перш за все через низьку заробітну плату і відсутність можливостей для кар'єрного зростання.

Нині наявні як дисбаланс у безпосередній забезпеченості населення медичними кадрами, так і істотна відмінність у співвідношенні між лікарями та середнім медичним персоналом (табл. 2).

Зазначимо, що за нормативними документами оптимальним має бути співвідношення 3,5:1, але нині цей показник фіксується на рівні 2,3:1, що є набагато нижчим нормативного, хоча за останні роки у більшості регіонів він поліпшився і навіть у таких областях, як Чернігівська та Кіровоградська практично відповідає нормі.

Таблиця 2

Кількість середнього медичного персоналу на 1 лікаря по регіонах України, осіб

Регіон	2000	2004	2004 до 2000, %	Регіон	2000	2004	2004 до 2000, %
Україна	2,4	2,3	97,8	Миколаївська	2,7	2,7	100,4
АР Крим	2,1	2,1	101,8	Одеська	2,1	2,1	99,0
Області:							
Вінницька	2,5	2,4	97,3	Полтавська	2,5	2,4	98,0
Волинська	2,8	2,9	102,3	Рівненська	2,9	3,0	105,0
Дніпропетровська	2,2	2,3	100,1	Сумська	3,0	3,0	99,4
Донецька	2,5	2,4	97,6	Тернопільська	2,3	2,3	99,0
Житомирська	3,0	3,0	100,3	Харківська	2,1	1,9	91,3
Закарпатська	2,5	2,5	99,3	Херсонська	2,9	3,0	102,0
Запорізька	2,3	2,3	99,6	Хмельницька	2,7	2,7	97,6
Івано-Франківська	2,4	2,2	94,8	Черкаська	3,0	3,0	100
Київська	3,1	3,0	97,6	Чернівецька	2,1	2,0	91,2
Кіровоградська	3,2	3,2	101,7	Чернігівська	3,3	3,3	100,6
Луганська	2,4	2,5	101,9	м. Київ	1,6	1,5	93,8
Львівська	2,2	2,1	97,4	м. Севастополь	2,3	2,2	95,0

Обраховано за [4, с. 15; 10, с. 489–490].

Між тим, забезпеченість лікарями в Україні тривалий час була нижчою від середньої для СНД, Європи в цілому, країн Європейського Союзу і лише дещо перевищувала показники чисельності лікарів на 10000 жителів у країнах Центральної та Східної Європи. Проте порівняти цей показник (в Україні чисельність лікарів на 10000 жителів складає 47,4) з іншими країнами важко, адже, скажімо, у країнах Західної Європи є такий показник, як забезпеченість населення практикуючими лікарями (без урахування лікарів, зайнятих адміністративною роботою, тих, хто працює в системі санітарно-епідемічного нагляду, у допоміжних діагностичних і лікувальних підрозділах, у наукових і лікувальних закладах з теоретичних спеціальностей, а також стоматологів). У нас же враховуються всі лікарі, незалежно від того, де вони працюють, чи займаються лікувальним процесом. До речі, сьогодні в Україні забезпеченість практикуючими лікарями дорівнює середньоєвропейському показнику – 26,5.

Однак існує стійке уявлення про значний надлишок лікарських кадрів в Україні. Ця проблема має відносний характер, оскільки полягає в нерівномірному розподілі медичних кадрів за спеціальностями² (рис. 2,3) [4, с. 16–17; 9, с. 209, 214].

З огляду на реформування первинної ланки системи охорони здоров'я спостерігається підвищення рівня забезпеченості населення сімейними лікарями, хоча їх кількість є ще недостатньою для ефективної роботи первинної медицини. Нині Україна відчуває брак лікарів первинної ланки при надлишку лікарів-спеціалістів. Серед лікарів вузьких

² У кількості терапевтів відображені також пульмонологи, кардіологи, ревматологи, кардіоревматологи дитячі, гастроентерологи, нефрологи, ендокринологи, алергологи, гематологи, дієтологи, фізіотерапевти, лікарі з функціональної та ультразвукової діагностики, швидкої допомоги, генетики, інфекціоністи; у кількості хірургів – лікарі серцево-судинної і торакальної хірургії, нейрохірургії, анестезіологи-реаніматологи, травматологи-ортопеда, урологи, ендоскопісти, проктологи, онкологи; у кількості лікарів санітарно-протиепідемічної групи – токсикологи, бактеріологи, вірусологи, епідеміологи, дезінфекціоністи, паразитологи, санітарні лікарі з комунальної гігієни, гігієни праці, харчування, дітей і підлітків, загальної і радіаційної гігієни; у складі психіатрів – психотерапевти.

Кількість педіатрів у розрахунку на 10000 дітей віком 0–14 років включно складала 25,0, акушерів-гінекологів у розрахунку на 10000 усіх жінок – 5,3; жінок віком 15–49 років – 10,9. Кількість акушерок у розрахунку на 10000 усіх жінок складала 9,8, на 10000 жінок віком 15–49 років – 20,0.

спеціальностей сьогодні має місце приховане безробіття, оскільки частина з них забезпечена роботою лише на половину або чверть ставки. В той же час у 2004 році залишалися вакантними близько 13 тис. лікарських посад при низькій кількості лікарів, які обслуговують сільське населення. Завдяки практиці, що збереглася, працевлаштування молодих фахівців, які навчались за державним замовленням, щороку випускники отримують направлення в сільську місцевість. Це дало можливість укомплектувати в останні роки понад 6 тис. лікарських посад у сільських медичних закладах. Однак незабезпеченість житлом і складні побутові умови призводять до значної плинності медичних кадрів на селі.

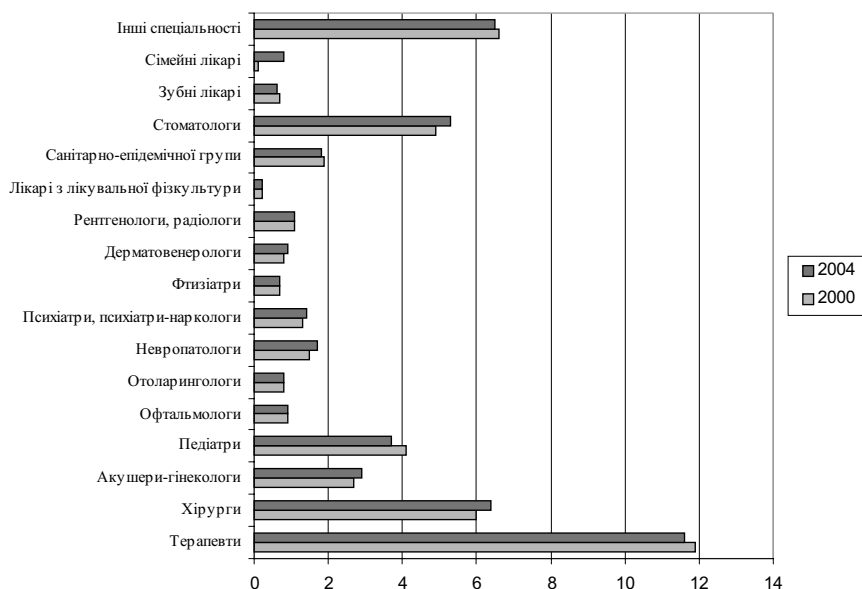

Рис. 2. Забезпеченість населення лікарями окремих спеціальностей, на 10 тис. населення, осіб

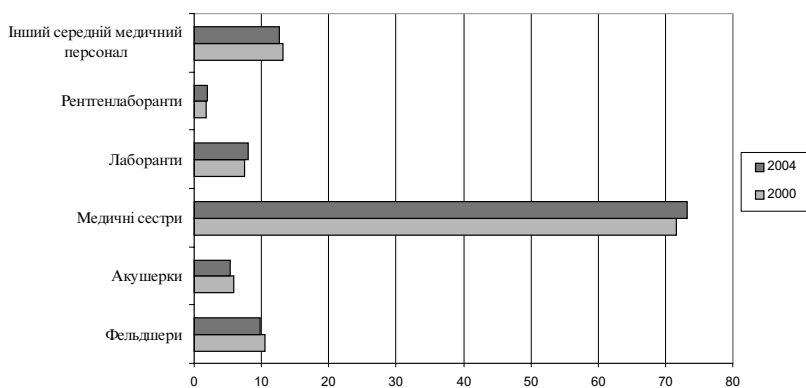

Рис. 3. Забезпеченість населення середнім медичним персоналом за окремими спеціальностями, на 10 тис. населення, осіб

Медики України традиційно посідали почесне і достойно оплачуване місце в суспільстві. За останні десятиріччя дефіцит фінансування галузі призвів до значного зменшення їх доходів. Фактично медперсонал став самотужки рятувати свої робочі місця — єдине джерело своїх доходів. За умов хронічної невивлати або несвоечасної виплати зарплати, а також низької зарплати відносно інших професійних і соціальних груп “тіньові” платежі є своєрідною компенсацією матеріальних і моральних втрат. Сьогодні зарплата молодших і середніх медпрацівників не відрізняється. Мало вона відрізняється й у лікарів.

Незважаючи на це, конкурс у медичні вищі навчальні заклади, хоча і зменшується, але залишається одним з найвищих. Однак, якщо ситуація не зміниться на краще, то можливе посилення відтоку медичних кадрів (за кордон³, в інші сфери діяльності), що негативно позначиться не лише на функціонуванні цієї сфери діяльності, а й на рівні обслуговування населення.

Із розвитком ринкової економіки та приватної медицини економічні питання все глибше проникатимуть в цю сферу. Тому процес лікування та отримання прибутку повинні бути відокремлені, адже професія лікаря не передбачає економічної підготовки.

Будь-які зміни неможливі без відповідної правової бази, отже передувати безпосередньому реформуванню має розробка законів і нормативно-правових актів.

В цілому для кадрового потенціалу медичної сфери характерним є:

- нерівномірність розподілу кадрів (як лікарів, так і середнього медичного персоналу по регіонах України);
- незадоволення потреби у дільничних терапевтах, педіатрах;
- низька забезпеченість лікарями сільського населення;
- невідповідність чисельності і структури медичних кадрів стратегічним завданням реформування системи охорони здоров'я;
- несформованість інституту лікарів загальної практики.

З метою поліпшення ситуації, забезпечення системної підготовки та ефективного використання медичних працівників у сфері охорони здоров'я, в Міжгалузевій комплексній програмі “Здоров'я нації на 2002–2011 роки” було розроблено ряд заходів, зокрема таких, як: реорганізація системи планування та розподілу кадрового потенціалу на основі оптимального співвідношення “лікар — медичний працівник середньої ланки” в бік збільшення кількості середнього медичного персоналу; вдосконалення функціональних обов'язків лікарів з визначенням тих, які можуть передаватися середньому медичному персоналу; приведення нормативної бази, що стосується підготовки та використання медичних кадрів, у відповідність до чинного Класифікатора професій ДК 003-95; продовження інтегрування вищої медичної освіти України у міжнародну систему освіти тощо [7, с. 79–80]. На жаль, ці заходи виконуються повільно і не в повному обсязі.

На наш погляд, розвиток та ефективне використання кадрового потенціалу охорони здоров'я і на державному, і на регіональному рівнях слід здійснювати в напрямі забезпечення відповідності фактичної чисельності основних категорій медперсоналу нормативній чисельності, при цьому враховуючи потреби населення; формування суспільно необхідної професійно-кваліфікаційної структури кадрів, важливим чинником раціоналізації якої

³ Згідно з дослідженнями Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) та Міжнародної Організації Праці (МОП), найбільша для цілого світу проблема, пов'язана з лікарями, полягає в тому, що вони емігрують з бідних країн до багатших, будучи частиною потоку «відпливу мізків», через що бідні країни залишаються без спеціалістів, витративши кошти на їх підготовку. Підготовка лікарів є особливо дорогою справою.

має стати підвищення рівня оплати праці та ліквідація її відставання від середньої заробітної плати в сфері матеріального виробництва; збільшення обсягу фонду додаткової оплати праці, призначеного для виплат надбавок до посадових окладів, доплат, премій тощо; створення гнучкої системи нормування праці медичного персоналу, котра відповідала б конкретним умовам його роботи, забезпечувала впровадження нових форм обслуговування населення та організації праці; постійного вдосконалення професійних навичок, безперервного навчання та ліцензування діяльності працівників системи охорони здоров'я.

Таким чином, вдосконалення структури кадрового потенціалу закладів охорони здоров'я населення та його ефективне використання сприятиме зміцненню людського капіталу, що позитивно позначиться на розв'язанні соціально-економічних проблем, які стоять перед нашою державою.

Джерела

1. Вітенко І.С. Психологічні проблеми підготовки медичних кадрів в Україні // Журнал психіатрії і медичної психології. — 1995. — №1. — С. 22–26.
2. Вороненко Ю.В., Литвинова О.Ш. Менеджмент та лідерство в медсестринстві. — Тернопіль: Укрмедкнига, 2001. — 367 с.
3. Гуманітарна сфера: питання теорії і практики. Монографія / В.І Куценко, Л.Г. Богущ та ін. За ред. В.І. Куценко. — К.: Наук. світ, 2002. — 456 с.
4. Заклади охорони здоров'я та захворюваність населення України в 2004 р. Статистичний бюлетень. — К.: Держкомстат України, 2004. — 81 с.
5. Латишев Є.Є. Управління кадровими ресурсами вітчизняної галузі охорони здоров'я на шляху до європейської інтеграції // Одеський медичний журнал. — 2005. — №1(87). — С. 109–115.
6. Лиса Г.І. Трудовий потенціал установ охорони здоров'я і його формування в умовах ринкової економіки // Формування економічних відносин в умовах ринку / Зб. наук. пр. під ред. Фариона І.Д. — Тернопіль: Ек. Думка, 1998. — С. 292–295.
7. Міжгалузева комплексна програма “Здоров'я нації на 2002–2011 роки”. Постанова Кабінету Міністрів України від 10 січня 2002 р. // Офіційний вісник України. — 2002. — № 9. — С. 30–85.
8. Москаленко В.Ф. Основні здобутки у сфері охорони здоров'я за роки незалежності України // Охорона здоров'я України. — 2001. — №3. — С. 4–12.
9. Охорона здоров'я в Україні. Статистичний збірник. — К.: Держкомстат України, 2001. — 271 с.
10. Статистичний щорічник України за 2003 рік. — К.: Консультант, 2004. — 632 с.
11. Шевчук Л.Т. Медико-соціальні аспекти використання трудового потенціалу: регіональний аналіз і прогноз. — Л.: ІРД НАН України, 2003. — 489 с.

Аннотация. Рассматриваются проблемы формирования и развития кадрового потенциала системы здравоохранения Украины и обуславливающие их факторы, проанализировано соответствие количественных и качественных параметров медицинского персонала существующим и перспективным потребностям; предложены первоочередные пути решения существующих проблем.

Abstract. The problems of forming and development of the of the health care system of Ukraine and their determinants factors that determine them are discussed; the correspondence of quantity and quality parameters of the medical personnel to the current and perspective needs is analysed; primary ways for solving the current problems are suggested.

**НОТАТКИ ДО МОНОГРАФІЇ
“ДЕМОГРАФІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ”
З ЮВІЛЕЙНОГО ВИДАННЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
АНАТОЛІЯ ВИШНЕВСЬКОГО**

*С.І. Пирожков, академік НАН України,
В.П. Піскунов, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник,
В.С. Стешенко, доктор економічних наук,
професор, Інститут демографії та соціальних
досліджень НАН України*

На пострадянському демографічному просторі відбулася справжня подія: до свого сімдесятиріччя Анатолій Вишневський підготував та видав три томи своїх творів [1, 2, 3], чим не тільки достойно зафіксував велику продуктивність минулого періоду своєї “демографічної біографії”, а й дав своїм колегам і всім, хто цікавиться демографічною тематикою, багато вагомих наукових текстів. Значна їх частина має пошуковий та фундаментальний характер і тому буквально приречена бути об’єктом пильної уваги працюючих демографів, особливо тих, хто має хист до теоретичного мислення та намагається заглибитися в актуальну методологічну проблематику сучасної демографії.

Цінність виданих праць виявляється не лише у зацікавленості в них професійних демографів, які знайдуть там теми для демографічних міркувань та орієнтири для їх поглиблення. Цінність вперше виданих і перевиданих робіт також у тому, що вони позбавленні бодай найменших ознак професійного снобізму, хизування причетністю до наукової еліти. “Науковий демократизм” автора виявляється в бажанні й умінні викладати складні демографічні предмети та проблеми настільки просто, що їх актуальна сутність стає доступною для розуміння кожного. Ця властивість переважної більшості праць сприяла тому, що з ними (які були видані раніше) знайомі не тільки демографи та фахівці суміжних з демографією наук, а й багато читачів, які спеціально не займалися наукою.

Нарешті, велика цінність та актуальність цих робіт полягає і в тому, що вони, поповнюючи основний інформаційний фонд сучасної російської демографії (і не лише її), сприяють поширенню та розвитку демографічної культури в російському суспільстві. А це поліпшує умови для прискореного оновлення та чисельного збільшення існуючої спільноти демографів, залучення до неї талановитої молоді. Адже після розпаду СРСР і у самій Росії демографія перебуває, на наш погляд, в кризовому стані, і насамперед через те, що

чисельність працюючих демографів занадто мала, щоб забезпечити демографічні дослідження навіть з основної та актуальної демографічної проблематики. Для нормального розвитку національної демографії будь-якої країни потрібно, щоб в ній накопичилась “критична маса” демографів, без цього об’єктивно не може відбуватися необхідна інтенсивність їх спілкування, видання спеціалізованих журналів та хоча б мінімальний рівень змагальності між дослідниками як один із не дуже помітних, але важливих чинників підтримання тону наукової активності на належному рівні.

Варто наголосити, що наукові роботи, які увійшли до ювілейного видання, у сукупності досить повно репрезентують найперспективніші актуальні напрями розвитку сучасної демографії. Насамперед зосередимо увагу на монографії, присвяченій демографічній революції. Вона не тільки “очолює” ювілейне видання. Саме в ній була зроблена багатообіцяюча спроба подолати традиційну описовість демографічних текстів, глибоко осмислити ті суттєві зміни в демографічному становищі сучасного світу, наслідки яких змусили дослідників почати розмірковувати про наявність різних “історичних типів відтворення населення” та механізми їх зміни. Створенням цієї роботи розпочалася, на наш погляд, найбільш вагома та продуктивна частина “демографічної біографії” Анатолія Вишневського, перебіг якої засвідчив наявність амбітних цілей індивідуальної дослідницької роботи, добре продуманої, раціональної стратегії її здійснення. Завдяки цьому професійна активність Анатолія Вишневського виявилася дуже плідною не лише в демографічній творчості, а і в науково-організаційній діяльності. Слід також зазначити, що в цій монографії автор уперше “розкрився” як дослідник таким чином, що з’явилась можливість говорити про притаманні йому особливості мислення та викладення їх результатів, його ставлення до праць своїх попередників та колег, про його наукові та ідеологічні упередженості та симпатії і т. ін. Отже, маємо цікавий предмет для міркувань стосовно соціології та психології сучасної демографічної діяльності.

Перш за все є підстави для констатації, що поява монографії, присвяченої демографічній революції, стала помітною і в певному розумінні знаковою подією в демографії СРСР. Вона суттєвим чином відрізнялася своїм загальним характером, тональністю та теоретико-методологічною спрямованістю від виданих у той же історичний період праць інших авторів (див., наприклад, [4, 5]) і досить довго залишалася такою. Ця монографія вирізнялася із переважної більшості інших не лише тим, що її автор був досить добре обізнаний з теоретичними здобутками демографів інших країн і зміг їх конструктивно використати. Наприклад, одночасно з монографією Анатолія Вишневського вийшла цікава праця Якова Рубіна [6], яка також базувалася на широкому використанні робіт демографів інших країн. Симптоматично, що на публікацію цих двох “нестандартних” монографій спільнота радянських демографів відреагувала схожим чином: не виявила до них належного інтересу, хоча вони містили дуже цікаву, актуальну в науковому відношенні та дефіцитну в тих умовах демографічну інформацію. Схоже реагування на ці монографії пояснювалося різними причинами: робота Я. Рубіна не викликала належного інтересу перш за все, мабуть, через те, що у більшості демографів за довгі роки існування методологічної диктатури виробився стійкий скепсис щодо наукової цінності критики демографів, які не сповідували догми істмату і взагалі не вітали присутність духу партійності в науці¹.

¹ Тут є сенс звернути увагу на ту обставину, що критична частина демографії в СРСР не була цілком вульгарною, тобто такою, що виконувала функцію лише дискредитації “буржуазної демографії”. В ній існувала і така критика, виконавці якої фактично здійснювали також функцію ознайомлення науковців з правдивою та вельми корисною інформацією про стан та проблеми розвитку демографії в капіталістичних країнах, а також про все те, що має критикуватись і засуджуватись. Таку функцію у важкі часи існування демографії в СРСР виконали книжки Бориса Смулевича [7, 8].

Але монографія Якова Рубіна не заслуговувала на ту байдужість, з якою її зустріли тогочасні демографи, бо хоча досить значний елемент згаданої критики і був у ній, все ж не він визначав її загальний характер та наукову спрямованість. Книга була присвячена не критиці буржуазної демографії, а завжди гострим зіткненням думок (не вульгарній “ідейно-політичній боротьбі”) провідних демографів світу та взагалі представників духовної і наукової еліт стосовно світоглядно-філософських аспектів актуальних демографічних проблем як окремих країн, їх різних об’єднань, так і всього світу. Саме заглиблення в ідеологічні, наукові та культурно-духовні особливості мислення провідних демографів світу було, як нам уявляється, так би мовити, кінцевою, можливо, навіть не досить осмисленою метою Я. Рубіна як автора згаданої монографії. Тому є підстави вважати, що вона не втратила свою певну наукову цінність, бо рух до цієї мети завжди буде актуальним впродовж всього існування історії демографічної думки. Адже виявлення особливостей і обумовленості мислення провідних демографів світу були і завжди будуть квінтесенцією всієї дослідницької роботи в цій галузі демографічної науки.

Монографічне дослідження Анатолія Вишневського про демографічну революцію у свій час також не мало тієї інформаційної підтримки і навіть схвального ставлення, на яке вона заслуговувала, з боку наукових авторитетів радянської демографії. Про це свідчить хоча б той факт, що вони практично її замовчали, зробили вигляд, що її публікація не стала помітною подією життя демографічного співтовариства. Така ситуація пояснювалася кількома обставинами. Зокрема, треба враховувати, що серед тогочасних демографів переважну більшість становили науковці, більша частина професійного життя яких пройшла в умовах більшовицького тоталітаризму, в фактичній ізоляції від світової демографії та постійної небезпеки для тих, кого могли запідозрити в нестандартному, самостійному, творчому осмисленні актуальних проблем суспільствознавства.

Головним правилом професійного життя переважної більшості демографів, які пережили або уникнули сталінських репресій, було правило “не висовуватися”, уникати “гострих кутів”. Тому не було чогось несподіваного в тому, що наукові авторитети радянської демографії фактично проігнорували публікацію, автор якої наважився “голосно заявити” про те, про що інші або не наважувались сказати, або просто не були в змозі його помітити та осмислити. До того ж тут певну роль відіграла і та обставина, що оприлюдненням результатів своїх досліджень всесвітньо-історичних змін в предметі демографії А. Вишневський засвідчив той, не всім ветеранам радянської демографії приємний факт, що розпочався об’єктивно зумовлений процес формування нової демографічної еліти — здібних та роботящих демографів-дослідників, вільних від культурної та наукової обмеженості покоління демографів, негативна специфіка професійного життя яких склалася в умовах радянської культурної та наукової автаркії.

Інакше кажучи, робота про “демографічну революцію” засвідчила неспроможність метрів радянської демографії необхідним чином відреагувати на виклики нової демографічної ситуації в світі. Тому є підстави для висновку, що після того, як розкрився творчий потенціал другого покоління радянських демографів, молодість яких пройшла в роки цілощой “відлиги”, а професійна діяльність почалася в достатньо сприятливих умовах “демографічного ренесансу” (Борис Урланіс), в демографії СРСР розпочалась справжня наукова революція, в процесі якої мав сформуватися той історичний тип демографів та їх наукової поведінки, який вже давно існував у багатьох демократичних країнах світу, але у нас об’єктивно не міг виникнути в умовах політичного тоталітаризму та фактичної наукової ізоляції. Це і дозволяє зробити висновок, що публікація монографії А. Вишневського “Демографічна революція” була знаковою подією в існуванні колишньої радянської демографії, без осмислення якої неможливо дійсно глибоке вивчення історії демографії не лише в СРСР, а й історії демографії в країнах, які нині є сусідами Російської Федерації.

На цю обставину варто звернути увагу через те, що монографія А. Вишневського створила досить міцний фундамент для продовження досліджень сучасного демографічного переходу та ситуацій, які формуються після його завершення. Можна навіть сказати, що більш-менш ґрунтовні оцінки наявності прогресу у вивченні проблем, які були досить вдало визначені та поставлені автором монографії про демографічну революцію, практично неможливо зробити без фіксації того, що в цій справі було зроблено у минулому, в тому числі й А. Вишневським. Тому є підстави констатувати, що перевидання цієї монографії є фактом не лише “демографічної біографії” її автора, а й корисною подією сучасної російської демографії. Адже молоде покоління російських (і не лише російських) демографів одержало результати такої фундаментальної демографічної думки, вивчення якої є ефективною школою прилучення до культури демографічного мислення, одним із обов’язкових посібників до університетських курсів сучасної демографії (а не демографічної статистики)².

Подібно усім фундаментальним текстам, створеним в результаті глибоких, і тому досить плідних, роздумів над суттєвими проблемами суспільного життя, справжня цінність тексту монографії про “демографічну революцію” визначається не тільки (і навіть не стільки) тим, що її автор зібрав та проаналізував цінну інформацію про революційні зміни в предметі демографії, дав багато цікавих відповідей на питання, які виникають при вивченні цієї інформації, і в результаті, безперечно, зробив вагомий внесок у сучасну демографію. Цінність тексту, який тут розглядається, визначається також тим, що його поява викликала багато нових питань стосовно характеру та обумовленості демографічної динаміки сучасного світу (пошуки відповідей на ці питання створили такі великі можливості для відповідної інтерпретації, що у деякого з’явилася навіть спокуса констатувати появу “нової” демографії, демографії “демографічних революцій”), висвітлила велику актуальність таких аспектів цієї динаміки, які знаходилися на периферії наукового демографічного інтересу. Але найсуттєвішу та тривало актуальну цінність у монографії А. Вишневського про демографічну динаміку сучасності мають ті її компоненти, в яких характеризуються його гіпотези стосовно причин, характеру, механізму та можливих наслідків здійснення в світі сучасного “демографічного перевороту”. Саме ці гіпотези є реальним внеском автора в теорію та метод вивчення цього предмета сучасної демографії, тобто в те, що характеризує не тільки історію демографії, демографію як накопичене наукове знання, а й демографію як постійний процес “живого” демографічного пізнання.

Цілком зрозуміло, що тут немає можливості хоча б дуже стисло прокоментувати та проінтерпретувати навіть основні ідеї та гіпотези монографії про головну подію сучасної демографічної історії людства. Торкнемося лише розуміння А. Вишневським змісту того процесу (відтворення населення), зміна характеру якого та впливу на життєдіяльність людей трактується ним як “демографічна революція” або “демографічний перехід” [1, с. 7]. Ми вважаємо за потрібне подати відповідний коментар, оскільки він дає можливість, на наш погляд, усунути те принципове непорозуміння, яке не дозволяє А. Вишневському помітити та явно визнати правоту й перспективність мислення прихильників так званого

² У недавно виданому “класичному університетському підручнику” з демографії (не демографічної статистики), в якому міститься безліч цитат із публікацій багатьох демографів-статистиків, відсутні посилання на дійсно демографічні твори Анатолія Вишневського [9]. Ця обставина не може не викликати подив: адже Анатолій Вишневський є найбільш “соціологічним” (в теоретичному відношенні) дослідником в російській демографії, а згаданий “класичний підручник” адресований саме тим студентам, які „навчаються за спеціальністю 020300 “Соціологія”.

“широкого розуміння” предмета демографії³, а головне — з’ясувати, зміну чого характеризує той фундаментальний процес, який А. Вишневський та багато інших демографів та соціологів позначають терміном “демографічна революція”. Йдеться про з’ясування не якихось малозначущих розбіжностей у трактуванні значень демографічних термінів і доцільного обмеження (або розширення) відповідних понять. Йдеться про те, що всі теоретико-методологічні міркування, ідеї та гіпотези стосовно “демографічної революції” як надзвичайно важливої події в демографічній історії всього людства (або якоїсь його складової) безпосередньо не характеризують те, що А. Вишневський та переважна частина колишніх радянських і сучасних пострадянських демографів мислили та продовжують мислити як “відтворення населення”.

Якщо відтворення населення тлумачиться у вигляді “єдності процесів народжуваності та смертності”, і “воно завжди виявляється як готовий підсумок, тоді як народжуваність і смертність — реально спостережувані процеси, які складаються з множини цілком конкретних елементарних актів народжень та смертей”, якщо “саме в народжуваності та смертності виявляються безпосередні результати взаємодії демографічних процесів з усіма іншими процесами, що відбуваються в суспільстві, і лише через взаємну узгодженість народжуваності та смертності реалізується демографічна рівновага в цілому”, і якщо, нарешті “у взаємодії народжуваності та смертності з недемографічною сферою та між собою об’єктивно детермінується мета соціального контролю над кожним з двох процесів та засоби такого контролю” [1, с. 21], то при такому баченні відтворення населення яким чином з’являється феномен “демографічної революції”? Тому якби автор монографії послідовно дотримувався свого визначення відтворення населення, він не мав би змоги створити досить цікавий текст про “демографічну революцію як історичний етап в розвитку населення, як якісний стрибок, що призводить до заміни одного типу відтворення населення іншим” [там само, с. 20]. Адже свої висновки стосовно характеру цього демографічного феномену, його змісту та форми, зрештою, його рушійних сил та механізму їх реалізації він мав би розглядати у тій обмеженій науковій площині, в якій можливе використання лише статистичної методології.

Якщо йдеться про вивчення “демографічної революції” як етапу розвитку населення, то як вона стосується “відтворення населення” як “готового підсумку” уявленої автором “єдності народжуваності та смертності” як множини “елементарних актів народжень та смертей”? Цілком можливо, що в “елементарних актах народжень та смертей” кояться або очікуються якісь феноменальні зміни, поява яких може виправдати використання терміна “революція”. Але такі зміни слід було б трактувати у вигляді революції біологічної⁴, а не демографічної.

Мабуть, не варто також зміни чисельності та складу множини (статистичних сукупностей) “елементарних актів” і народжень, і смертей трактувати у вигляді процесу (особливо процесу розвитку), що відбувається в предметі демографії⁵. Ці предмети вивчення

³ Тут є сенс згадати книгу А. Вишневського про “відтворення населення” у його розумінні, де він, зокрема, наполягав на тому, що “чим довша низка процесів, якими бажають займатися прихильники розширеного розуміння завдань демографії, тим більш скромне місце серед них відводиться продовженню людського роду та обумовленим ним демографічним відносинам. Тому за рахунок формального включення в демографію наукових напрямів, що склалися у межах інших наук, поглиблення знань про демографічні відносини не відбувається” [10, с. 265–266].

⁴ Нагадаємо, що прихильники вузького “розуміння відтворення населення вважають, що “народження та смерть людей “залишаються біологічними феноменами” (11, с. 69; 12, с. 57).

⁵ “В описах людської діяльності поняття процесу підкреслює підпорядкованість просторової розподільності або організованості людської сукупної діяльності в її часовому розгортанні, її орієнтованості на досягнення цілей та результатів” [13, с. 391].

(народжуваність та смертність в тлумаченні А. Вишневського та інших демографів) взагалі непродуктивно мислити “демографічними процесами”⁶, бо статистичні сукупності народжень та смертей (як і їх статистичні характеристики) є лише результатами певних процесів життєдіяльності населення, а не самі ці процеси. Тому не можна погодитися з висновком про те, що “оскільки народжуваність та смертність підсумовується у відтворенні населення, то історичні типи народжуваності та смертності визначають в кінцевому рахунку також історичний тип відтворення населення” [1, с. 21–23].

До вирішення деяких фундаментальних проблем пізнання сутності відтворення населення та специфіки його історичних типів можна, мабуть, наблизитися в пошуках відповідей на запитання, чому відтворення населення взагалі відбувається, чи є у людей реальні можливості ефективно впливати на розвиток відтворення населення, чи притаманне відтворенню населення те, що називається прогресом.

Зафіксовані нами недоліки методології здійсненого монографічного дослідження “демографічної революції” негативно відбилися на продуктивності дослідницької роботи А. Вишневського. Основною прогалиною методології автора як дослідника демографічної революції, на наш погляд, є ототожнення відтворення населення з його оновленням. Однак ці та інші можливі критичні зауваження аж ніяк не означають, що його спіткала невдача в дослідженні історично суттєвих, якісних змін у реальному відтворенні населення.

В сучасній демографії була та залишається актуальною проблема прискорення формування теоретико-методологічного плацдарму для забезпечення такого цілеспрямованого руху до розуміння предмета демографії, який колись називався “сходженням від абстрактного до конкретного”. Уявляється, що це добре розуміє і сам А. Вишневський, коли зауважує, що закономірності, які його цікавлять “можуть бути зрозумілі лише при вивченні взаємодії індивідуального та колективного” [1, с. 9]. До речі, фрагменти його монографії, в яких розглядається ця взаємодія, нам уявляються найбільш цінними та цікавими [1, с. 22–40, 53–69, 111–136, 174–198].

І, нарешті, останні міркування – з приводу характеру та змісту тексту “Додатку 2005 року” [1, с. 202–206], яким завершується праця “Демографічна революція”. На жаль, у ньому містяться думки та висновки, які не випливають з самого тексту про демографічну революцію. Наприклад, занадто категоричним виглядає висновок А. Вишневського про те, що буржуазна демографія “була фактично невідомою в СРСР”, а “її величезне методологічне багатство практично не використовувалося в радянській демографії” [1, с. 202]. Головне, мабуть, у тому, що навряд чи десь існує “величезне методологічне багатство”, використання якого може викликати справжню революцію в демологічному мисленні взагалі та в осмисленні “демографічної революції” зокрема. Впевненість у цьому й дає нам підстави так високо оцінювати, загалом, внесок самого автора роботи про демографічну революцію в дуже актуальну справу осмислення феноменальних змін, що відбуваються в демореальності сучасного світу.

Джерела

1. Вишневский А. Г. Избранные демографические труды в двух томах. Т. I. Демографическая теория и демографическая история. — М: Наука, 2005. — 368 с.

⁶ Тут варто нагадати про не дуже зрозуміле вживання терміна “демографічний процес” для позначення: “послідовності однойменних подій в житті людей, що мають значення для зміни їх поколінь” [11, с. 354; 12, с. 365]. Адже якщо йдеться про події в житті індивідів (“демографічна подія — подія, що відбувається з окремою людиною...” [11, с. 415; 12, с. 456], то чому сукупність цих подій треба називати демографічними, а не людськими подіями.

2. Вишневский А. Г. Избранные демографические труды в двух томах. Т. II. — Экономическая демография. Анализ демографических процессов. — М.: Наука, 2005. — 381 с.
3. Вишневский А. Г. Русский или прусский? Размышления переходного времени. — М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2005. — 384 с.
4. Библиография по проблемам населения (1972–1975). — М: Статистика, 1977. — 232 с.
5. Литература о населении. Библиографический указатель (1975–1978). — М.: Статистика, 1981. — 255 с.
6. Рубин Я. И. Проблемы народонаселения как объект идейно-политической борьбы — Минск: Изд-во БГУ, 1976. — 256 с.
7. Смуглевич Б. Буржуазные теории народонаселения в свете марксистско-ленинской критики. — М.—Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1936. — 427 с.
8. Смуглевич Б. Я. Критика буржуазных теорий и политики народонаселения. — М.: Соцэк-гиз, 1959. — 430 с.
9. Медков В. М. Демография. Учебник. — М.: ИНФРА-М, 2004. — 576 с.
10. Вишневский А. Г. Воспроизводство населения и общество. История, современность, взгляд в будущее. — М.: Финансы и статистика, 1982. — 287 с.
11. Демографический энциклопедический словарь. — М.: Сов. энциклопедия 1985. — 608 с.
12. Народонаселение. Энциклопедический словарь. — М.: БРЭ, 1994. — 640 с.
13. Современный философский словарь — Москва, Бишкек, Екатеринбург: Одиссей, 1996. — 608 с.
14. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии. — М.: Прогресс, 1990. — 717 с.
15. Бергсон Анри. Творческая эволюция. — М.: КАНОН-пресс, Кусково поле, 1998. — 384 с.

КРУГЛИЙ СТІЛ ЩОДО ПРОБЛЕМ ПЕНСІЙНОЇ РЕФОРМИ

Переймаючись проблемами пенсійної реформи, Національна академія наук України започаткувала постійно діючий Круглий стіл з цих питань, перше засідання якого відбулося 7 лютого 2006 р. у приміщенні Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України за участю народних депутатів України, представників провідних міністерств та відомств, секретаріату Президента України, секретаріату Кабінету Міністрів України, РНБОУ, громадських об'єднань, міжнародних організацій, засобів масової інформації, відомих науковців. На засіданні Круглого столу виступили: Геєць В.М., голова Наглядової ради Національного банку України, академік НАН України; Надрага В.І., голова підкомітету Комітету у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів Верховної Ради України; Гаряча О.В., заступник Міністра праці та соціальної політики України; Григоренко Є.М., генеральний директор Української асоціації інвестиційного бізнесу; Гудима Н.В., генеральний директор Ліги страхових організацій України; Петрина К.Д., старший спеціаліст Світового банку; Пиріг Д.З., президент Національної асоціації недержавних пенсійних фондів України та адміністраторів НПФ; Бірюк С.О., член Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку; Вегера С.А., радник Президента України; Леонов Д.А., ректор Українського інституту розвитку фондового ринку; Федоренко А.В., віце-президент компанії з управління активами "КІНТО"; Роговий В.В., заступник Секретаря Ради національної безпеки та оборони України; Альошин В.Б., перший заступник голови Комітету у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів Верховної Ради України.

У виступах неодноразово підкреслювалось велике значення добровільного пенсійного страхування для накопичення необхідних інвестиційних ресурсів, що спрямовуються на розвиток України, та посилення соціального захисту населення шляхом запровадження II (накопичувального) рівня системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Водночас учасники Круглого столу одностайно висловили велику стурбованість наявністю в Україні реальних ризиків перегляду діючої моделі пенсійного страхування, зокрема через спроби надати повноваження страховим організаціям здійснювати послуги із пенсійного страхування без персоналізації пенсійних внесків та закріплення права власності застрахованих осіб на пенсійні кошти, без належної диверсифікації пенсійних активів шляхом дотримання нормативів інвестування, визначених пенсійним законодавством, без належного інформування застрахованих осіб та можливостей їх впливу на функціонування системи тощо. Зазначені зміни унеможливають реальну відповідальність Української держави за реалізацію вибраної моделі пенсійного забезпечення і багаторазово підвищують ризики для населення.

Інституційна спроможність пенсійної реформи багато в чому залежить від структури та повноважень регулюючих державних органів, якими в Україні визначені Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку України і Державна комісія з регулювання ринку фінансових послуг, у складі яких передбачені відповідні самостійні структурні

підрозділи. Так, у складі ДКЦПФР є управління спільного інвестування, а в складі ДКРРФП — департамент нагляду за недержавними пенсійними фондами, директор якого за посадою є членом Комісії. Невідповідність структури виконавчого органу суспільним завданням, що їх він має розв'язувати, є безпосереднім індикатором його інституційної неспроможності. У цьому контексті у всіх без винятку учасників Круглого столу велику стурбованість викликають спроби ліквідації зазначеного департаменту у складі ДКРРФП і обмеження його потужності відділом у складі Департаменту страхового нагляду. Зрозуміло, що нечисленний підрозділ не матиме змоги забезпечити належне державне регулювання діяльності недержавних пенсійних фондів, що поставить під загрозу не тільки розвиток III рівня пенсійної системи, а й запровадження II рівня. Учасники Круглого столу одностайно визнали недоцільною таку зміну структури ДКРРФП і наполягають на необхідності негайного відновлення нормальної роботи Департаменту.

Враховуючи пріоритетне значення для суспільства і держави успішного проведення пенсійної реформи, учасники Круглого столу звернулися безпосередньо до Президента України В.А. Ющенка, Прем'єр-міністра України Ю.І. Єханурова та Секретаря РНБОУ А.К. Кінаха з переконливим проханням негайно втрутитися в ситуацію, що склалася, і запобігти безвідповідальним деструктивним діям, які загрожують не лише недержавному пенсійному забезпеченню в Україні, але і розбудові соціально орієнтованої ринкової економіки, надійному соціальному захисту населення.

*Огляд за матеріалами Круглого столу підготували:
І.М. Новак, Ю.М. Клименко*

ШОСТИЙ МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ КОНГРЕС “ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ”

23 лютого 2006 року у м. Харкові відбувся Шостий міжнародний конгрес “Державне управління та місцеве самоврядування”, організований Науково-методичним об'єднанням ВНЗ м. Харкова зі спеціальності “Державне управління”, Національною академією державного управління при Президентові України, Харківським регіональним інститутом державного управління.

Метою Конгресу було поєднання наукових досліджень і практики державного управління та місцевого самоврядування, опрацювання пропозицій щодо розв'язання проблем подальшого удосконалення діяльності інститутів державної влади і місцевого самоврядування.

Серед основних напрямів роботи Конгресу були: “Вдосконалення структурно-функціонального забезпечення діяльності територіальних органів влади”, “Оцінювання та аналіз політики регіональних органів влади”, “Соціальна політика Української держави та особливості її реалізації в регіоні”, “Інформатизація районних державних адміністрацій як шлях підвищення ефективності їх роботи”, “Розробка та запровадження моделей фінансування галузі охорони здоров'я”, “Актуальні проблеми європейської та євроатлантичної інтеграції України” тощо.

Заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, чл.-кор. НАН України Е.М. Лібанова була президентом Конгресу. На пленарному засіданні Е.М. Лібанова виступила з доповіддю “Стратегічні пріоритети демографічної політики в Україні”.

*Огляд за матеріалами Круглого столу підготували:
О.В. Макарова, Л.Я. Шишкіна*

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ “НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ТА ОБОРОНА: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ”

2 березня 2006 року у м. Києві відбулася міжнародна конференція “Національна безпека та оборона: гендерний аспект”, організована Міністерством України у справах сім’ї, молоді та спорту, Міністерством закордонних справ України, Центром інформації та документації НАТО в Україні.

Основними темами, яким присвячувалася конференція, були: нове розуміння безпеки через гендерну політику та стратегічні напрями гендерних перетворень.

У роботі конференції взяла участь завідувач відділу соціальної політики Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, доктор економічних наук, О.В. Макарова. Вона виступила з доповіддю “Соціально-демографічні чинники національної безпеки”, в якій наголосила на актуальності досліджень невійськових чинників національної безпеки. “Такі соціально-демографічні чинники, як депопуляція населення, погіршення вікової структури, значне демографічне навантаження, нерегульована міграція, гендерні диспропорції можуть становити серйозну загрозу національній безпеці України. Важливість дослідження гендерних аспектів демографічних процесів обумовлюється існуванням цілої низки проявів гендерної нерівності в українському суспільстві, зокрема, у сфері трудових відносин, оплаті праці, просуванні у кар’єрі, доступі до прийняття рішень на вищому рівні”. Було також акцентовано увагу на гендерних аспектах трудової міграції, важливість дослідження яких обумовлюється фемінізацією міжнародних трудових міграцій, сегрегацією жіночої зайнятості, особливою вразливістю жінок до таких явищ, як порушення прав людини, торгівля людьми, зайнятість у “сферах ризику” (шоу-бізнесі, ресторанному обслуговуванні, сексуальній експлуатації та проституції у країнах в’їзду).

Особливості жіночої міграції виявляються як у соціально-демографічних характеристиках мігрантів, так і у відмінностях мотивацій, міграційної поведінки, вимог до умов праці та соціальної захищеності. Жінки під час перебування за кордоном є вразливішими порівняно з чоловіками, заробітки українських жінок за кордоном менші, ніж чоловіків, що пов’язано насамперед з переважним заняттям українських громадян низькокваліфікованими роботами; для жінок трудова міграція частіше є засобом виживання, а не джерелом забезпечення гідного життя, особливо це стосується одиноких матерів.

*Огляд за матеріалами Круглого столу підготували:
О.В. Макарова, Л.Я. Шишкіна*

КРУГЛИЙ СТІЛ “УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОГРАМИ ОБСТЕЖЕННЯ УМОВ ЖИТТЯ ДОМОГОСПОДАРСТВ: ВПРОВАДЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ”

13 квітня 2006 року Державний комітет статистики України та Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України провели Круглий стіл “*Удосконалення програми обстеження умов життя домогосподарств: впровадження досліджень якості життя населення*”. В його роботі взяли участь фахівці з питань соціальної політики, представники законодавчої та виконавчої влади, профспілок, навчальних закладів, співробітники міжнародних організацій, науковці та інші користувачі інформації обстеження.

Мета цього заходу — обговорення багатьох питань щодо актуальності та змісту нових модульних опитувань населення, а також завдань з підвищення надійності показників бідності на регіональному рівні.

Учасників Круглого столу привітала заступник Голови Держкомстату України Н.С.Власенко.

Заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, д.е.н., професор, член-кореспондент НАН України, Е.М. Лібанова у своєму виступі наголосила на необхідності подальшого поліпшення інформаційного забезпечення соціально-демографічних досліджень в Україні.

Про міжнародний досвід досліджень питань позбавлення, соціальних ризиків та соціальної ізоляції повідомила завідувач відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, к.е.н. Черенько Л.М.

Нові тематичні напрями опитувань домогосподарств — це черговий етап наближення до сучасної міжнародної практики досліджень соціальних проблем, вимог статистики країн — членів ЄС та до потреб національних користувачів даними. Огляд проекту програм нових опитувань та засад щодо їх впровадження зробила директор департаменту обстежень домогосподарств Держкомстату України І.І. Осипова.

Обстеження умов життя домогосподарств є унікальним джерелом для комплексних досліджень рівня життя населення в цілому та окремих його груп, аналізу питань бідності та диференціації домогосподарств за рівнем матеріального добробуту, розрахунків макроекономічних показників тощо. Це вибіркове спостереження дає змогу здійснювати аналіз різноманітних сфер життєдіяльності домогосподарств залежно від рівня їх доходів (витрат), складу, наявності дітей, місця проживання та за іншими ознаками. Обстеження умов життя домогосподарств допомагає отримати додаткову інформацію щодо соціальних та економічних питань, яка не міститься у державній статистичній звітності. Мікродані обстеження надають можливість дослідити чутливість населення до змін в економічній та соціальній політиці, визначити фактори впливу на соціальне “самопочуття” домогосподарств. На сьогоднішній день потреба у такій інформації гостро відчувається при оцінці якості життя населення, аналізі ефективності заходів з реалізації основних напрямів соціальної політики та формуванні концепції соціальної держави.

У рамках програми цього обстеження планується впровадити кілька нових модулів опитування населення, призначених поглибити дослідження якості життя населення України та факторів, які найчастіше сприймаються домогосподарствами як ознаки бідності, злиденності та соціальної ізольованості за існуючих у суспільстві стандартів. Крім того, певна частина модулів призначена для отримання інформації, що розширить можливості досліджень проблем сучасної демографічної ситуації в Україні, а також — питань доступу домогосподарств до Інтернету.

Уряд України у програмі діяльності “Назустріч людям” одним із найбільш пріоритетних завдань визначив розв’язання соціальних проблем та подолання бідності населення. Результати модульних тематичних опитувань, що плануються до впровадження, покликані допомогти вітчизняним фахівцям з’ясувати причини та природу соціальних ризиків, оцінити вплив державної політики на рівень життя суспільства через суб’єктивну їх оцінку населенням, визначити ефективні види політичних інструментів для прийняття якісних управлінських рішень при формуванні та реалізації соціальної політики, спрямованої на підвищення якості життя українських громадян.

Слід підкреслити, що Держкомстат України й фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України не вперше проводять зустрічі з основними користувачами даних обстеження. На попередніх нарадах та семінарах були проведені презентації аналітичних можливостей мікроданих обстеження та міжнародних класифікацій, які застосовуються для обробки та представлення результатів. Цей Круглий стіл діяв у новому форматі, а саме — шляхом обговорення не підсумків або методологічного забезпечення проведених опитувань, а проектів програм модульних досліджень на етапі планування.

Такий підхід обумовлений впровадженням загальноприйнятих у країнах Європейської спільноти підходів щодо підвищення якості статистичної інформації. Якість даних нині визначається як багатовимірне поняття, сфокусоване на їх адекватності потребам користувачів. Виходячи з цього, всі, хто займається статистичними обстеженнями, повинні “виробляти” дані, прийнятні для користувачів.

Відповідно до рекомендацій Євростату (“Assessment of the Quality in Statistics. Draft Quality Measurement and Reporting Framework.” / Eurostat, Luxembourg, 2002; “Quality in Statistics, Sevens meeting, Luxembourg”, 23–24 May 2005”) встановлено шість основних вимірів якості статистичних даних:

- релевантність (концептуальна відповідність даних потребам користувачів);
- надійність (відповідність реальному стану явища або процесу);
- своєчасність та пунктуальність (дотримання встановлених, визначених за участю користувачів, термінів обробки та надання даних);
- доступність та ясність (можливість отримання даних користувачами за допомогою стандартних засобів, наявність належного опису даних, їх методологічного та технічного супроводу статистичною організацією);
- порівнянність (передбачає, що структура даних за певними розрізами — для окремих регіонів, груп населення, періодів часу — є однаковою (або може бути приведена до такої), що забезпечує можливість порівняння основних результатів за цими розрізами);
- узгодженість (можливість порівняння даних з різних джерел).

Обговорення проектів програм нових опитувань та уточнення потреб користувачів необхідне для забезпечення релевантності інформації, збір якої планується до впровадження.

Програми нових модульних опитувань відповідають сучасним міжнародним тенденціям досліджень рівня життя населення та бідності:

- застосування для аналізу питань бідності, крім традиційних монетарних, також суб’єктивних оцінок тощо;
- визначення найбільш проблемних груп ризику бідності на основі багатомірного аналізу та комбінованих оцінок, отриманих за різними факторами та критеріями (наприклад, бідні одночасно за доходами та за умовами життя тощо);

- застосування для досліджень бідності питань, пов'язаних зі сферою депривації (позбавлення), тобто недоступності для окремих груп домогосподарств певних необхідних товарів та послуг, незадоволення основних потреб;
- підвищення уваги до аналізу питань якості життя населення, соціальних ризиків, соціальної ізоляції (відсутності соціального капіталу).

Наявний в даний час потенціал обстеження умов життя домогосподарств надає можливість здійснювати оцінку життєвого рівня населення та бідності з використанням:

- монетарних критеріїв та суб'єктивного підходу;
- комбінованого підходу на основі монетарних та суб'єктивного критеріїв;
- частково — на основі депривації щодо доступності окремих товарів та послуг (програма містить окремі показники щодо можливостей забезпечення певної якості харчування, житлових умов, медичних товарів та послуг, наявності товарів тривалого користування).

Бідність взагалі та бідність за умовами життя, як і соціальна ізоляція — це явища, що включають різні соціальні проблеми.

Соціальну ізоляцію можна визначити в цілому як процес, що призводить до обмеження участі людини в основних сферах соціального життя.

Бідність за умовами життя — це певна комбінація показників для оцінки умов життя, пов'язаних з:

- компонентами, необхідними для загального комфорту життя;
- житловими питаннями;
- товарами тривалого користування;
- поточним споживанням.

Загалом соціальну ізоляцію та бідність за умовами життя можливо розглядати як процеси нагромадження негативних факторів, пов'язаних з економічною та соціальною маргіналізацією. Впровадження модулів дозволить розширити класичне (фінансове) розуміння бідності за рахунок нефінансових показників (бідність за умовами життя та суб'єктивна бідність).

Проекти програм нових модулів підготували працівники Держкомстату України та Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України із застосуванням міжнародного досвіду:

- питань щодо депривації домогосподарств Великої Британії;
- матеріалів семінару з питань статистики умов життя населення та оцінки бідності (м.Париж, 30.11 — 02.12.2005р.), зокрема програми опитувань щодо депривації та умов життя домогосподарств, які проводили на одноразовій (або періодичній) основі статистичні та наукові організації Франції, Польщі та Росії;
- питань з бази даних Євростату (в частині доступу домогосподарств до Інтернету).

Новий модуль щодо депривації домогосподарств та факторів, що найчастіше сприймаються населенням як ознаки бідності та злиденності, передбачає такі напрями опитування:

- економічна депривація за харчуванням (недостатність коштів для забезпечення певної якості харчування);
- економічна депривація за непродовольчими товарами (недостатність коштів для придбання необхідних недорогих товарів та відсутність їх певних видів);

- депривація за житловими умовами (відсутність нормальних житлових умов, певних зручностей, недостатність коштів для покращання житлових умов);
- економічна депривація у сферах охорони здоров'я, освіти та відпочинку (недостатність коштів для отримання необхідних недорогих товарів та послуг);
- недостатність коштів або відсутність можливостей щодо задоволення інших важливих потреб;
- розвиток інфраструктури як ознаки географічної доступності послуг та бар'єрів негеографічного характеру, що визначають депривацію за доступом.

Проект програми цього опитування передбачає не тільки визначення суспільного сприйняття щодо ознак бідності та злиденності, а також збір інформації щодо фактичного поширення конкретних ознак депривації.

Інший новий модуль стосується питань ризиків або занепокоєнь населення щодо різних за характером небезпек.

Проект програми третього нового модуля передбачає дослідження думки респондентів щодо ознак соціальної ізоляції (тобто депривації щодо соціального середовища, відсутності соціального капіталу), а саме:

- можливостей всебічної самореалізації людини;
- дотримання прав і свобод;
- доступу до ринку праці;
- стосунків з оточенням на роботі та вдома;
- сподівань щодо підтримки з боку держави, родичів та друзів.

Існуюча демографічна ситуація вимагає розвитку досліджень щодо репродуктивних настанов населення. Четвертий новий модуль, спрямований на вивчення цих питань, призначений забезпечити інформаційну базу для поглиблення досліджень сподівань та бажань населення щодо народження дітей, а також причин, що завадили або заважають реалізації цих настанов.

Питання наступного нового модуля, а саме — щодо доступу домогосподарств до Інтернету, спрямовані на дослідження становлення інформаційного суспільства в Україні і передбачають такі напрями збору інформації:

- поширення серед населення користування послугами Інтернету;
- частота, місце доступу та мета користування цими послугами;
- наявність випадків зіткнення з проблемами безпеки;
- користування пристроями безпеки інформаційно-комунікаційних технологій.

Усі нові модулі пропонується впровадити до програми обстеження умов життя домогосподарств на постійній основі для проведення щорічних одноразових опитувань населення. Це дасть можливість здійснювати аналіз показників якості життя населення в динаміці, а також структурних змін у соціальних ризиках та факторах соціальної ізоляції, досліджувати вплив змін в економічній та соціальній політиці на ступінь депривації домогосподарств щодо окремих груп товарів та послуг, визначати найвагоміші фактори впливу на соціальне “самопочуття” населення для відповідного коригування векторів та пріоритетів у соціально-економічній політиці. Крім того, це сприятиме розвитку інформаційної бази для вдосконалення багатомірної оцінки бідності, в т.ч. — із застосуванням комбінованих підходів і використанням монетарних, суб'єктивних критеріїв та критерію бідності за умовами життя. Оскільки за різними критеріями бідними можуть бути різні верстви населення, комбінований підхід віддзеркалює групу домогосподарств з найвищим ризиком бідності за всіма її видами.

Технологія досліджень питань депривацій має специфічні особливості. Враховуючи, що стандарти умов життя в різних країнах суттєво відрізняються та значною мірою орієнтовані на національний менталітет, на початку впровадження таких досліджень доцільно створити експертний список депривацій. Саме цей етап був розпочатий в ході Круглого столу, і в даний час проводиться узагальнення пропозицій експертів щодо складу списку депривацій та програм нових модулів з погляду актуальності та оптимізації наведених показників. Наступний етап – уточнення цього списку на основі опитування думки респондентів. Для нівелювання негативних проявів суб'єктивного підходу до формування списку застосовуються спеціальні процедури на окремих етапах для відбору ознак депривацій до списку, а саме:

- Контроль консенсусом: до списку депривацій включаються ті, на які вказали більш ніж 90% респондентів. Цей підхід відображає уявлення щодо стандарту “нормального” життєвого рівня.
- Контроль частотою: відбір ознак депривацій в частині товарів та послуг, фактично наявних у більшості домогосподарств.
- Контроль кореляцією: перевірка ознак депривації щодо щільності зв'язку між ознаками всередині сукупності ознак та з бідністю за монетарними критеріями.

Потребує вирішення також питання визначення порядку розрахунку критерію концентрації депривацій для аналізу бідності за умовами життя, тобто визначення методології синтетичного узагальнюючого індикатору.

Аналогічні особливості мають дослідження симптомів (груп ознак) соціальної ізоляції.

Під час Круглого столу для обговорення з користувачами була також винесена пропозиція щодо уточнення переліку ознак для самоідентифікації домогосподарствами себе як представників певних верств населення за рівнем добробуту, а саме – введення додаткової позиції “Небідні, але ще не представники середнього класу”. Отже, у новому переліку пропонуються такі групи, до яких можуть себе віднести респонденти:

- заможні;
- представники середнього класу;
- небідні, але ще не представники середнього класу;
- бідні;
- важко визначити.

Такі зміни сприятимуть підвищенню точності ідентифікації себе домогосподарствами, оскільки різниця між верствами “бідні” та “середній клас” надзвичайно суттєва, а метод “самооцінки” визначально її посилює. Так, за даними опитування респондентів, які брали участь в обстеженні умов їх життя в січні 2005 року, до представників середнього класу себе віднесли 21,2%, до бідних – 77,5% (за розрахунками на основі офіційного критерію рівень бідності склав 27,3%).

Учасники Круглого столу були також залучені до обговорення проблеми необхідності розробки методологічного забезпечення оптимізації дизайну вибірки для обстеження умов життя домогосподарств та статистико-математичного моделювання для підвищення надійності оцінювання показників бідності на регіональному рівні, з урахуванням потреб моніторингу бідності, яка була детально висвітлена у виступі завідувача відділу соціально-демографічної статистики Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, к.т.н. В.Г. Саріогло.

Наприкінці Круглого столу проведено обговорення конкретних потреб національних користувачів щодо удосконалення регіональних моніторингів бідності з використанням інформаційної бази обстеження умов життя домогосподарств. На розгляд учасників було винесено проект переліку найбільш важливих показників бідності, надійність яких для рівня регіонів має бути першочергово підвищена із застосуванням методів статистико-математичного моделювання.

*Огляд за матеріалами Круглого столу підготувала
І.І. Осипова*

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ “ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ”

3 жовтня 2006 року у м. Києві відбудеться міжнародна науково-практична конференція “Людський розвиток в Україні: проблеми та перспективи”.

Організатори конференції: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Київський національний економічний університет, Державний комітет статистики України, Міністерство праці та соціальної політики України.

Мета конференції:

1. Обмін результатами наукових досліджень і практичним досвідом з питань людського розвитку.
2. Обговорення сучасних проблем людського розвитку та соціальної політики.
3. Розробка рекомендацій щодо вдосконалення соціальної політики держави у напрямі розвитку людського потенціалу суспільства та визначення її пріоритетних завдань.

Основні напрями роботи конференції:

1. Концепція та методологія дослідження людського розвитку.
2. Демографічна складова людського розвитку.
3. Розвиток ринку праці.
4. Рівень життя населення у контексті людського розвитку.
5. Соціальне середовище як складова людського розвитку.
6. Освіта в умовах інноваційного розвитку та глобалізаційних змін.
7. Стан здоров'я та екологічна ситуація.
8. Фінансування людського розвитку.
9. Регіональні виміри людського розвитку.
10. Пріоритети людського розвитку у державній соціальній політиці.

Докладно про умови участі у конференції можна прочитати на сайті Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України: www.idss.org.ua

*Підготували:
Л.С. Лісогор, Ю.М. Клименко*

**МІЖНАРОДНИЙ СЕМІНАР
“СМЕРТНІСТЬ У КРАЇНАХ КОЛИШНЬОГО СРСР.
П’ЯТНАДЦЯТЬ РОКІВ ПІСЛЯ РОЗПАДУ: ЩО ЗМІНИЛОСЯ?”**

12–14 жовтня 2006 року у м. Києві відбудеться міжнародний семінар “Смертність у країнах колишнього СРСР. П’ятнадцять років після розпаду: що змінилося?”.

До міжнародного організаційного комітету семінару входять:

Сергій Пирожков (ІДСД, Київ, голова комітету)

Наталія Фойгт (ІДСД, Київ, відповідальний секретар)

Анатолій Вишневський (ЦДЭЧ, Москва)

Володимир Школьніков, Євген Андрєєв (MPIDR, Росток)

Франс Меле, Жак Валлен (INED, Париж)

Метою семінару, в якому братимуть участь дослідники як із країн, що виникли на території колишнього СРСР, так і працюючі за межами регіону, є пролити світло на зміни вікової смертності, очікуваної тривалості життя, динаміки й ролі основних причин смерті, а також соціальних, культурних і географічних розходжень. Зокрема, обговорюватиметься, яким чином великі регіони колишнього СРСР можна порівняти у демографічному плані із сусідніми країнами, що мають подібні історичні, географічні й культурні характеристики. Обговорюватимуться також питання перспектив розвитку ситуації зі смертністю та стратегічні пріоритети політики, спрямованої на збільшення тривалості життя та покращання якості населення.

Головні теми семінару:

1. Збір даних (реєстрація смертей і оцінки рівнів смертності, облік і кодування причин смерті, оцінка якості).
2. Еволюція смертності (профілі вікової смертності, дитяча смертність, смертність дорослого населення, смертність у старших віках).
3. Медичні причини смертності.
4. Диференціальна смертність.
5. Спроби пояснень (роль факторів ризику: алкоголь, тютюн, навколишнє середовище; зміни у системах охорони здоров’я; соціальні системи й соціальна держава й ін.).
6. Прогнозування смертності.

Підготували:

О.А. Фойгт, Ю.М. Клименко

ПАМ'ЯТІ ВЧЕНИХ

Хомра Олександр Улянович

18 лютого 2006 року, в апогеї його творчих можливостей, раптово обірвалося життя талановитого вченого-демографа-статистика, доктора географічних наук, завідувача відділу соціально-економічної та демографічної безпеки Національного інституту проблем міжнародної безпеки при РНБО України Хомри Олександра Уляновича.

Олександр Улянович народився 27 жовтня 1946 року в селі Огіївці Староконстантинівського району Хмельницької області. В 1970 році закінчив географічний факультет Чернівецького державного університету.

В 1975 році захистив кандидатську (кандидат економічних наук), а у 1991 — докторську дисертацію і здобув учений ступінь — доктор географічних наук. Весь свій трудовий шлях присвятив науково-дослідній роботі в таких важливих галузях, як теорія і методи дослідження міграції населення, територіальна організація відтворення населення, потенціальна демографія, соціально-економічна і демографічна безпека тощо. Автор майже 300 наукових праць, в т.ч. двох індивідуальних (Міграция населения: вопросы теории, методики исследования. — К.: Наукова думка, 1979; Воспроизводство населения (территориально-организационный аспект). — К.: Наукова думка, 1990) і 14 колективних монографій, багатьох статей, що опубліковані в енциклопедичних виданнях, наукових виданнях України, Росії, Казахстану, Польщі, Болгарії, Німеччини.

Вагомими були його наукові доповіді на багатьох міжнародних і республіканських наукових і науково-практичних конференціях, з'їздах, симпозіумах, семінарах.

Особливо виявилися його неординарні наукові й науково-організаційні здібності в роботі на посадах:

- завідувача відділу трудових міграцій і соціально-економічного прогнозування трудових ресурсів Науково-дослідного центру з проблем зайнятості населення і ринку праці НАН України і Мінпраці України (1993–1997 рр.);
- завідувача відділу трудових ресурсів і демографії Науково-дослідного інституту праці і зайнятості населення Мінпраці і соціальної політики НАН України (1997–1999 рр.);
- завідувача відділу регіональних зв'язків Національного інституту українсько-російських відносин, а в наступному — завідувача відділу соціально-економічної і демографічної безпеки Національного інституту проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України (1999–2006 рр.).

Виконував спільні з іноземними інституціями наукові теми. Зокрема, брав участь в дослідженнях в області урбанізації, спільно виконуваних Інститутом економіки НАН України і Інститутом географії і територіальної організації Польської Академії наук; в розробці Інститутом економіки НАН України і Інститутом демографії Болгарської Академії наук теми “Еволюція міграції населення на етапі становлення ринкових відносин”.

О.У. Хомра був невтомним дослідником наукової сфери, найбільш наближеної до людей, повсякчас скромним та чуйним у ставленні до них. Світла пам'ять про Олександра Уляновича назавжди збережеться в наших серцях.

С.І. Пирожков — академік НАН України, директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України.

Е.М. Лібанова — член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України.

В.В. Онікієнко — доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України

О.В. Позняк — кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України.

Перковский Арнольд Леонидович

27 сентября 2005 года ушел из жизни признанный в Украине и на постсоветском пространстве крупный специалист в области исторической демографии, кандидат исторических наук Арнольд Леонидович Перковский. Он принадлежал к когорте талантливых ученых-демографов, причастных к возобновлению в 1960-х годах, после длительного перерыва, широкомасштабных демографических исследований в Украине и к становлению новейшей украинской демографической школы.

А.Л. Перковский родился 16 января 1932 года в селе Севериновке Жмеринского района Винницкой области в семье служащих. В 1951 году поступил в Киевский (с 1954 года — Ровенский) гидромелиоративный институт (не окончил по жизненным обстоятельствам), затем в Киевский топографический техникум ГУГК МВД СССР, после окончания техникума с квалификацией: техник-топограф работал до 1965 года по специальности в тресте «Укрнефтьгеофизика» и в системе «Киевэнерго».

В 1959 году Арнольд Леонидович поступил на вечернее отделение исторического факультета Киевского государственного университета им. Т.Г. Шевченко, который окончил досрочно с отличием в 1963 году и был рекомендован Ученым советом в аспирантуру. Осенью того же года поступил в заочную аспирантуру Института истории АН УССР в отдел историографии и источниковедения. В сентябре 1965 года его зачислили в штат этого отдела Института истории на должность младшего научного сотрудника. В апреле 1968 года он защитил кандидатскую диссертацию по исторической демографии — «Народонаселение Украины в XVIII веке». С июля 1969 года он работал в Институте экономики на должности младшего, а с июня 1973 — старшего научного сотрудника отдела демографического развития УССР.

Он принимал активное участие в выполнении плановых тем и подготовке аналитических докладов для руководящих органов республики, продолжал углубленные исследования демографической истории Украины в XVIII веке, много публиковался в научных периодических изданиях и сборниках. Принимал участие в работе всех пяти Всесоюзных семинаров по исторической демографии (1974, 1977, 1979, 1983, 1985), во многих международных, всесоюзных и республиканских конференциях.

Свидетельством заслуженного авторитета А. Л. Перковского в среде научной демографической общественности служит внушительное число (около 40) подготовленных им статей и материалов для фундаментального справочного труда — «Демографического энциклопедического словаря».

В 1979 году А.Л. Перковский перешел работать в отдел истории народного хозяйства и экономической мысли Института экономики. Здесь он занимался исследованием истории экономической, статистической и демографической мысли в Украине.

С 1986 по 1996 год Арнольд Леонидович работал в отделе трудового потенциала Института экономики: над актуальными вопросами формирования трудового потенциала населения Украины и перспективами его развития в условиях трансформации общества, теоретическими и практическими аспектами трудового воспитания молодежи.

Большая часть его творческой жизни прошла в Институте экономики, где он трудился почти 28 лет (с 1969 по 1996 год). В дальнейшем (до 1998 года) сотрудничал с Институтом психологии АПН и с Национальным институтом стратегических исследований.

В последние годы жизни А.Л.Перковский не расставался с мыслью о необходимости подготовки книги, в которой смог бы обобщить труд всей своей жизни — «Очерки по истории демографии и народонаселения Украины». Многое он делал, чтобы этот замысел воплотить в жизнь. Параллельно с работой над упомянутой книгой занимался разработ-

кой актуальных вопросов геополитики, проблем формирования национальных и территориальных элит Украины и России в XIX–XX вв., историей масонства.

Творческое наследие А.Л.Перковского состоит из 175 опубликованных научных трудов и определенного количества начатых, но не завершенных разработок. Тематически они разные. Наиболее значимую и ценную для науки часть наследия представляют публикации по истории демографической мысли, историографии, исторической демографии и статьи по демографической истории Украины в XVIII веке и первой половине XIX века. Здесь важны как результаты исследований, так и используемая автором методология и методические подходы к познанию демографического прошлого, особенности критического анализа используемых статистических источников (подушных ревизий, подымных учетов, церковной регистрации естественного движения населения).

Второй важный блок творческого наследия Арнольда Леонидовича составляют публикации конца 1980-х–1990-х годов прошлого века, когда он занялся изучением демографических потерь Украины в периоды социальных катаклизмов 1914–1923, 1930–1934, 1937–1939, 1947 годов и др.

А.Л. Перковский поддерживал тесные научные связи со многими видными историками и демографами бывшего СССР, с учеными Польши, Восточной Германии, Болгарии и Чехословакии.

Умер Арнольд Леонидович внезапно от сердечного недуга. В сентябрьский пол-летнему теплый солнечный день смерть настигла его за рабочим столом: он готовил доклад на Международную научно-практическую конференцию «Демографическое развитие Украины и приоритетные задачи демографической политики», которая состоялась в Киеве 20–21 октября 2005 г.

А.Л. Перковский преждевременно ушел от нас, но остались для будущих исследователей его многочисленные научные труды. Человек оставляет после себя не только результаты своего труда, добрые дела и поступки. Он оставляет и частицу души в памяти ума и сердца живых.

Мы сохраним светлую, добрую и благодарную память о незабвенном Арнольде Леонидовиче Перковском.

***С.И. Пирожков** — академик НАН Украины, директор Института демографии и социальных исследований НАН Украины.*

***Е.П. Рудницкий** — младший научный сотрудник отдела демоэкономики Института демографии и социальных исследований НАН Украины.*

ЗМІСТ

Демографічні процеси

Стратегія демографічного розвитку на 2006–2015 роки	3
<i>Лібанова Е.М.</i> Новітні тенденції смертності населення України	23
<i>Курило І.О.</i> Тенденції народжуваності в Україні у контексті подальшої трансформації суспільства	38
<i>Герасименко Г.В., Позняк О.В.</i> Гендерні аспекти трудових міграцій населення України	46
<i>Левчук Н.М.</i> Соціально-демографічні наслідки наркоманії у контексті епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні	55
<i>Злотніков А.Г.</i> Тенденції сучасного демографічного розвитку Білорусі	66

Теорія та методика соціально-демографічних досліджень

<i>Фойгт Н.А.</i> Прикладні аспекти сучасних методів декомпозиції тривалості життя	76
<i>Стефановський А.І.</i> Оцінка методів компонентного аналізу приросту середньої тривалості життя	99
<i>Огай М.Ю.</i> Методологічні підходи до підвищення надійності оцінок бідності в регіонах України	112

Людський розвиток

<i>Головенько В.А.</i> Вплив трансформаційних процесів на становище сільських дітей і молоді в сучасній Україні	124
<i>Антонюк В.П.</i> Соціально-економічні аспекти формування людського капіталу в Україні	139
<i>Агабекова Н.В.</i> Ефективність інвестицій у розвиток людського капіталу в Республіці Білорусь	148

Управління соціально-економічними процесами

<i>Онiкієнко В.В., Семикіна М.В.</i> Методологічні проблеми оцінки ефективності мотивації конкурентоспроможності у сфері праці	157
<i>Баланда А.Л.</i> Соціальна складова національної безпеки України	166
<i>Носуліч Т.М.</i> Кадровий потенціал системи охорони здоров'я: проблеми та перспективи розвитку	173

Книжковий огляд

<i>Пирожков С.І., Піскунов В.П., Стешенко В.С.</i> Нотатки до монографії “Демографічна революція” з ювілейного видання наукових праць Анатолія Вишневського	180
---	-----

Наукове життя

Круглий стіл щодо проблем пенсійної реформи (Київ, 7 лютого 2006 р.)	187
Шостий міжнародний науковий конгрес “Державне управління та місцеве самоврядування” (Харків, 23 лютого 2006 р.)	188
Міжнародна конференція “Національна безпека та оборона: гендерний аспект” (Київ, 2 березня 2006 р.)	189
Круглий стіл “Удосконалення програми обстеження умов життя домогосподарств: впровадження досліджень якості життя населення” (Київ, 13 квітня 2006 р.)	190
Міжнародна науково-практична конференція “Людський розвиток в Україні: проблеми та перспективи” (Київ, 3 жовтня 2006 р.)	195
Міжнародний семінар “Смертність у країнах колишнього СРСР. П’ятнадцять років після розпаду: що змінилося?” (Київ, 12–14 жовтня 2006 р.)	196

Пам’яті вчених

Хомра Олександр Улянович 	197
Перковський Арнольд Леонідович 	198

CONTENT

Demographic processes

Strategy of demographic development for the 2006–2015	3
<i>Libanova E.M.</i> The newest tendencies of death rate of the population of Ukraine	23
<i>Kurylo I.O.</i> Tendency of fertility in Ukraine in the context of subsequent transformation of society	38
<i>Gerasymenko G.V., Poznyak O.V.</i> Gender aspects of labour migration of the population of Ukraine	46
<i>Levchuk N.M.</i> Social-demographic consequences of narcotism in the context of HIV/AIDS epidemic in Ukraine	55
<i>Zlotnikov A.G.</i> Modern demographic progress trends of Belorussia	66

Theory and methods of social-demographic researches

<i>Foygt N.A.</i> Applied aspects of modern methods of decomposition of life-expectancy	76
<i>Stefanovskyy A.I.</i> Estimation of methods of component analysis of increase of the average life expectancy	99
<i>Ogay M.Y.</i> Methodological approaches to raising of reliability of estimations of poverty in the regions of Ukraine	112

Human development

<i>Golovenko V.A.</i> Influence of transformation processes on position of rural children and young people in modern Ukraine	124
<i>Antonyuk V.P.</i> Social-economic aspects of forming of human capital in Ukraine	139
<i>Agabekova N.V.</i> Efficiency of investments in development of human capital in the Republic of Belorussia	148

Social-economic processes management

<i>Onikiyenko V.V., Semykina M.V.</i> Methodological problems of estimation of efficiency of motivation of competitiveness in the field of labour	157
<i>Balanda A.L.</i> Social component of national safety of Ukraine	166
<i>Nosulich T.M.</i> Skilled potential of health protectionsystem: problems and prospects of development	173

Book review

<i>PyrozHKov S.I., Piskunov V.P., Steshenko V.S.</i> Note to the monography “Demographic revolution” from the anniversary edition of Anatoliy Vyshnevskiy’s scientificworks	180
---	-----

<i>Scientific life</i>	
Round table on problems of pension reform (Kiev, 7 th February, 2006)	187
The sixth international scientific congress “The Government and local self-governing” (Kharkov, 23 rd February, 2006)	188
The international conference “National safety and defense: gender aspect” (Kiev, 2 nd March, 2006)	189
Round table “Improvement of the program of the survey on living standards of households^ introduction of investigation of the population quality of life” (Kiev, 13 th April, 2006)	190
The international scientific-practical conference “Human development in Ukraine: problems and prospects” (Kiev, 3 rd October, 2006)	195
The international seminar “Mortality in the countries of the former USSR. Fifteen years after disintegration: what has changed?” (Kiev, 12–14 th October, 2006)	196

<i>Scientist’s memories</i>	
Khomra Olexandr Ulyanovych 	197
Perkovskyy Arnold Leonidovych 	198

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА
НАУКОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1 / 2006

Видавці та засновники:
Національна академія наук України
Інститут демографії та соціальних досліджень

Рукописи приймаються обсягом до 12 аркушів формату А4 комп'ютерного друку (через 1,5 інтервали, шрифт: Times New Roman, розмір – 14) в двох примірниках, до яких додається дискета з відповідним текстом (формат MS Word for Windows 95 або 98).

Статті рецензуються. Відхилені рукописи авторам не повертаються.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена несуть автори публікацій.

Запропоновані редакцією матеріали друкуються мовою оригіналу (українська, російська). Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Статті, опубліковані в журналі, можуть бути зарахованими спеціалізованими вченими радами за місцем захисту кандидатських або докторських дисертацій як фахові лише у разі їх відповідності вимогам згідно з постановою ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1 “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України”. Відповідальність за дотримання встановлених вимог лежить на авторах статей.

Затверджено до друку Вченою радою ІДСД НАН України
Свідоцтво про реєстрацію KB №8304 видане
Державним комітетом телебачення і радіомовлення України 12.01.2004 р.

Усі права застережені.
При використанні матеріалів видання посилання на журнал обов'язкове

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки
Тілікіної Н. В.

Підписано до друку 1 березня 2006 р. Формат 70x100/16.
Папір офс. Гарнітура NewtonC.
Обл. друк. арк. 15,4.
Тираж 300 пр.
Зам. № 0301-06

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:
Україна, 01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26
Тел.: (044) 486–0569

ВІДДРУКОВАНО:
ТОВ “АКАДЕМДРУК”
Україна, 01011, м. Київ,
вул. Панаса Мирного, 26